

І. Р. ВИХОВАНЕЦЬ

ЧАСТИНИ
МОВИ
В СЕМАНТИКО-
ГРАМАТИЧНОМУ
АСПЕКТІ

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНІ

І. Р. ВИХОВАНЕЦЬ

ЧАСТИНИ
МОВИ
В СЕМАНТИКО-
ГРАМАТИЧНОМУ
АСПЕКТІ

НБ ПНУС

526146

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1988

44-725
B-54

В монографіях рассматриваются актуальные проблемы теории частей речи: критерии классификации частей речи; состав и иерархия частей речи; три степени — синтаксическая, морфологическая, семантическая — взаимоперехода частей речи; грамматические категории; семантико-синтаксическая валентность и части речи; не-частеречный характер так называемых служебных слов, имени числительного, междометия и др.; статус причастия, деепричастия, инфинитива, слов категории состояния в системе частей речи. Исследование содержит новые теоретические положения о семантических, синтаксических и морфологических признаках частей речи.

Для языковедов, преподавателей и студентов филологических факультетов, учителей.

У монографії розглядаються актуальні проблеми теорії частин мови: критерії класифікації частин мови, склад і ієрархія частин мови; три ступені — синтаксичний, морфологічний, семантичний — взаємопереходу частин мови; граматичні категорії; семантико-синтаксична валентність і частини мови; не-частиномовний характер так званих службових слів, числівника і вигуків тощо; статус дееприкетника, дієприслівника, інфінітива, слів категорії стану у системі частин мови. Дослідження містить нові теоретичні положення про семантичні, синтаксичні і морфологічні ознаки частин мови.

Для мовознавців, викладачів і студентів філологічних факультетів, учителів.

Відповідальний редактор *К. Г. Городенська*

Рецензенти *В. М. Брицин, М. Я. Пломч*

Редакція мовознавства

4602000000-050
В М221(04)-88 КУ-7-009-88

ISBN 5-12-000136-X

БІБЛІОТЕКА
 Видавництво «Наукова думка», 1988
 Івано-Франківського педагогічного інституту
 ІНВ. № 226146

ПЕРЕДМОВА

У пропонованій книзі розглядається центральне питання теоретичної морфології — семантико-граматична структура основної морфологічної одиниці (в інших термінах — морфологічного слова, морфологічної одиниці-конструкції, частини мови). Ця проблема входить у загальну проблему співвідношення формально-граматичної і семантико-граматичної структури морфологічних і синтаксичних одиниць. Дослідження орієнтоване на загальнотеоретичну граматичну проблематику, побудовану на матеріалі конкретної мови. Подібний спосіб розгляду граматичних проблем вимагає необхідної корекції теоретичних положень з узагальненнями, здобутими в результаті індуктивного аналізу граматичної будови відповідної мови. Розроблювана теорія стосується головним чином того типу граматичного ладу мови, який репрезентують слов'янські мови. Проте і при дослідженні конкретної групи мов або однієї мови можливі загальні теоретичні положення або закономірні щодо інших мов переформулювання висунутих важливих теоретичних узагальнень, які сприяють розвитку граматичної думки і виробленню досконаліших прийомів граматичного аналізу. Виклад у книзі побудовано на матеріалі сучасної української літературної мови.

Характерною особливістю даного дослідження є те, що проблематика частин мови розв'язується не в дусі концепції «ізолюваної морфології», а відповідно до розуміння частин мови як різновиду основної граматичної одиниці з параметрами міжрівневого характеру, якій властиві семантичні, синтаксичні й морфологічні ознаки. Одиниці, які характеризуються повним набором ознак, належать до ядра семантико-граматичного класу, а одиниці, які позбавлені певних ознак, — до його периферії. У зв'язку з комплексним підходом до трактування мовних явищ установлені поняття однічної (вузького) морфологічного переходу частин мови подано на ширшій площині — як різні (синтаксичний, морфологічний, семантичний) ступені їх переходу.

Наскрізною думкою, на якій будується концепція книги, є розрізнення фундаментальних особливостей одиниць різних ярусів мовної структури — мінімальної одиниці (морфеми — у морфології, компонента речення або словосполучення — у синтаксисі, семи — у семантиці тощо) і одиниці-конструкції (морфологічного слова — у морфології, речення і словосполучення — у синтаксисі, семантиці — у семантиці і под.). З-поміж мовних одиниць виділяються основні одиниці — морфологічне слово (у морфології), речення (у синтаксисі) тощо. Звичайно основну одиницю репрезентують одиниці-конструкції, а не мінімальні одиниці. У частинах мови як комплексних одиницях об'єднуються морфологічні (морфологічна членованість), синтаксичні (формально-синтаксичні) і семантико-синтаксичні функції і семантичні (семантична функція) ознаки. Однією з головних вимог такого

підходу є встановлення ієрархічних відношень між різнорідними ознаками частин мови. Ієрархічні відношення ознак набувають такого вигляду: базовими для частин мови виступають семантичні ознаки, яким підпорядковуються синтаксичні ознаки; морфологічні ознаки регулюються синтаксичними.

Багато питань, порушуваних у цій книзі, можна певною мірою вважати продовженням попередніх студій автора про співвідношення семантики і форми як центральної проблеми у граматиці, про семантико-синтаксичну структуру речення і словосполучення, про функціонування граматичних форм в українській мові. Пропоноване трактування теорії частин мови в багатьох моментах ґрунтується на семантико-граматичному підході до граматичних явищ.

Порушені у праці проблеми групуються навколо основної мовної одиниці — слова (частини мови). Центральним при цьому виступає семантико-граматичний аспект, що дозволяє виділити семантико-граматичний центр частин мови та їх периферію, властиві частинам мови граматичні категорії у плані їх структури і функцій. Вказана сукупність проблем, які слід вважати кардинальними в теорії частин мови, доповнюється розглядом дискусійних часткових питань граматики української та інших слов'янських мов, пов'язаних із трактуванням так званих службових слів, числівника, дієприкметника, дієприслівника, інфінітива, вигуків, аналітичних тенденцій у граматичній системі тощо.

Об'єднання зазначених проблем семантико-граматичною концепцією уможливило розгляд більш або менш цілісного комплексу граматичних явищ. Звичайно, йдеться про відносну цілісність, зумовлену позицією автора з кардинальних питань синтаксичної, морфологічної і семантичної структури української мови.

Дана монографія входить у серію монографій з проблеми співвідношення семантики і форми граматичних одиниць, розроблюваної в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР.

РОЗДІЛ I ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ЧАСТИН МОВИ

§ 1. Проблема визначення слова.

Поняття морфологічного слова.

Слово як морфологічна одиниця-конструкція.

Слово і частини мови

Проблема слова належить до однієї з найбільш дискусійних лінгвістичних проблем. Визначення слова як мовної одиниці і його розуміння представниками різних лінгвістичних шкіл історично змінювалось. Згадаймо хоча б не дуже давню спробу дескриптивістів поставити морфему в ранг основної одиниці мови, а слово — лише простої послідовності морфем. Тепер дедалі більше лінгвістів визнають правильним твердження про те, що саме слово є основною одиницею мови. Проте і зараз не повністю втратила свою актуальність думка Ф. де Соссюра, що «до цього часу в галузі мови завжди задовольнялись операціями над одиницями, як слід не визначеними» і що «слово, незважаючи на всі труднощі, пов'язані з визначенням цього поняття, є одиницею, що невідступно постає перед нашим розумом як щось центральне в механізмі мови» [154, с. 143].

Слово як мовна одиниця потребує відповідного своїй природі визначення, яке б відмежувало його від найближчих нижчих і вищих в ієрархії мовних одиниць, тобто від морфеми і речення, а в потоці мовлення уможливило б аргументоване відмежування його від сусіднього слова. У першу чергу потребує аргументації центральне місце слова в системі мови.

Центральне місце слова в системі мови зумовлюється тим, що всі останні одиниці мови (фонеми, морфеми, речення, словосполучення) тією чи іншою мірою сприймаються на фоні слова і пов'язані системними відношеннями з останнім. Статус фонеми як одиниці мови визначається її роллю в смисловій і формальній диференціації слів, морфеми як мінімальної значущої одиниці мови — конструюванням слова, а речення як найвищої в ієрархії значущої одиниці мови — словами в ролі його складників. Отже, слово виступає центральною одиницею, що пронизує всю мовну систему¹.

Слово виступає основним будівельним матеріалом висловлювань, за допомогою яких реалізується спілкування між людьми. Воно є основною одиницею найменування фактів дійсності, а також сприймань, думок, почуттів людини, викликаних цими фактами. Найменування, яке здійснюється у формі лексичній (слово) або граматичній (усі види завершених конструкцій), являє собою не тільки процес позначення денотата, але водночас процес пізнання і комунікації [79, с. 68]. У такий спосіб смислова функція слова як одиниці інформації включає формування поняття

і передавання відповідного мислительного образу у процесі комунікації. Двоїстий характер слова полягає в тому, що у сфері мови воно співвідноситься часто з предметом або явищем позамовної дійсності абстраговано від одиничних уявлень про них, а у сфері мовлення слово може виявитися найменуванням одиничного предмета в конкретній ситуації. Крім того, смислова сторона слова містить релятивні значення, які вказують на відношення між предметами або явищами позамовної дійсності, а в системі мови — на відношення між словами. Звичайно вираження понять і релятивності має різну природу і пов'язується з різними параметрами слова: вираження поняття проектується на лексичну основу слова, а вираження релятивності — на його граматичні форми. Слово тільки при нашаруванні його граматичного значення (або граматичних значень) на лексичне значення функціонує як повноцінна одиниця інформації. Хоча лексичне і граматичне значення постійно взаємодіють, при лінгвістичному аналізі вони розглядаються як явища двох рівнів — лексики і граматики.

У мовознавстві не існує визначення слова, яке було б застосоване до всіх мов, особливо до мов з типологічного погляду різних. Це об'єктивні фактори, які перешкоджають загальній кваліфікації слова. Але здебільшого наявні суб'єктивні фактори, що пов'язуються з неоднаковим розумінням даної мовної одиниці лінгвістами.

Типологічно різні мови характеризуються різною структурою слів, і тому використовувані деякими лінгвістами визначальні для виділення слів критерії в одних мовах стають незастосовними щодо інших мов. Наприклад, одним з головних показників слова в англійській мові О. І. Смирницький вважав цілісноформленість [151, с. 33]. Критерій цілісноформленості використовує також Д. М. Шмельов, даючи таке визначення слова стосовно російської мови: «Слово — це одиниця найменування, що характеризується цілісноформленістю (фонетичною і граматичною) і ідіоматичністю» [190, с. 53]. Проте в мовах інкорпоруючих, зокрема в юкагірській, цей показник характеризує ціле речення [109, с. 86].

Поняття слова, очевидно, потрібно визначати щодо конкретної мови або групи споріднених мов [192, с. 43]. При цьому слід зважати на двобічну природу слова — його форму і зміст. Зважаючи на двобічну сутність основної одиниці мови, В. М. Жирмунський кваліфікує слово як найменшу мовну одиницю, самостійну за значенням і формою [54, с. 7]. З огляду на граматичну структуру флективних мов найбільш вдалим видається визначення слова Ю. С. Масловим як мінімальної одиниці мови, якій притаманна більша порівняно з морфемою самостійність (автономність). Відносна самостійність слова, на думку Ю. С. Маслова, має два ступені: перший, нижчий ступінь може бути умовно названий «позиційною» самостійністю, другий, вищий — «синтаксичною» самостійністю [99, с. 105]. Позиційна самостійність слова вказує на його широку — хоч і не абсолютну — рухливість, більш чи менш вільне переміщення в реченні (у різних реченнях те саме слово може займати різні позиції). З цього випливає, що слово — найменша

дискретна (якій властиве роздільне існування) одиниця мови. На думку Ю. С. Маслова, позиційна самостійність важливіша для загального визначення слова [99, с. 105]. Розуміння слова як одиниці з позиційною самостійністю (рухливістю в реченні, часто підкріплюваною, крім того, лінійною цілісністю) визнається багатьма вченими. Другий, вищий ступінь самостійності — синтаксична самостійність — полягає в здатності слова виконувати функцію члена речення або окремого однослівного речення. Деякі лінгвісти в основу загального визначення слова кладуть саме критерій синтаксичної самостійності, причому звичайно беруть до уваги не два різновиди його синтаксичного функціонування, а один, вважаючи словом мінімальну одиницю, здатну за відповідної ситуації виступати в ролі окремого речення. Такої думки дотримувався Л. Блумфілд, підкреслюючи, що «форми, які можуть виступати як речення, — це вільні форми... Вільна форма, яка не є словосполученням, являє собою слово... Коротше кажучи, слово — це мінімальна вільна форма» [15, с. 187]. У зіставленні з реченням визначав слово і Л. В. Щерба: «Мені здається, що словом ми назвемо частину речення, яку ми можемо, не змінюючи значення, вжити самостійно» [191, с. 100]. Подібну кваліфікацію слова дає також Є. Д. Поліванов [221, с. 79—80].

При розгляді слова як граматичної одиниці, на наш погляд, є більші підстави класти в основу його виділення синтаксичну його автономність з урахуванням потенційної позиційної рухливості у межах речення. До цього слід додати, що потрібно розрізняти первинні і вторинні формально-синтаксичні і семантико-синтаксичні функції слів. Первинною функцією слова є здатність виконувати роль формально-синтаксичного (на основі синтаксичних зв'язків) і семантико-синтаксичного (на основі семантико-синтаксичних відношень) компонента речення, а вторинною — виконувати роль однослівного речення.

Адекватне визначення слова можливе при зіставленні його з нижчою, що безпосередньо прилягає до нього, одиницею — морфемою, і вищою, яка безпосередньо розташована над ним, граматичною одиницею — реченням. Найнижча і найвища граматичні одиниці, між якими перебуває слово, створюють тло, на якому чітко вимальовуються типові характеристики слова. Як зазначалося, поняття слова треба кваліфікувати стосовно конкретної мови або групи споріднених мов, оскільки в лінгвістиці не існує його визначення, застосовного до всіх (типологічно різних) мов. Розглянемо поняття слова на матеріалі української мови (це поняття відбиває природу слова в типологічно подібних мовах).

Найменша граматична одиниця морфема, на відміну від слова, не характеризується синтаксичною, а також позиційною автономністю. Морфема оформляє слова, вказуючи на відношення між предметами і явищами, тоді як слово позначає предмети і явища. Слово має основні властивості знака [52, с. 221], і тому, як будь-який знак, характеризується відношенням до позначуваного предмета або явища і до поняття про цей предмет або явище.

Крім зазначених двох ознак — синтаксичної (і позиційної) автономності і наявності лексичного значення — слово в мовах типу української має таку граматичну ознаку, як морфологічна членованість. Воно в українській мові може бути мінімально тільки дво-членним (двоморфемним), до його складу обов'язково входить корінь (носій лексичного значення) і афікс (носій власне-граматичного або словотвірно-граматичного значення). Корінь і афікс, на протизагу слову, виступають мінімальними (нечленованими далі) значущими одиницями, мінімальними двобічними одиницями, у яких за певним експонентом закріплений той або інший елемент змісту. Слово як значуща одиниця завжди характеризується формальною і семантичною членованістю: воно членується далі на значущі частини, тобто складається принаймні з двох морфем. Через формальну і семантичну членованість на морфемі морфологічне слово можна назвати морфологічною одиницею-конструкцією.

Те граматичне значення, яке в українській і типологічно подібних до неї мовах виражається службовими морфемами, в інших мовах може виражатися відмінними від морфем засобами. Унаслідок цього поняття морфемі, вперше введене І. О. Бодуеном де Куртене саме як узагальнене позначення компонентів слова — кореня і афіксів, набуло розширеного тлумачення в деяких лінгвістичних напрямках. Так, Ж. Вандрієс розуміє морфему як будь-який спосіб вираження граматичних відношень, включаючи сюди навіть порядок слів [29, с. 77—82, 114—115]. Лінгвісти копенгагенської школи морфемою визнають тільки граматичне значення, виражене тим або іншим формантом, що дозволяє виділяти в одному полісемантичному форманті декілька морфем. Американські дескриптивісти розглядають морфему передусім як одиницю сегментну, або лінійну, виділювану при сегментації слів, а також і як одиницю суперсегментну — наголос, інтонацію тощо. Такі підходи до функціонального визначення морфем дають підставу стверджувати, що «справжнє» слово включає до свого складу корінь у ролі носія лексичного значення і службовий сегментний (або суперсегментний) компонент, який в українській мові здебільшого виражається афіксами або аналітичними морфемами, а в інших, типологічно відмінних мовах може виражатися функціонально афіксоїдними елементами. Отже, з функціонального погляду у структурі будь-якого слова наявний службовий — сегментний або суперсегментний (типу наголосу, закріпленого порядку розташування тощо) — засіб, що виражає граматичні значення.

Для речення як найвищої граматичної одиниці, подібно до слова, характерна формальна і семантична членованість. Речення також мінімально складається з двох (щоправда, іншої природи) семантичних компонентів — суб'єкта і предиката. Слово вказує на предмет (явище), а речення — на ситуацію. Компонентами речення виступають слова, компонентами слова — морфемі. Слово щодо речення і морфемі виявляє двоїстий характер: щодо речення воно є мінімальною семантико-синтаксичною одиницею, щодо

морфемі — найбільшою морфологічною одиницею, морфологічною одиницею-конструкцією.

Функціонування слова в межах речення спричинює його різноманітне варіювання — фонетичне, морфологічне і семантичне. У цих випадках перед дослідником постає складна проблема розмежування варіантів слова і різних слів. Розглядаючи питання меж слова з граматичного боку, В. М. Жирмунський слушно зазначав, що «межі слова, якщо розглядати слово як систему граматичних форм (згідно з термінологією акад. В. В. Виноградова), визначаються межею між словотвором і словозміною (формотворенням)» [54, с. 13—14]. Деякі мовознавці фактично заперечують існування в мові варіантів, вважаючи, що будь-яка граматична форма слова, а також «найменша зміна в значенні слова робить його іншим словом» [135, т. 1, с. 15]. Інші мовознавці, навпаки, групують в одне слово будь-які лексичні одиниці з однаковою вимовою або написанням [126, с. 96]. Для української і багатьох інших мов важливим різновидом мовного варіювання слова є його граматичне варіювання, тобто утворення його граматичних форм — словоформ. Розмежування слова і словоформ розв'язується неоднаково різними лінгвістами. Зокрема, П. Ф. Фортунатов відносно граматичні форми числа до різних слів, зазначаючи, що ці форми позначають «відмінності в певній змінній ознаці окремих предметів думки» і виступають словотвірними одиницями: *вовк* — *вовки* і под. [180, т. 1, с. 156]. На відміну від П. Ф. Фортунатова, Л. В. Щерба об'єднував різні слова в парадигму форм одного слова, вважаючи, наприклад, що словотвірні форми типу *стіл* — *столік* є формами того самого слова, тому що зменшувальні форми являють собою відтинки основного поняття тощо. Подібний різнобіг пояснюється різною лінгвістичною концепцією слова, недостатньо розробленою теорією граматичних значень і граматичних категорій. У нашій праці до морфологічних варіантів одного слова зараховуємо словоформи, у яких наявне ідентичне речове значення, пов'язане з тією самою реалією або класом однакових реалій, і у яких словозмінний афікс виражає синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення слів у реченні.

Підсумовуючи проблему визначення слова, можна сформулювати таке поняття слова як мовної одиниці: слово — найменша відносно самостійна знакова мовна одиниця, здатна виконувати функцію члена речення або мінімального (однослівного) речення, і найбільша морфологічна одиниця (морфологічна одиниця-конструкція щодо мінімальної морфологічної одиниці — морфемі).

Як сукупність варіантів (словоформ) об'єднується у відповідний інваріант (слово), так і ряд слів об'єднуються в семантико-граматичний клас — частину мови. Об'єднання слів у частини мови найбільш повно реалізується за семантичними, синтаксичними і морфологічними ознаками. Слово як лексична одиниця належить до «відкритих» класів, і слово як граматична одиниця належить до «закритих» граматичних класів — частин мови — у тому розумінні, що нові частини мови у граматичній структурі української

мови не утворюються. Слова формують словниковий склад мови, постійно поповнюваний, а отже, найбільш рухливий і найбільш схильний до змін. Словниковий склад, покликаний служити потребам комунікації між членами суспільства, відповідно до цього організований: він потенційно безмежний, постійно поповнюється новими словами шляхом виникнення нових значень слів, словотвору, запозичень тощо. Найбільш продуктивним засобом систематизації «океану» слів, найвищим виявом системної організації слів (незважаючи на їх «відкритий» характер) виступають частини мови. Цей спосіб класифікації словника, звичний з давніх-давен, враховує як лексико-категоріальну семантику слів, так і їх морфологічні і синтаксичні показники. Доводиться визнати, що частини мови, незважаючи на виділювану в тій самій мові різну їх кількість і хитання в принципах їх виділення, займають у граматиці порівняно стабільне в теоретичному плані і «міцне» місце з-поміж інших категорій, і їх класифікація ґрунтується на досить об'єктивних показниках. Принциповим питанням при об'єктивному аналізі частин мови є характер урахування парадигматичних і синтагматичних їх аспектів.

Поняття парадигми і поняття синтагми протиставляються як асоціативний (парадигматика) і лінійний (синтагматика) плани відношень між елементами мови [154, с. 155—158]. Більш строгі розуміння парадигми, як зазначає О. І. Москальська, закріпилося в морфології, в якій парадигмою вважається замкнута система форм, пов'язаних опозитивними відношеннями [115, с. 100]. Парадигматика в загальному плані поширюється на сукупність системних (парадигматичних) відношень, на структуру опозицій відповідного рівня мови, а синтагматика — на системну сполучуваність одиниць мови або їх одночасну реалізацію в лінійному ряду в потці мовлення. У проєкції на частини мови в парадигматичну входять кількість частин мови, їх морфемний склад, їх внутрішнє членування і граматичні категорії, межі між окремими частинами мови. Синтагматичний план частин мови в першу чергу охоплює їх валентну спроможність.

§ 2. Критерії класифікації частин мови. Переваги гетерогенної класифікації

Частини мови як класи слів виразно відображають складну взаємодію лексики і граматики. Постійна спрямованість граматики на лексику, яка, з одного боку, свідчить про семантичне підґрунтя формування граматичних категорій і, з другого боку, розкриває закономірності граматичної спеціалізації кожного (особливо показовим щодо цього є становлення новостворених лексичних одиниць) слова, уможливорює функціонування мови і її взаємопов'язаних ярусів у процесі мовленнєвої реалізації.

Система частин мови сформувалася на перетині лексики, синтаксису і морфології, і дослідження їх у цьому аспекті є, безперечно, перспективним. Проте, незважаючи на тривалу історію вивчен-

ня частин мови на матеріалі різних мов, проблема частин мови не може вважатися розв'язаною й на сьогодні ні щодо їх складу, ні щодо принципів класифікації. Вимагають уточнення критерії виділення частин мови (що безпосередньо відбивається на їх складі), розмежування центру і периферії частин мови, визначальні їх синтаксичні і морфологічні характеристики у плані взаємодії з категоріальною і лексичною семантикою, ступінь вияву семантичних і граматичних ознак у різних підгрупах певної частини мови, іноді в окремих частин мови як специфічного граматичного класу.

Принципові розбіжності щодо частин мови виявляються у критеріях їх класифікації. Очевидним є факт, що склад частин мови та їх ієрархія нерідко зумовлюються прийнятими дослідником критеріями, зокрема відмінностями у виборі критеріїв. Питання про застосування одного або декількох критеріїв при класифікації частин мови протягом тривалого часу було і залишається в сучасній лінгвістиці центральною проблемою наукової граматики. Щодо кількості критеріїв висловлювалися інколи діаметрально протилежні погляди. До полярних поглядів належить визнання єдиного критерію класифікації, з одного боку, і необхідності застосування комплексу різних критеріїв, з другого боку. У межах класифікації за одним критерієм (гомогенної класифікації) і класифікації за декількома різними критеріями (гетерогенної класифікації) також спостерігаються внутрішні відмінності. Так, прибічники гомогенної класифікації визнають єдиним критерієм розподілу слів за частинами мови або лексичний, або морфологічний, або синтаксичний критерій. Послідовним представником лексичної класифікації частин мови виступав Ш. Баллі [10, с. 128—130]. Необхідність запровадження тільки морфологічного критерію тепер обстоє, зокрема, А. М. Мухін [118, с. 162—163, 171—176; 119, с. 71—94]. На думку О. П. Суника, загальнограматичні значення частин мови становлять єдину ознаку, за якою слова об'єднуються у ці класи [161, с. 26—40, 43—44; 162, с. 41—48]. Гетерогенна класифікація в різних модифікаціях знайшла своє відображення у працях Л. В. Щерби, В. В. Виноградова, В. М. Жирмунського, В. Г. Адмони, В. І. Кодухова, І. К. Кучеренка та ін. [192, с. 78—81; 31, с. 38—44; 55, с. 17—32; 196, с. 62—68; 77, с. 151—152; 78, с. 265—270; 88, ч. 1, с. 75—89; 99, с. 204—219]. При гетерогенній класифікації частин мови спостерігаються як кількісні, так і якісні її різновиди. Зокрема, В. В. Виноградов вважав, що поділ слів за частинами мови зумовлений п'ятьма факторами: 1) відмінностями тих синтаксичних функцій, які виконують різні категорії слів у зв'язному мовленні, у структурі речення; 2) відмінностями морфологічної будови слів і форм слів; 3) відмінностями речових (лексичних) значень слів; 4) відмінностями у способі відображення дійсності; 5) відмінностями у природі тих співвідносних і супідрядних граматичних категорій, які пов'язані з тією чи іншою частиною мови [31, с. 38—39]. Наводячи такі ознаки частин мови, В. В. Виноградов підкреслював, що відмінності у граматичній структурі частин мови викликані відмінностями їх синтаксичних функцій [31, с. 38].

В. М. Жирмунський, поділяючи в основному погляди школи В. В. Виноградова, розглядає частини мови як лексико-граматичні категорії (розряди) слів, у дефініції яких необхідно враховувати як значення слова, його лексико-семантичний зміст, так і його граматичну форму — морфологічну та синтаксичну [55, с. 18—19]. Проте вчений висловлює істотне зауваження, що складний взаємозв'язок лексико-семантичного і граматичного аспектів тієї або іншої категорії в різних випадках буває неоднаковим і домінувати можуть якісь з її ознак [55, с. 19]. Недвозначно про пріоритет семантичного критерію щодо морфологічного висловився Л. В. Щерба: «А втім, навряд чи ми тому вважаємо *стол*, *медведь* іменниками, що вони відмінюються: швидше ми тому їх відмінюємо, що вони іменники» [192, с. 79]. Вихідним і провідним при визначенні поняття «частина мови» та граматичній класифікації слів І. К. Кучеренко вважає реальне значення слова, підкреслюючи, що специфікою реального значення слова в кінцевому підсумку визначаються і граматичні його атрибути [88, ч. 1, с. 78]. Не всі прибічники гетерогенної класифікації частин мови схильні надавати перевагу одному з критеріїв. Так, В. Г. Адмоні слушно вказує, що одночасне застосування декількох критеріїв впливає із самої сутності мовних явищ, але вважає неправомірним виходити з домінуючого становища одного з критеріїв [196, с. 62—65].

Останнім часом на роль єдиної сутності, яка характеризує всі частини мови, висувають їх ономазіологічну властивість — здатність бути номінативними знаками, знаками-назвами [82, с. 19]. Головним принципом поділу всіх слів на розряди стає тоді ономазіологічний принцип, покликаний відображати в частинах мови розчленування людиною навколишньої дійсності відповідно до природи речей [82, с. 24—25].

Хоч описові основних принципів розподілу слів за частинами мови і питанням недосконалості традиційної класифікації присвячувалося і продовжує присвячуватися багато уваги, проте і досі проблема виділення частин мови у мовах різної будови є однією з найбільш дискусійних проблем загального мовознавства [137, с. 16]. В. О. Серебренников, міркуючи про переваги гетерогенної класифікації (у її триаспектному варіанті, при якому враховується значення слова, його функція у складі речення та морфологічні особливості), зауважує: «Необхідно визначити, який із цих аспектів є найважливіший» [137, с. 20].

Застосування якого-небудь одного критерію, безперечно, не забезпечує послідовної класифікації частин мови, оскільки саме частини мови, на думку В. І. Кодухова, є пунктом перетину і взаємодії морфологічного, синтаксичного і лексичного ярусів мови [77, с. 151]. Тільки комплексний критерій — семантичний, синтаксичний і морфологічний — дає можливість здійснити всебічну класифікацію слів². Проте сукупність трьох зазначених критеріїв поширюється на ядро частин мови, периферія ж характеризується неповним (одним або двома) набором критеріїв. До того ж слід зазначити, що оскільки частини мови є семантико-граматичними

тичного аспектів тієї або іншої категорії, можливість домінування тих або інших із її ознак, а також про різноманітність оформлення у різних мовах частин мови як граматичних категорій, щоправда, із збереженням універсальності їх значень у лексико-семантичному аспекті [55, с. 19] потребує поглибленого вивчення і дальшого розвитку.

Послідовне застосування різнорідних критеріїв класифікації дає можливість виділити чотири частини мови — іменник, дієслово, прикметник і прислівник³. На думку О. М. Пешковського, Є. Куриловича, Ч. Фріза, Л. Теньєра та ін., саме ці частини мови виступають як незаперечні. Зокрема, О. М. Пешковський вважав іменник, прикметник, дієслово і прислівник основними частинами мови та основними граматичними категоріями, оскільки вони існують у всіх мовах, незалежно від різноманітності мовних засобів їх вираження, і скрізь вони є категоріями, що зумовлюють усі інші категорії [129, с. 119]. Є. Курилович, виділяючи також чотири кардинальні частини мови [84, с. 65—66; 214, с. 21], відзначав, що слова мають первинну синтаксичну функцію залежно від їх лексичного значення (іменник: підмет; прикметник: означення до іменника; дієслово: присудок; прислівник: означення до дієслова) і що всяке вживання їх в іншій синтаксичній функції, відмінній від первинної, є з формального погляду мотивованим вживанням [84, с. 60—61]. Він підкреслював, що первинні синтаксичні функції впливають з лексичних значень частин мови і являють собою транспозицію цих значень [84, с. 61]. У системі англійської мови такі ж частини мови виділені Ч. Фрізом [202, с. 110—141]. Позначені цифровими індексами класи відповідають таким частинам мови: клас 1 — іменникові, клас 2 — дієслову, клас 3 — прикметникові, клас 4 — прислівникові. Основним критерієм при розподілі слів за класами у Ч. Фріза виступають функція і позиція [202, с. 73—76]. Л. Теньєр досить детально обґрунтував принципи виділення чотирьох частин мови — іменника, дієслова, прикметника і прислівника. Усі слова певної мови поділяються за Л. Теньєром на повні і пусті слова, з-поміж яких тільки повні слова характеризуються тим або іншим категоріальним значенням. Значення субстанції є категоріальним значенням іменника, процес — категоріальним значенням дієслова, атрибут субстанції — категоріальним значенням прикметника, атрибут процесу — категоріальним значенням прислівника [224, с. 53—63]. На принципах чотирикомпонентної системи ґрунтуються частини мови, виділені О. П. Суником [161, с. 31—32, 110—124; 162, с. 40]. Він вважає справжніми частинами мови тільки іменник, дієслово, прикметник і прислівник відповідно до їх загальнограматичних значень. Усі інші розряди слів виділяються за іншими ознаками, а отже, на думку О. П. Суника, не можуть вважатися частинами мови [161, с. 44—48, 108; 162, с. 40]. Загальнограматичні значення виступають як лінгвістичні універсалиї на противагу наборам граматичних значень типу роду, числа, відмінка, часу тощо, що виявляють специфічний для кожної мови характер [161, с. 26—40, 43—44; 162,

с. 41—42]. У зв'язку з цим О. П. Суник не надає істотного значення синтаксичним функціям частин мови та їх морфологічному оформленню [161, с. 73—74, 91; 162, с. 44—46]. До чотирикомпонентної системи частин мови схиляються також М. В. Панов, М. Комарек, Я. Корженський і О. С. Кубрякова [123, с. 12; 80, с. 59—60; 82, с. 31—32].

Концепція чотирикомпонентної системи частин мови стала поширеною у сучасній лінгвістиці. Проте в різних авторів вона набуває певних модифікацій щодо визначального або єдиного критерію (пор. базовий лексичний критерій у Є. Куриловича, функціональний і позиційний критерій у Ч. Фріза, граматичний критерій у вигляді загальнограматичного значення у О. П. Суника, ономастологічний критерій, обстоюваний О. С. Кубряковою). На наш погляд, лише сукупність різнорідних критеріїв, проте з базовим характером семантичного критерію, уможливує виділення двох центральних (лексико-граматичних) класів (іменник і дієслово) і двох різнорідних периферійних класів (прикметник і прислівник). Семантичний критерій у трьох вимірах охоплює названі перші дві частини мови: по-перше, лексичним значенням іменника є назви конкретних предметів, дієслова — назви дій і станів; по-друге, дві лексико-граматичні частини мови спрямовані на відображення різних явищ дійсності: іменник відображає предмети, дієслово — дії і стани; по-третє, ці частини мови характеризуються узагальненим значенням предметності (іменник) і процесуальності (дієслово). Із семантичними ознаками розглядуваних частин мови тісно пов'язані їх синтаксичні функції (для іменника характерна функція підмета і сильнокерованого другорядного члена речення, для дієслова — функція присудка). У семантико-синтаксичному ярусі мови, який, формуючи категоріальне значення частин мови і семантико-синтаксичні відношення на базі лексики, є глибинним щодо поверхневого ярусу членів речення і словосполучення, іменник функціонує в ролі суб'єкта або об'єкта, дієслово — в ролі процесуального елемента. Закріплення синтаксичного функціонування частин мови знайшло відображення в їх морфологічних показниках — формально-морфологічних (відмінювання, дієвідмінювання) особливостях і морфолого-семантичному змісті складників слова. У східнослов'янських мовах іменникові, наприклад, властиві самостійні форми роду, числа і відмінка, дієсловом — форми способу, часу і виду. Кожна частина мови відрізняється також специфічними для неї дериваційними морфемами, які вживаються для творення похідних слів.

3-поміж частин мови явно протиставляються один одному позначення предметів і не-предметів [90, с. 347—348]. На нижчому рівні розрізнення не-предмети (ознаки в широкому розумінні цього слова) поділяються на ознаки, що пов'язуються у мисленні з динамічними характеристиками, і ознаки, які мисляться статично. Цю відмінність ознак чітко характеризує Дж. Лайонз, наголошуючи, що «стативність — це звичайна властивість для класу прикметників, але незвичайна для дієслів; не-стативність звичайна для діє-

6) синтаксична, морфологічна і семантична вербалізація (перехід у дієслово); в) синтаксична, морфологічна і семантична ад'єктивізація; г) синтаксична і морфологічна адвербіалізація.

§ 5. Не-частиномовний характер так званих службових слів, числівника і вигуків

Складною і спірною проблемою лінгвістики була і залишається кваліфікація так званих службових слів. Концепцію службових слів маємо в різних варіаціях — від розуміння їх як незмінних слів і до сучасного трактування як граматичних синсемантичних слів і морфем. Старе атомістичне розуміння цих синтаксичних елементів виявилось досить живучим і у наш час переважає в лінгвістичних працях. Службові одиниці нерідко розглядаються в системі частин мови у ролі її компонентів, а отже, ігнорується їх специфіка, не розкривається їх граматичний статус, їх службовий стосунок до слова і до інших мовних одиниць. Залишається актуальною необхідність з'ясувати природу прийменників, сполучників, зв'язок і часток, беручи до уваги їх системні внутрішні і зовнішні зв'язки на тлі частин мови, семантичної і морфологічної структури слова, семантико-синтаксичної структури мови.

Недоліком традиційного розподілу слів за семантико-граматичними класами (частинами мови) є розміщення їх в одній площині [16, с. 104; 31, с. 29; 139, с. 321]. Показовим щодо цього є кваліфікація службових слів як частин мови. Застосування різнорідних критеріїв класифікації з усією очевидністю виявляє морфемний характер прийменників, сполучників, зв'язок і часток. Ці елементи мають суто синтаксичне призначення і тому виступають у синтаксичній структурі мови аналітичними синтаксичними морфемами.

Однією з кардинальних проблем при розв'язанні статусу службових слів є проблема наявності чи відсутності у них лексичного значення. Доводиться визнати, що з погляду лексичного значення прийменники, сполучники, зв'язки і частки не можна ставити на одну площину з так званими повнозначними словами. Семантичний критерій у тому плані, що й для повнозначних слів, для службових слів не застосовний. В. В. Виноградов слушно відзначав, що службові слова позбавлені номінативної функції, їм не властива «предметна віднесеність», оскільки вони стосуються позамовної дійсності тільки через посередництво і за допомогою слів-назв [31, с. 30]. Прийменники, сполучники, зв'язки і частки передають семантику відношень між різними синтаксичними одиницями (словом, реченням, словосполученням тощо), яка характерна в межах морфологічного слова також для синтетичних релятивних морфем, наприклад відмінкових флексій. Вони обслуговують слова-частини мови або синтаксичні одиниці вищого рангу, виконуючи роль релятивних елементів. Іноді в суто граматичній кваліфікації службових слів опоненти вбачають абсолютне заперечення їх семантики, не беручи до уваги того, що семантику виражають і відмінкові форми та інші морфемні, але семантику не лексичну, а релятивну.

Наприклад, лексична семантика слова «товариш» буде тотожною в конструкціях «зустріти товариша», «принести книгу товаришеві», «принести книгу для товариша», тоді як релятивна семантика відмінкових і прийменниково-відмінкових форм, зумовлена різними позиціями слова «товариш» щодо інших слів, буде відмінною (у першій конструкції знахідний відмінок слова «товариш» виражає об'єктне значення, у другій і третій конструкціях форма давального відмінка і прийменникова форма — значення адресата). Виражаючи семантико-синтаксичні відношення між різними синтаксичними одиницями, прийменники, сполучники, зв'язки і частки позбавлені, звичайно, лексичного значення. У зв'язку з цим їх семантичні особливості треба розглядати не в лексичній, а в синтаксичній системі мови.

Питання про номінативну функцію морфем, у тому числі аналітичних синтаксичних морфем, є дискусійним. Проте аргументованішою, на наш погляд, є думка, що морфема не здатна в лінійному ряді виразити поняття і що лише «істинне» слово являє собою таку найменшу одиницю, яка, передаючи значення, характеризується номінативною функцією і здатністю позначати поняття [124, с. 6]. У теорії номінації висуваються і протилежні погляди, на зразок того, що і службові слова, і морфemi афіксального типу також виконують номінативну функцію, проте, на відміну від повнозначних слів, не самостійно, а разом з іншими одиницями. В. Г. Гак вважає, що якщо в номінативній функції вбачати здатність співвідноситися з елементами позамовної дійсності, то таку функцію мають більшість службових слів і граматичних формантів у ряді своїх вживань. Особливість їх полягає в тому, що вони не можуть виступати в ролі номінативних засобів самостійно, а лише у складі слова, словосполучення і речення. Прийменник позначає, наприклад, просторове відношення не самостійно, а тільки в поєднанні з іменниками, тоді як прислівник виражає це відношення самостійно [42, с. 235]. Однак семантико-синтаксична природа аналітичних синтаксичних морфем не зіставляювана з номінативною функцією слів, оскільки роль перших полягає в граматичному оформленні слів або речень.

Інший бік семантичного критерію відображає ономазіологічна специфіка аналітичних синтаксичних морфем, тобто спрямованість їх на позначення відповідних сторін дійсності. На противагу словам, що називають предмети, процеси, ознаки навколишньої дійсності, аналітичні синтаксичні морфemi (прийменники, сполучники, зв'язки і частки) виражають зв'язки та відношення між предметами і явищами дійсності, здійснюючи це не самостійно, а лише разом із словами, реченнями та у взаємодії з іншими граматичними засобами.

Статус прийменників, сполучників, зв'язок і часток як аналітичних синтаксичних морфем ще більш увиразнює синтаксичний критерій. Як відомо, ці граматичні елементи не виконують самостійно функції членів речення, вони лише оформлюють синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення між словами і речен-

нями. Семантичний критерій у плані лексичного значення не застосовний щодо аналітичних синтаксичних морфем, набуваючи тут семантико-синтаксичної модифікації синтаксичного критерію.

Морфологічний критерій остаточно підтверджує морфемний характер прийменників, сполучників, зв'язок і часток. Ці граматичні елементи виступають як одноморфемні, на противагу частинам мови (морфологічним словам, основним конструктивним морфологічним одиницям, одиницям-конструкціям), яким навіть у мінімальному вияві притаманне в українській мові членування на дві морфemi — кореневу і релятивну. У похідних словах, крім кореневої і релятивної, використовуються ще спеціалізовані дериваційні морфemi. Такого членування на морфemi не спостерігається у так званих службових словах, що мають функціонально одноморфемну будову, до того ж аналогічну не до кореневих, а до афіксальних морфем. Свідченням одноморфемного характеру прийменників, сполучників, зв'язок і часток виступають процеси становлення цих нових синтаксичних засобів, під час яких відбувається редукція (згортання) їх внутрішньої морфологічної будови в напрямку одноморфемності і нерозчленованості у зв'язку із співвідносністю генетично членованого (але не членованого з синхронічного погляду) морфологічного комплексу з однією службовою семантико-граматичною функцією. Навіть ті дослідники, які визнають прийменники, сполучники і частки частинами мови, змушені звертати увагу на різне морфологічне членування власне-частин мови і так званих службових слів. Е. Пауліні констатує, що найбільш розчленовані чотири частини мови — іменник, прикметник, дієслово і прислівник, маючи таку схему мовного знака: фонематична форма — лексичне значення, морфологічна форма — граматичне значення [125, с. 256]. І навпаки, лексичне і граматичне значення у прийменників, сполучників і часток не розрізняється, тому вони з морфологічного погляду не розчленовуються. Отже, їх мовні знаки мають тільки два внутрішньо нечленованих компоненти: фонематична форма — значення [125, с. 257], яке є не лексичним, а реляційним.

Допоміжні критерії — логічний і словотвірний — досить переконливо показують статус прийменників, сполучників, зв'язок і часток як не-частин мови. Вони доповнюють картину не лексичного, а граматичного функціонування аналітичних синтаксичних морфем.

Аналіз мовних фактів показує, що аналітичні синтаксичні морфemi є засобом вираження відношень між явищами дійсності (прийменники, сполучники, зв'язки) або виражають відношення мовця до висловлювання (частки). Спроможності виражати відношення закладено в самих словах і синтаксичних конструкціях, аналітичні ж синтаксичні морфemi реалізують ці спроможності. Засобом вираження відношень, як і аналітичні синтаксичні морфemi, виступають також флексії, суфікси та інші синтаксичні морфemi. Характерною особливістю всіх морфем є те, що вони не можуть самостійно виражати які-небудь відношення, а лише в

поєднанні з словами або синтаксичними конструкціями. Будь-яке слово в певних умовах може стати самостійним і означати відповідне поняття, аналітичні ж синтаксичні морфеми не можуть виразити самостійного поняття в жодному випадку, оскільки їх значення чітко виявляється лише при їх вживанні з повнозначними одиницями [160, с. 156]. Аналітичні синтаксичні морфеми не здатні виступати суб'єктом або предикатом судження, а це становить одну з істотних ознак поняття. Неавтономний характер цих службових елементів виявляється також у проекції на граматичну систему, де вони не можуть бути членами речення. Крім того, аналітичні синтаксичні морфеми не виступають самостійним засобом вираження зв'язків і відношень дійсності, реалізуючи це лише разом з повнозначними одиницями та іншими граматичними засобами. Якщо ж ці зв'язки і відношення стають предметом нашого мислення, то ми не називаємо їх морфемами «в», «над», «і», «або», «щоб», а використовуємо для цього слова [160, с. 157].

Словотвірний критерій абсолютно не застосовний до аналітичних синтаксичних морфем. Адже при словотвірному акті дериват звичайно характеризується більшою кількістю морфем щодо вихідної одиниці. Прийменникам, сполучникам, часткам і зв'язкам з явними ознаками похідності від частин мови притаманне не розгортання морфологічної структури, а навпаки, її згортання. При творенні аналітичних синтаксичних морфем від слів відбувається редукція морфем у напрямку втрати морфемного членування новостворених службових елементів, у напрямку створення їх одноморфемності. Аналітичні синтаксичні морфеми, як і флексії, суфікси, префікси, не можуть мати властиві похідним словам дериваційні морфеми, оскільки явища словотвору характеризують тільки слова як частиномовні лексико-граматичні та граматичні класи. Вони можуть брати участь у словотвірних актах і у трансформаційних актах одиниць вищого рангу, ніж слово, тільки в ролі аналітичних дериваційних морфем. Одним із доказів морфемного характеру аналітичних синтаксичних елементів є творення лексичних одиниць на основі, наприклад, прийменниково-відмінкових форм. Обов'язкову умову формування похідних прикметників від прийменниково-відмінкових форм становить перетворення прийменника у префіксальну морфему. Важко уявити собі, у який спосіб змогли б регулярно трансформуватися прийменники (якщо їх вважати частинами мови) у префіксальні морфеми з тотожним прийменниковим значенням, якби вони самі не були аналітичними синтаксичними морфемами. Адже в цих словотвірних процесах відбувається морфологізація аналітичних синтаксичних морфем, їх морфологічна закріпленість за синтаксичною позицією.

Аналітичні синтаксичні морфеми відрізняються від частин мови і з фонетичного погляду. У мовленнєвому потоці вони нерідко знебарвлюються фонетично, внаслідок чого втрачають акцентну самостійність, притягуються до наголошеного слова, разом з ним утворюючи в акцентному плані фонетичне слово.

Категорія аналітичних синтаксичних морфем стосується фун-

даментальних основ семантико-граматичної структури мови. Без наукового обґрунтування статусу цих елементів не може бути успішно розв'язаною проблема частин мови, взаємовідношення синтаксису і морфології, питання типології морфем, параметри слова, мінімальної морфологічної і синтаксичної одиниці та граматичних одиниць-конструкцій тощо. Кваліфікація прийменників, сполучників, зв'язок і часток як не-частин мови ґрунтується на їх реальних семантичних, синтаксичних, морфологічних, логічних та інших показниках. «Не-частиномовний» характер прийменників, сполучників і под. стверджується представниками різних лінгвістичних шкіл і напрямків [84, с. 66—67; 214, с. 21; 31, с. 41; 110, с. 357; 118, с. 175—176; 119, с. 71—72; 162, с. 40; 144, с. 187; 30, с. 74—75].

Отже, у систему частин мови як слів не входять аналітичні синтаксичні морфеми, які переводять одні частини мови в інші або модифікують чи поєднують речення в межах складних синтаксичних конструкцій. До аналітичних синтаксичних морфем належать прийменники, сполучники, зв'язки і частки. Вони мають різне функціональне навантаження в семантико-граматичній сфері мови.

Прийменник із субстантивом є одним функціональним (синтаксичним) словом, а не групою слів. Прийменник — це не слово, а морфема (а іноді «субморфема», що утворює єдність з відмінковим закінченням) [84, с. 66]. Функція прийменника як синтаксичної аналітичної морфемі полягає в типових випадках у тому, щоб перевести субстантив із субстантивної позиції в адвербіальну (прислівникову) позицію⁶. Особливістю функціонування прийменника (специфічної морфемі) є його певною мірою формальна незалежність від іменника. Ця незалежність виявляється насамперед у тому, що між прийменником і іменником можуть вставлятися інші самостійні атрибутивні члени синтаксичної групи, «очолованої» опорним адвербіалізованим іменником, з яким поєднується прийменник. Така відносна свобода прийменників не ставить їх рангом вище, ніж флексії адвербіальних відмінкових форм. З функціонального погляду обидва засоби перебувають на однаковому рівні, відрізняючись тим, що транспозиція субстантива у прислівник за допомогою прийменника становить тепер (з погляду широких семантико-граматичних можливостей і високого ступеня диференціації значень) живу транспозицію, а транспозиція за допомогою синтетичних афіксів (зокрема перетворених у суфікси флексій) — закостенілу транспозицію. Відмінкова форма у прийменниково-відмінковому комплексі не може бути відірваною від прийменника. Тому таку відмінкову форму не слід розглядати нарівні з вільними відмінковими формами адвербіального значення або з відмінковими формами, керованими дієсловом безпосередньо без прийменника. Прийменник не є керуючим відмінковою формою, а становить субморфему, хоча й основну, складної морфемі, яка складається з прийменника і відмінкового закінчення [84, с. 180]⁷. Прийменник разом із субстантивом є в типових випадках аналітичним синтаксичним прислівником, прийменник як аналітична синтаксична морфема використовується для переведен-

ня субстантива (або субстантивного словосполучення — з опорним компонентом-субстантивом) у прислівникову позицію⁸.

Сполучники являють собою неоднорідну категорію аналітичних синтаксичних морфем, вони об'єднуються лише сферою вживання — сферою складного речення. З функціонального боку сполучники поділяються на два основних підкласи — підрядні і сурядні сполучники. Місце підрядних сполучників аналогічне місцю прийменників у прийменникових зворотах. Підрядні сполучники використовуються здебільшого для того, щоб речення, згорнувши його внутрішні синтаксичні зв'язки, поставити в залежну щодо головної частини у складнопідрядному реченні прислівникову позицію. Роль підрядних сполучників можуть виконувати сполучні слова, що функціонують як внутрішні, структурно зумовлені, компоненти підрядної частини, з одного боку, і виконують сполучникову функцію, поєднуючи підрядну частину з головною, з другого боку. Сурядні сполучники поєднують рівноправні сурядні речення у складносурядне речення.

Дієслівні зв'язкові морфemi типу *бути, становити, являти собою, ставати* використовуються для переведення іменників, прикметників і прислівників у дієслівну (присудкову позицію у двоскладному реченні або в позицію співвідносного з присудком головного члена односкладного речення) позицію, напр.: *Восени Віталік буде студентом* (О. Гончар); *Він дуже постарів і посивів, але був бадьорий і радісний* (О. Довженко); *І радісно матері стало, і тривожно* (М. Стельмах); *Висока розораність земель становить характерну особливість сільського господарства УРСР* (О. Діброва); *«Лісова пісня» являє собою для перекладу великі труднощі* (М. Рильський).

На рівні комунікативного синтаксису — для вираження актуального членування речення — вживаються частки, що виділяють і підкреслюють тему або рему. Тема звичайно виділяється частками *а і же (ж)*: *А вечір палить вікна незнайомі, А синя хмара жаром поїнялася, А синій ліс просвічує огнем, А вітер віти клонить і співає мені в ушах...* (М. Рильський); *І людина ж перед ним мужня, вольова* (О. Гончар); *Брянського в тих же парусинових чобітках загорнули в плащ-палатку й опустили в могилу* (О. Гончар). Рему виділяють частки *тільки, лише* та інші: *І минуле мені тільки сниться* (В. Сосюра); *А Вітчизна вчила його сходити на найвищі піки не лише заради спорту...* (О. Гончар).

Таким чином, у сучасній українській літературній мові наявні два центральні семантико-граматичні класи (іменник, дієслово) і два периферійні (похідні різною мірою) граматичні класи (прикметник, прислівник), які є частинами мови з притаманними їм синтаксичними функціями і морфологічними та семантичними характеристиками. Перехід від одного семантико-граматичного класу до іншого може здійснюватися за допомогою синтетичних дериваційних морфем (дериваційних суфіксів) і аналітичних синтаксичних морфем (прийменників, дієслівних зв'язок). Окремі аналітичні синтаксичні морфemi (підрядні і сурядні сполучники) використовують-

ться в межах складного речення для переведення речення в залежну адвербіальну позицію або для поєднання рівноправних сурядних речень. У граматичній системі мови наявні також спеціальні аналітичні синтаксичні морфemi (частки) для виділення теми і реми при актуальному членуванні речення.

Аналітичні і синтетичні морфemi мають істотну спільність, яка полягає в тому, що «морфема є мінімальний мовний знак, тобто така одиниця мови, у якій за певним експонентом (означаючим), маніфестованим так або інакше за допомогою звукової матерії, суспільно закріплено певний зміст (означуване) і яка неподільна на які-небудь простіші одиниці, що мають ту саму якість» [101, с. 5]. Формальні відмінності морфем виявляються у їх закріпленості за різними мовними одиницями: синтетичні морфemi обслуговують сферу морфологічного слова, аналітичні — сферу синтаксичного слова і сферу синтаксичних одиниць-конструкцій, у тому числі речення. Отже, морфemi не обов'язково повинні належати тільки морфологічному або тільки синтаксичному ярусом мови. У структурі мови співіснують як морфemi морфологічної сфери, так і морфemi синтаксичної сфери. З цього погляду морфemi не тільки закріплені за словами, як звичайно розглядається їх призначення, а й за синтаксичними одиницями-конструкціями типу речення.

Мінімальна значуща одиниця мови (морфема), як і слова, словосполучення, речення, в першу чергу призначена відображати позамовну дійсність, але кожна значуща одиниця спрямована на різні явища позамовної дійсності, тобто у системі мови наявна спеціалізація значущих мовних одиниць. Звичайно, як правильно вказують окремі дослідники, не завжди морфема має типове для неї значення, пов'язане з чимсь поза сферою мови, іноді її значення вичерпується специфічною внутріковою інформацією [101, с. 6]. Мінімальність морфем не зводиться до суто механічного розуміння цього явища на зразок абсолютної її нерозчленованості. І експонент морфем, і її зміст можуть розчленовуватися далі, але тільки незалежно одне від одного, оскільки морфема як білатеральна одиниця далі не розчленовується на білатеральні одиниці і окремі елементи змісту морфем не закріплюються за окремими частинами її експонента [101, с. 6]. Значення морфем становить специфічну мовну сутність, яка рельєфно виділяється на тлі повнозначних мовних одиниць. Воно завжди не завершене, воно лише «молекула змісту», свого роду напівфабрикат, більш або менш готовий, але остаточно доводжуваний до «придатного для вжитку» стану тільки в поєднанні з багатьма іншими значеннями морфем у процесі живого функціонування мови в мовленні [101, с. 18].

З аналітичних синтаксичних морфем найбільш специфічним явищем у сучасній українській літературній мові виступають прийменники. Вони найбільш тісно порівняно з іншими аналітичними синтаксичними морфемами пов'язані з синтетичними релятивними морфемами, у даному випадку з відмінковими закінченнями⁹. Прийменники відбивають взаємодію аналітичних і синтетичних

релятивних морфем, співіснування синтетизму і аналітизму в граматичній структурі сучасної української літературної мови, характер розвитку аналітизму в системі іменника і прислівника¹⁰. Прийменник як аналітична синтаксична морфема поєднує в собі власне-семантичні функції, коли вказує на відношення між предметами і явищами позамовної дійсності (семантико-синтаксичний аспект), і службово-конструктивні функції, коли формує компоненти речення або словосполучення та стає показником синтаксичних зв'язків у реченні або словосполученні (формально-синтаксичний аспект). Специфіка семантико-граматичних параметрів прийменника полягає в орієнтації його на субстантив, тобто на трансформацію субстантивної позиції у прислівникову позицію, пов'язану з вираженням адвербіальних семантико-синтаксичних відношень і периферійного підрядного синтаксичного зв'язку.

Отже, прийменники, сполучники, зв'язки і частки, виражаючи семантику відношень, не виконуючи семантико-синтаксичних і формально-синтаксичних функцій членів речення і виступаючи морфологічно не членованими граматичними одиницями, функціонують як аналітичні синтаксичні морфеми. Це означає, що вони в граматичній структурі української мови позбавлені семантико-граматичних ознак слова, тобто не входять у систему частин мови як лексико-граматичних або граматичних класів слів.

З-поміж «залишка», який перебуває поза четвіркою виділених частин мови, певною специфічністю вирізняється займенник, оскільки займенникові слова як складові частиномовних розрядів самі не утворюють окремої частини мови. Займенники представляють щось, вказуючи, а не символізуючи (К. Бюлер). Отже, займенники відрізняються від частин мови тільки способом представлення (а не предметом представлення), і тому вони з синтаксичного погляду уподібнюються або іменникові, або прикметникові, або прислівникові. Морфологічно займенник (відповідні його групи) також дублює іменник, прикметник або прислівник, характеризуючись наявністю граматичних категорій роду, числа і відмінка (займенникові іменники і займенникові прикметники) і морфологічною незмінністю (займенникові прислівники). Проте, входячи в іменниковий, прикметниковий або прислівниковий класи, займенники становлять у згаданих класах окремих підклас, маючи додаткові семантичні (вказівна функція, опосередкований зв'язок із предметом представлення) і синтаксичні (крім внутрішньої — наявної у реченні — формально-синтаксичної і семантико-синтаксичної функції, займенникові притаманна зовнішня синтаксична функція — роль засобу поєднання (зв'язку) речень у тексті) ознаки.

За семантичними, синтаксичними і морфологічними ознаками в систему частин мови не входить числівник. Напевно, вже не потребує доведення, що так звані порядкові числівники являють собою звичайні відносні прикметники (подібну кваліфікацію відбито в деяких узагальнюючих працях і навіть у посібниках). Кількісні ж числівники здебільшого розглядаються як самостійна

іменна частина мови. Окремі мовознавці, не вважаючи числівники частиною мови, зараховують їх, все-таки, до слів. Лише Є. Курилович відносить кількісні числівники не до слів, а до морфем (що-правда, морфем лексичного порядку) [84, с. 67]. На наш погляд, думка Є. Куриловича про кількісні числівники як лексичні морфеми відбиває істотні особливості цих елементів, проте потребує додаткового обґрунтування.

Які ж підстави вважати кількісні числівники лексичними морфемами? По-перше, у синтаксичному плані кількісний числівник з іменником становить нероздільний компонент речення, пор.: *П'ять хлопчиків вибігло на майданчик; Я побачив на майданчику п'ять хлопчиків*. Іноді, забуваючи про те, що кількісний числівник з іменником становлять нерозкладний компонент речення, поза межами речення членують числівниково-іменниковий комплекс на числівник та іменник, у зв'язку з чим кваліфікують цей комплекс як числівниково-іменникове словосполучення, до того ж вважають, що числівник може керувати іменником у сполуках типу *п'ять хлопчиків*. Останні міркування впливають передусім з визнання числівника окремою частиною мови. Насправді ж числівник з іменником виступає неподільним синтаксичним компонентом речення, тому ніяких синтаксичних зв'язків між елементами числівниково-іменникового комплексу немає, ці зв'язки перебувають у нейтралізованому стані (якщо вважати, що вихідною структурою для числівниково-іменникового комплексу є речення, у якому числівник у поєднанні з аналітичною синтаксичною дієслівною морфемою виконує функцію присудка, пор.: *Хлопчиків було п'ять + Хлопчики гралися на майданчику → П'ять хлопчиків гралися на майданчику*). Більше того, сполуки типу *п'ять хлопчиків*, наприклад, у позиції підмета виконують роль називного відмінка, а в позиції сильнокерованого другорядного члена речення — роль знахідного відмінка, оскільки форма родового відмінка в цих сполуках наявна з формального погляду, а функціонально вже нейтралізована, про що свідчить, зокрема, невходження цієї форми в жодну з виділюваних у сучасній українській літературній мові семантико-синтаксичних функцій родового відмінка. Таким чином, синтаксичний критерій заперечує виділення числівника в самостійну частину мови.

Перейдемо до інших синтаксичних, а саме позиційних, ознак числівника. Виявляється, що сам числівник — без іменника — не може займати позицій підмета і другорядного субстантивного члена речення. Кількісний числівник без іменника, лише субстанти-вуючись, набуває властивостей іменника і функціонує зовсім в іншому плані, ніж у сполучі «числівник + іменник». Субстанти-вованій числівник у таких випадках набуває самостійних морфологічних ознак — відмінка, числа і роду. У такому разі він виступає у своїй вторинній — субстантивній — функції, пор.: *Шість ділиться на два; Це п'ять входить у названу суму*.

Зараховуючи числівник до іменних частин мови, часто не звертають належної уваги на його морфологічні ознаки. Іменні части-

ни мови — іменник, прикметник — мають граматичні категорії роду, числа, відмінка, хоча для іменника рід, число і відмінок є самостійними категоріями, а для прикметника — залежними, синтаксичними, які набуваються у зв'язку з відповідними формами іменника. Отже, якщо числівник належить до іменних частин мови, то він повинен мати форми роду, числа і відмінка. Виявляється, що числівник утратив або втрачає ці форми. Він, по-перше, втратив форму роду, за винятком форм *один* і *два*, по-друге, форму числа — за винятком хіба що числівника *один*, і то з деякими застереженнями. Пор. *один олівець* і *одні ворота*, що виражають лексично форму однини, а формально стоять в однині і множині. Досить своєрідне функціонування виявляють також форми відмінка, пор.: *п'ять столів, п'ятьох столів, п'ятьом столам, п'ятьма столами*, на *п'ятьох столах*. Як бачимо, числівник то немовби «керує» іменником у родовому відмінку, то «узгоджується» з іменником, тобто відбувається «мутація» форми відмінка, що свідчить про її нестабільний, нестійкий характер. Отже, і з погляду морфологічних ознак, і з погляду функціонування морфологічних категорій кількісні числівники не знаходять відповідного частинам мови місця в граматичній системі сучасної української літературної мови.

Числівник не належить до частин мови і з погляду його категоріального значення¹¹. Окремі лінгвісти, будуючи п'ятикомпонентну систему частин мови (іменник, дієслово, прикметник, прислівник, числівник) на основі загальнограматичних значень предметності, процесуальності, якісності, обставинної ознаки і кількісності, кваліфікують числівник нарівні з іншими чотирма частинами мови [122, с. 352—356]. Щодо загальнограматичного значення кількісності слід підкреслити, що воно не виступає таким виразним загальнограматичним значенням, як предметність і процесуальність (до речі, у цьому плані і якісність, і ознака ознаки мають, напевно, синтагматичний характер, набуваючи свого статусу в результаті нейтралізації процесуальності, а отже, переміщення процесуального компонента з центральної (присудкової) сфери у сферу периферійну). Кількісність потрібно кваліфікувати як підкатегорію на фоні предикатності і предметності, тобто кількісність є необхідним у граматичній структурі сучасної української літературної мови супровідним значеннєвим предикатним компонентом категоріального значення предметності.

Проте заперечення частиномовного статусу числівника, а отже, визнання його меншою порівняно з частинами мови категорією, означає фактично його належність одній з чотирьох частин мови. Оскільки числівник являє собою не слово, а лексичну морфему, то необхідно вказати його «приписку» при тій частині мови, яка за своєю семантикою найтісніше пов'язана з кількісними показниками (числом). Такою частиною мови виступає, звичайно, іменник. Форми однини і множини іменника мають різне вираження в сучасній українській літературній мові. Наявні граматикалізовані, найбільш абстраговані, форми однини і множини, що ви-

ражаються за допомогою флексій, напр.: *учень* — *учні*, *стіл* — *столу*, а також конкретні форми однини і множини, які виражаються за допомогою лексичних морфем-числівників: *один учень, два учні, три учні*. Граматикалізовані форми наділені більшою мірою абстракції порівняно з лексичними (числівниковими) формами, зокрема, граматикалізована форма однини *риба* може вказувати на клас риб взагалі, тобто узагальнене поняття риби, і конкретного представника риб, про якого повідомляється в мовленні, тоді як лексична (числівникова) морфема однини пов'язується тільки з конкретним предметом: *одна риба, одна книжка, одне вікно*. У граматикалізованій формі однина конкретна і абстрактна виражається нерозчленовано, тільки контекстуально можна визначити певне значення однини, а в лексичній формі конкретна однина виражається кількісним числівником *один*. Ще більше — триярусне — розчленування спостерігається в іменниках у формі множини: а) граматикалізована, найбільш абстрактна, форма множини, яка виражається флексіями (*жінки, столи, школи*); б) неозначена форма множини, що виражається неозначеними кількісними числівниками (*багато учнів, кілька хлопців, чимало дівчат, мало столів, декілька ручок*); в) означена форма множини, яка виражається означеними кількісними числівниками (*десять учнів, п'ять олівців, чотири кімнати*). Кількісні числівники утворюють семантичну єдність із закінченням однини або множини того іменника, який вони означають. Ця лексико-граматична єдність характеризується різним ступенем узагальнення: граматикалізована форма (флексія) вказує на абстрактне значення однини і множини, лексична морфема (числівник) — на конкретне значення категорії числа. Комплекс типу *п'ять учнів* слід аналізувати як *п'ять (учн)-ів*, тобто *п'ять* є лише уточнювачем до морфеми *-ів*, а отже, також морфемою (хоча лексичною, а не граматичною), що свідчить про подібність морфеми *п'ять + -ів* до морфеми типу *у (школ)-у*, проте остання морфема — синтаксичного порядку, тоді як перша — лексичного [84, с. 67]. У випадку семантичної розбіжності лексичної і граматичної морфем числа тільки перша спрямована на найбільш відповідну позамовній дійсності кількісну характеристику предмета, пор.: *одні ворота, одні ножиці* тощо.

Отже, граматична категорія числа іменників, маючи спеціалізовані флексійні показники, втягує в свою орбіту також числівники як найбільш конкретизовані виразники цієї категорії. Через утрату морфологічних категорій роду і числа, а також «мутацію» (нівелюцію) категорії відмінка числівники кількісні виступають лексичними морфемами, що прямують до типової для не-частини-мовних елементів одноморфемності (морфологічної нечленованості). Специфіка числівників, на відміну від слів, полягає також і в тому, що потенційно безмежна кількість лексичних морфем, що оформлюють так звані складені числівники, не членується на корені, пов'язані окремими числовими (кількісними) значеннями, а формує єдине кількісне значення, семантично не членоване і формально членоване на ряд коренів, напр. *дві тисячі дев'ясот шість*

будинків. Усі ці синтаксичні, морфологічні і семантичні ознаки вказують на те, що так звані кількісні числівники складають групу лексичних морфем (а не слів), спеціалізованих у сучасній українській літературній мові на вираженні конкретної одиниці і множини іменників, тобто на лексичному вираженні іменникової категорії числа.

✓ Ще більші труднощі викликає кваліфікація вигуків як специфічних мовних знаків. Визначення їх статусу лежить на лінії слово — морфема — речення. До якої з цих трьох одиниць належать вигуки? Розглянемо специфіку кожної одиниці. Слова як знаки «первинного означування» виконують одночасно дві основні функції — денотативну і сигніфікативну [177, с. 50]. У знаках первинного означування закріплено репрезентацію предметів та явищ і їх найменування (слова-назви); морфеми обслуговують сферу комунікативно-мовленневої діяльності, виражаючи відношення між предметами і явищами дійсності, а в мові відношення між словами або реченнями (синтетичні і аналітичні морфеми); речення відображають позамовну ситуацію і вказують на відношення мовця до дійсності і висловлюваного (речення з нейтральною (об'єктивною) і суб'єктивною модальністю). У словах-назвах реалізуються основні ономазіологічні категорії — предметність, процесуальність, ознаковість [82, с. 40], причому вони відображаються в мовних (семантико-морфолого-синтаксичних) одиницях — частинах мови.

Вигуки не відносяться до слів і морфем. Щодо семантичних ознак вони не мають притаманного словам лексичного значення і притаманної морфемам семантики відношень. До яких мовних одиниць у такому разі вони належать? Складна природа вигуків породжує різні їх кваліфікації. Звичайно зараховують вигуки до морфологічних явищ і розглядають їх як слова в системі частин мови. На противагу цьому поширеному поглядіві, окремі мовознавці відносять вигуки до інших сфер мовної або мовленневої системи. О. О. Потебня вважав, що вигуки («безпосередні вияви відносно спокійних почуттів у членороздільних звуках») не належать до слів, а отже, не мають ознак частин мови. Він вказав, «у чому полягає відмінність слів і вигуків, яких ми не називаємо словами і тим самим не зараховуємо до мови», виділяючи такі три розрізновальні ознаки цих одиниць: 1) «у слові членороздільність перевищує тон», вигук «членороздільний, але ця його властивість постійно уявляється нам чимсь другорядним», «за тоном мова вигуків, подібно до міміки, без якої вигук, на відміну від слова, в багатьох випадках абсолютно не може обійтись, є єдина мова, зрозуміла всім»; 2) «думка, з якою колись було пов'язане слово, знову викликається у свідомості звуками цього слова», «кожний розуміє слово по-своєму, але зовнішня форма слова проникнута об'єктивною думкою, незалежною від розуміння окремих осіб. Тільки це дає слову можливість передаватися з роду в рід», «вигук не має цієї властивості. Почуття, що складає весь його зміст, не відтворюється так, як думка», «вигук, як відгомін миттєвого стану душі, кожного разу створюється знову і не має об'єктивного жит-

тя, властивого слову», «вигук знищується повернутою на нього думкою»; 3) «незрозумілість вигука — в тому, що він зовсім непомітний свідомості суб'єкта... Не повинно здаватися дивним, що вигук, будучи рефлексією хвилювання душі і повертаючись до неї як враження звука, залишається їй непомітною: часто-густо випадки, які можуть нас переконати, що і своя душа — пільма, що в нас безліч сприймань і почуттів, нам абсолютно невідомих» [136, с. 105—108]. І нарешті підсумкове формулювання О. О. Потебнею відмінностей вигука і слова: «Незрозумілість вигука можна інакше виразити так: він не має значення в тому розумінні, в якому має його слово» [136, с. 108].

Проблема вигуків оригінально розв'язується В. В. Виноградим у його граматичному вченні про слово. В. В. Виноградов підкреслював, що «вигуки є водночас і еквівалентами слів і, найчастіше, еквівалентами речень», «становлять у сучасній мові живий і багатий шар суто суб'єктивних мовленневих знаків, саме — знаків, що служать для вираження емоційно-вольових реакцій суб'єкта на дійсність, для безпосереднього емоційного вираження переживань, відчуттів, афектів, вольових виявів» і «осмислені як колективні знаки емоційного вираження душевного стану» [31, с. 745—746]. Тонкі спостереження вченого над семантичною своєрідністю вигуків, їх граматичними особливостями і регулярністю використання з певною комунікативною метою вилилися у висновок, що «вимальовується яскрава картина граматичного розшарування вигуків і взаємодії їх з іншими граматичними категоріями. Вигуки виступають як особливий тип виражальних слів-висловлювань, внутрішньо нерозчленованих, синтаксично неорганізованих, проте соціально осмислених, таких, що утворюють своєрідні форми емоційного вираження і зазнають впливу з боку граматичних категорій інтелектуального мовлення» [31, с. 749]. Деякі лінгвісти вказують на перевагу у структурі вигуків ознак слова. Щоб включити вигуки в розряд слів, О. І. Смирницький, наприклад, пропонує розширити існуюче поняття значення слова і «підвести під нього й те, що виражається вигуковими словами», зазначаючи, що вигуки «об'єднуються в один розряд не стільки за характером їх змісту, скільки за тим, як цей зміст усвідомлюється: він не осмислюється, не аналізується, а безпосередньо виражається, не будучи, так би мовити, пропущеним через мислення» [150, с. 89].

Важливим моментом у кваліфікації вигуків виступає віднесення їх до сфери мови чи мовлення. Вигуки відрізняються від інших мовних одиниць переважною спрямованістю у сферу мовлення, залежністю їх функціональної визначеності від контексту або мовленневої ситуації¹². Це становить підставу зарахування вигуків до сфери мовлення. Згадаймо твердження Ж. Вандрієса про те, що «вигук «являє собою спеціальну форму мовлення — мовлення афективне, емоційне або іноді мовлення активне, дійове» [29, с. 114]. Думку про віднесення вигуків тільки до сфери мовлення розвиває тепер Л. І. Ібраєв: «Мовленневими виразами є емоційні інтонації і вигуки, які нерозкладні на морфеми і фонеми (містять

звуки, що не трапляються в мові), позбавлені концепту і не можуть вступати в граматичні зв'язки з іншими словами як члени речення, а отже, не входять у систему мови, — на відміну від емотивних значень слів (*глаза — очи*) і афіксів (*глазньки*); хоча будь-яке слово може перетворитися у вираз (у викриках і лайках), як вигук у слово (*твои ахи, ахатъ*)» [66, с. 32—33]. Треба зазначити, що співвідношення мовленнєвих і мовних ознак у вигуках має своєрідний характер: мовленнєві ознаки виявляються насамперед в обов'язковості інтонаційного оформлення вигуків, у їх мовленнєвій семантико-функціональній інтерпретації на основі суміжних висловлювань, а мовні — у певній стабільності їх кількості, незмінюваності, морфологічній нечленованості тощо.

Важливою ознакою вигуків є співвідношення у них емоційного і понятійного начал. Переважно визначають вигуки як одиниці з емоційною семантикою (без понятійної основи). Залишаючись емоційними елементами, вигуки все-таки включаються в логіко-смилові відношення і найближче перебувають до одиниць з оцінною семантикою. Фр. Травнічек у зв'язку з цим писав (дещо перебільшуючи співвідношення у вигуках понятійного і емоційного): «Таким чином, якщо слово *фу* є загальнозрозумілим, то з цього випливає, що воно виражає поняття. А оскільки це слово, очевидно, пов'язане і з певною емоцією, ми доходимо висновку, що воно виражає одночасно і поняття, і емоцію (почуття)» [174, с. 74]. З поглядом Фр. Травнічка на вигуки збігається кваліфікація їх В. М. Богуславським: «Виразити ж у вигукові своє почуття, емоційну характеристику або своє бажання людина може лише за умови, що ці почуття або бажання відобразилися в її свідомості у вигляді більш або менш визначених думок про ці почуття і бажання. У цьому питанні, на наш погляд, абсолютно має рацію Фр. Травнічек, який підкреслює, що вигуки виражають поняття і судження» [18, с. 270]. Пов'язує семантику вигуків з поняттям також І. Р. Гальперін: «Вигук як частка, що виражає почуття не безпосередньо, а, так би мовити, пропущені через нашу свідомість, виражає лише поняття про наші почуття. Це є доказом не спонтанності, а навмисності у використанні цього мовного засобу» [43, с. 120]. Ближче до істини перебуває концепція семантики вигуків у К. А. Левковської, яка вказує, що значення вигуків «відрізняється від значення інших слів саме тим, що значення це являє собою відображення певного відбитку в свідомості, яке не досягло ступеня поняття, причому дана семантична відмінність має не кількісний, а якісний характер, оскільки зміст такого роду лексичних одиниць «безпосередньо виражається», але не осмислюється, «не пропускається через мислення», як зміст слів, основним компонентом семантики яких є якраз відображення тих або інших понять» [91, с. 171—172]. При пов'язуванні вигуків з поняттям за вихідну позицію править визнання їх словом. У реченнєвій же концепції вигука (у нашому випадку) ідеться не про понятійну співвіднесеність вигуків, а про їх віддалену співвіднесеність з логічною основою речення — судженням. Точніше кажучи, реченнева природа

вигуків вимагає їх розгляду не з боку поняття, а з боку судження, яке має у вигуках часткову (словесно не виражену, неявну, імпліцитну) основу. У цьому зв'язку доречно згадати трактування вигуків А. А. Уфимцевою, яка зараховує їх до засобів «безпосередньої вказівки», до дейктичних реченнєвих знаків [176, с. 199]. У нашій кваліфікації вигуки функціонують як реченнєві дейктичні одиниці, що є емоційними відповідниками судження, відображенням емоційної реакції мовця на позамовну ситуацію.

Складна природа вигуків зумовлює включення їх лінгвістами до різних ярусів мовної системи. При зарахуванні вигуків до морфологічних (або в широкому розумінні — граматичних явищ взагалі) явищ неодноразово висловлювалася думка, що вони «не можуть бути включені на загальних і рівних підставах» у систему частин мови [162, с. 40]. Беручи до уваги семантичні, морфологічні і синтаксичні ознаки вигуків, деякі лінгвісти вважають, що ці елементи за семантикою перебувають ближче до слів, ніж до інших мовних одиниць [99, с. 205]. На думку Ж. Вандрієса, вигуки взагалі не мають нічого спільного з морфологією [29, с. 114]. Розглядаючи питання частин мови і синтаксичних одиниць, А. М. Мухін обґрунтовує теоретичне положення про те, що вигук належить до розряду синтаксичних одиниць, іменованих синтаксемами, тобто являє собою емотивну синтаксему [118, с. 166]. Іноді дослідники включають вигуки до фонетичних і синтаксичних явищ [142, т. 1—2, с. 96—99, 659].

При адекватному розв'язанні семантико-синтаксичної сутності вигуків досить важливою видається вказівка Е. Сепіра на те, що «мова рухається виключно в мислительній або пізнавальній сфері... Вигуки, якщо не всі, то в усякому разі більшість їх, слід віднести на рахунок емоційної експресії... Взагалі слід визнати, що в мові панує мислення, а воля і емоція виступають у ній як виразно другорядні фактори» [147, с. 31]. Не применшуючи ролі емоційних елементів, можемо, очевидно, сказати, що вигуки становлять периферію мовної і мовленнєвої систем. До якого б рівня мови чи мовлення не були зараховані вигуки, периферійний їх характер залишається стабільним.

Якщо характеризувати вигуки за семантичними, синтаксичними і морфологічними (у тому числі словотвірними) показниками, то виявляється, що їм властиві відсутність лексичного значення (вигуки вказують на реакцію мовця щодо ситуації), невираженість морфологічних категорій та парадигм і специфічний вияв синтаксичних функцій. Вигуки позбавлені основи лексичного значення — понятійно-предметної, понятійно-процесуальної, понятійно-ознакової співвіднесеності. У них наявна віддалена співвіднесеність з іншою логічною категорією — судженням. Співвіднесеність із судженням дозволяє зарахувати вигуки до реченнєвих утворень. Оскільки речення ґрунтується на семантиці судження, а вигуки відображають емоції мовця, які опосередковано дотичні судження, то вигуки становлять периферію речення як основної синтаксичної одиниці. Речення являє собою двоїсту одиницю (одиницю мови

і мовлення), перша з яких відображає типovu формально-синтаксичну (синтаксичні зв'язки і виділювані на їх основі формально-синтаксичні члени речення) і семантико-синтаксичну (семантико-синтаксичні відношення і виділювані на їх основі члени речення — синтаксеми) структури, а друга — мовленнєву реалізацію цих структур, комбінації яких регулюються в тексті вимогами актуального членування речення. «Справжнє» речення передбачає членованість його на формально-синтаксичні, семантико-синтаксичні компоненти та компоненти, зумовлені актуальним членуванням. З цього погляду вигуки виявляють формально-синтаксичну і семантико-синтаксичну ущербність, тобто вони не членуються. У зв'язку з цим зростають роль їх інтонаційного контуру і роль контексту в семантико-синтаксичному їх функціонуванні. Отже, набір вигуків (кількість і формальні особливості), їх типова позиція як речення належать системі мови, а їх семантико-синтаксичне варіювання — системі мовлення. У вигуках сполучаються стабільність (незмінюваність) форми і надзвичайна рухливість семантики, своєрідна автономність і велика залежність від контексту, ситуації мовлення, паралінгвістичних засобів. Виявляючи певну подібність до сегментних одиниць мови, вони більшою мірою, ніж слова, пов'язані з суперсегментними (інтонацією). Не маючи позитивних морфологічних ознак (типової, наприклад, для слів морфологічної членованості), вони все ж таки не аграматичні, оскільки в них у сконденсованій формі виявляється позиція речення в тексті. Вони, по суті, не мають морфології; синтаксична ізолюваність щодо інших мовних одиниць пояснюється тим, що вони як нечленовані одиниці займають позицію речення; семантика їх дуже своєрідна, не зіставлявана ні з якими іншими видами значень.

Окличність (вигуковість) становить визначальну, але не обов'язкову ознаку вигукових реченнєвих утворень. Щоправда, всі вигуки супроводжуються специфічним інтонаційним оформленням (інтонацією видільності), проте не завжди окличністю (пор. частину емоційних вигуків, що бувають позбавлені інтонаційних ознак окличності: *пхе, е* і под.). Центр категорії вигуків складають емоційні вигуки з широким емоційним діапазоном (їх можна використати в будь-якій позначеній емоціями ситуації, напр.: *а!, о!, ах!, ох!, ой!*), периферію — одиниці з чітко окресленою, однозначною і стабільною емоційною семантикою, напр.: *фел!, фу!, тю!, ого!* Семантика більшості вигуків не зосереджена в даній одиниці як мовному знакові, а впливає з контексту, ситуації мовлення, наповнюється й увиразнюється паралінгвістичними засобами. Значеннєва своєрідність вигуків звичайно визначається тільки в конкретній мовленнєвій реалізації, що свідчить про їх мовленнєву природу, а отже, відносність і розпливчастість їх семантики.

Вигуки виражають насамперед емоційно-чуттєвий, психічний стан мовця, його реакцію на зовнішні і внутрішні подразники, а також опосередковано вказують на емоційні мотиви поведінки особи. У вигуках потенційно закладено елемент опосередкованої но-

мінації ситуації, що визначається тільки у вербальному контексті, де вигуки втягуються у сферу дії одиниць із прямою номінацією.

Вигукові одиниці тісно пов'язані з інтонацією, включають її в себе, але не дорівнюють їй. Інтонація є необхідним їх компонентом, який граматично дооформлює вигуки, вказує на їх реченнєву природу і виконує таку ж роль, як і службові морфеми. Через те вигуки не можна кваліфікувати як одноморфемні одиниці, подібно до морфем. Вигуки завжди двочленні, у них другим компонентом виступає інтонація, тоді як морфеми завжди позбавлені двочленності. Обов'язкова наявність інтонації робить вигуки у функції речення суто мовленнєвою категорією.

Незмінюваність і несполучуваність із словами вигуків не є доказом їх аграматичності, їх граматичність саме у цьому виявляється. Вигуки не вступають у граматичні зв'язки з членами речення, тому що вони самі вступають цілим нечленованим реченням. Вони як реченнєве утворення можуть поєднуватися з тотожними за функцією одиницями — реченнями.

У семантико-функціональній категорії вигуків діапазон розходжень між сферою мови і сферою мовлення виражено максимальною мірою: у них мінімально виявлено мовні ознаки і повною мірою мовленнєві. У мовному плані вигуки мають обмежений набір елементів, яким притаманна морфологічна нечленованість і загальна закріпленість за вираженням суб'єктивного стану мовця, його почуттів і волевиявленнь, а також функція синтаксично нечленованого речення. За синтаксичною природою функція нечленованих речень для вигуків первинна, для слів — вторинна, і навпаки, функція члена речення для вигуків вторинна, а для слів — первинна. Семантична специфіка вигуків, широта їх семантико-синтаксичних функцій виявляється в мовленні, що свідчить про переважно мовленнєвий характер цієї категорії. Відмінність вигуків полягає у формі вираження ситуації: вони не називають, а виражають. У зв'язку з переважним спрямуванням у сферу мовлення визначальним для них показником виступає суб'єктивність семантики. Суб'єктивність значення вигуків полягає в тому, що вони функціонують як мовні знаки вираження індивідуального ставлення мовця до ситуації, зумовленого насамперед почуттям і волею. Вигуки є узагальнено-усвідомленими мовними знаками для вираження почуттів і волевиявлення мовців, їх суб'єктивного ставлення до об'єктивного світу.

Отже, вигуки як реченнєві одиниці передають, хоча не конкретно, різноманітні почуття, такі, наприклад, як радість, гнів, здивування, страх і под. Характер передаваних емоцій у типовому вияві не залежить від семантики самих вигуків, а виникає внаслідок дії контекстуального оточення. Вигуками є і складніші похідні одиниці типу *ой лишенько!, о матінко!*, які, подібно до первинних вигуків, набувають морфологічної нечленованості. Вигуки, втрачаючи свою реченнєутворювальну спроможність і переходячи в частини мови, набувають відповідних ознак цих класів слів. Звичайно вони за цієї умови переходять в іменники й дієслова і перестають

функціонувати як вигуки, пор.: *Ох!* і *Я не чув це «ох!»*, *А хлопчик ох!*

Отже, на фоні семантичних, синтаксичних і морфологічних ознак слова в семантико-граматичній структурі сучасної української літературної мови і з урахуванням критеріїв розподілу слів за частинами мови виділяються одиниці, які позбавлені частиномовних рис. Це, з одного боку, займенники, що за синтаксичними, семантичними і морфологічними показниками не утворюють окремої частини мови, а становлять підклас іменників, прикметників або прислівників з додатковими семантичними (семантикою вказівності) і синтаксичними (засобом зв'язку висловлювань у тексті) ознаками, і, з другого боку, прийменники, сполучники, частки, зв'язки, числівники і вигуки, які не належать до слів. Останні становлять три групи: 1) прийменники, сполучники, частки і зв'язки, що — у зв'язку з розвитком аналітизму у граматичній структурі української мови — являють собою аналітичні синтаксичні морфеми, які в сукупності з синтетичними граматичними морфемами відбивають граматичний лад мови; 2) числівники, що виявляють словесну ушкодженість (поступову втрату морфологічної членованості) і перетворюються на лексичні морфеми — лексичні показники граматичної категорії числа (конкретної одиниці і конкретної множини); 3) вигуки, які становлять периферію речення, характеризуючись морфологічною нечленованістю, емоційністю й інтонацією видільності, а також переважним спрямуванням у сферу мовлення. Як бачимо, цей тричленний «залишок», який звичайно зараховують до частин мови, але який не входить за семантичними, синтаксичними і морфологічними ознаками до них, можна адекватно кваліфікувати тільки на тлі таких мовних одиниць, як морфема, семантико-морфолого-синтаксичне слово, речення.

РОЗДІЛ II СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНИЙ ЦЕНТР ЧАСТИН МОВИ

§ 1. Іменник і дієслово як центральні (основні) частини мови

Сукупності мовних одиниць характеризуються зовнішніми і внутрішніми зв'язками: однорідна сукупність ієрархічно щодо іншої сукупності займає вищу сходинку, якщо вона складається з елементів цієї сукупності, і відповідно нижчу сходинку, якщо елементи певної сукупності утворюють, виконуючи роль складників, іншу вищу сукупність (зовнішні зв'язки); однорідна сукупність, у свою чергу, у своїх внутрішніх межах розчленовується на центральні елементи, яким властиві чітка семантична визначеність, центральні позиції в реченні і достатня кількість порівняно самостійних, незалежних від інших одиниць морфологічних категорій і парадигм, і периферійні елементи, яким порівняно з центральними не притаманна семантична визначеність, а синтаксична похідність і периферійні позиції в реченні, а також несамостійність, залежність від інших одиниць морфологічних категорій або відсутність останніх (внутрішні зв'язки). З такого погляду частини мови за зовнішніми зв'язками становлять вищу семантико-граматичну одиницю щодо морфем (оскільки вони членуються на морфеми, тобто морфеми як нижчі одиниці складають слово) і нижчу семантико-граматичну одиницю щодо речення (оскільки речення членується на слова, тобто слова як нижчі одиниці входять до складу речення).

● Сукупність частин мови у своїх внутрішніх межах також не становить сукупності тотожних одиниць, утворюючи чотири внутрішні класи — іменник, дієслово, прикметник і прислівник — за семантичними, синтаксичними і морфологічними показниками. Проте не кожна з цих чотирьох частин мови наділена відповідними ознаками в концентрованому вигляді. Впадає в очі виразна відмежованість іменника і дієслова від прикметника і прислівника. Спочатку можна хоча б вказати на групування прикметників навколо іменників, а прислівників — навколо дієслів, що є одним із виявів центральності іменника і дієслова. Розглянемо детальніше семантичні, синтаксичні і морфологічні характеристики іменника і дієслова в зіставленні з характеристиками прикметника і прислівника і на цій основі зробимо узагальнення про характер центральності іменника і дієслова.

● За семантикою найбільш явно протиставлені один одному назви предметів і не-предметів (ознак). Перше протиставлення охоплює іменник, з одного боку, і дієслово, прикметник і прислівник,

з другого боку. В такому плані семантична центральність іменника як єдиного класу слів на позначення предметів не викликає сумніву. Іменник сам забезпечує протиставлення назв предметів трьом сукупностям класів слів, які вказують на градації ознаки. Складніше пояснити семантичну центральність дієслова. Ця центральність випливає з того, що тільки в дієслові зосереджуються всі значеннєві різновиди ознаки — дія і стан (шоправда, з нашаруванням на них властивої дієслову динамічності). Дія і стан як визначальні два підкласи класу ознак найповніше виражаються дієсловом. Із двох зазначених підкласів ознак саме дія всебічно відповідає семантиці дієслова як частини мови на позначення динамічної ознаки. Стан, виступаючи дещо периферійним компонентом семантики дієслова, при переміщенні дієслова з центральної позиції в периферійну позицію речення звичайно втрачає динамічність відтінки і набуває значення статичної ознаки. У граматичній структурі української мови наявні дві частини мови — прикметник і прислівник, які спеціалізувалися на вираженні статичної ознаки. Статична ознака у структурі речення виявляє лише синтагматичний розподіл: прикметник закріплений за присубстантивною позицією, прислівник — за придієслівною позицією. Через те кваліфікують виражену прикметником ознаку як ознаку предмета, а виражену прислівником ознаку — як ознаку ознаки. Як бачимо, на трактування семантики прикметника і прислівника вплинув синтаксичний механізм функціонування ознакових слів і їх морфологічна закріпленість за відповідними позиціями у формально-синтаксичній і семантико-синтаксичній структурі речення. Це дає підстави вважати, що: по-перше, дієслово, займаючи в реченні центральну позицію і виражаючи дію або стан, вказує тим самим на первинну функцію ознакових слів, а прикметник і прислівник, поширюючись на периферійні позиції речення і виражаючи відповідно ознаку предмета і ознаку ознаки, стосуються вторинних функцій ознакових слів; по-друге, дієслово є центральною частиною мови щодо інших ознакових слів, а прикметник і прислівник являють собою певною мірою синтаксично похідні від дієслова одиниці.

× Ще більше увиразнюють центральність іменника і дієслова в граматичній структурі української і типологічно близьких до неї мов синтаксичні параметри частин мови. В семантично елементарному реченні (тобто реченні, яке складається з одного предиката і залежних від нього аргументів) вживаються, як правило, дієслово та іменник (або іменники). На цю типову особливість структури речення вказує семантико-синтаксична валентність предиката. Предикатові (у типовому вияві це семантичне, синтаксичне і морфологічне дієслово) з семантичного погляду не властиво мати нульову валентність (тобто відсутність сполучуваності з назвами предметів — іменниками), тоді як із формально-синтаксичного погляду аргумент-іменник може мати нульове вираження. Наприклад, у сучасній українській мові предикати з семантикою стану природи мають лексичне вираження, а їх аргументи позбав-

лені лексичного вираження, тобто мають нульову форму, пор.: *Світає; Смеркає; Звечоріло*. Речення з одним предикатом-дієсловом і одним залежним від дієслова аргументом становить найпростіший вияв семантично елементарного речення. Такі речення може формувати тільки предикат стану. Предикати із значенням дії іноді сягають максимальної кількості залежних від них аргументів — п'яти-шести (напр.: *Хлопець віз машиною вантаж товаришеві в село*), хоча подібні конструкції в мовленні використовуються рідко. Отже, семантично елементарне речення складається тільки з одного предиката й одного або декількох аргументів, зумовлених валентністю цього предиката. Позицію предиката займає дієслово, а позицію аргумента (аргументів) — іменник. Із семантико-синтаксичного погляду дієслово й іменник є необхідними компонентами речення. Також із формально-синтаксичного погляду дієслово й іменник виступають головними членами речення — присудком і підметом. Прикметник і прислівник, виконуючи роль присудка або підмета і роль синтаксем предикатного або субстанціального характеру, синтаксично переходять у дієслово або іменник, тобто зазнають часткової (синтаксичної) вербалізації або субстантивзації. За семантико-синтаксичними і формально-синтаксичними показниками іменник і дієслово являють собою центральні (основні) частини мови. Головні члени мінімального з формально-синтаксичного боку речення і синтаксеми семантично елементарного речення виражаються іменником і дієсловом. Синтаксичне функціонування іменника і дієслова реалізує їх семантичну центральність. Прикметник і прислівник як предикатні слова функціонують у структурі речення внаслідок зниження рангу предиката, тобто переведення його з центральної позиції у периферійну. Ці периферійні частини мови, виникнувши на основі нейтралізації дієслівних ознак, стають своєрідними уточнювачами центральних частин мови — іменника і дієслова, їх «супутниками».

Центральність іменника і дієслова виявляється і в морфологічному плані. Жодна з інших частин мови не наділена таким набором морфологічних показників (морфологічних категорій і парадигм), як основні частини мови. Іменник морфологічно членується на дві морфеми — лексичну і релятивну (у непохідних іменниках) і, крім того, на суфікси і префікси (у похідних іменниках). Релятивні морфеми (флексії) виражають граматичні категорії роду, числа і відмінка. Рід іменників є важливою класифікаційною граматичною категорією. З усіх іменникових граматичних категорій рід іменника виявляє найбільш формальний характер. Річ у тому, що у назвах неістот родова належність слова семантично не мотивована і спрямована лише у внутрішню формально-граматичну структуру мови, а у назвах істот — здебільшого пов'язана з семантичним розрізненням і мотивована позамовною дійсністю. Категорія числа іменників відбиває кількісні характеристики предметів. Категорія відмінка є суто іменниковою і визначальною для іменників граматичною категорією, грамами (відмінки) якої передають різні відношення між предметами і

явищами позамовної дійсності. Це семантико-морфолого-синтаксична категорія, найбільше з усіх граматичних категорій іменника пов'язана з синтаксичною структурою мови. Ще одна відмінність іменникових граматичних категорій у зіставленні їх із тотожними прикметниковими категоріями полягає в тому, що іменникові категорії виявляють самостійний, незалежний характер, а прикметникові, синтаксично залежні від опорних іменників, дублюють і віддзеркалюють граматичні категорії опорних слів. Зазначені особливості іменника також є показником його центральності у морфологічній системі української мови.

Іменникові виразно в морфологічному плані протиставляється друга основна частина мови — дієслово. Граматичні категорії дієслова — спосіб, час, вид, особа, рід (у деяких формах), число — по-різному характеризують перебіг дії або процесу. Специфіку дієслова як частини мови передають категорії способу, часу і виду. Їх можна назвати категоріями з семантичною доміантою, самостійними, функціонування яких в основному не залежить від зв'язків і відношень з іншими словами. Якщо для іменника визначальною, неповторюваною в інших частинах мови самостійною категорією виступає відмінок, то для дієслова такими категоріями є взаємопов'язані категорія способу і категорія часу. Їх можна кваліфікувати як загальносинтаксичні категорії, оскільки вони закріплені у сфері синтаксису, характеризуючи основну синтаксичну одиницю (речення) з боку модальності і часу.

Категорії особи, числа і роду не становлять суто дієслівних категорій, хоча їх морфологічні показники наявні у структурі дієслова. Категорії роду і числа дієслова узгоджуються з категоріями роду і числа іменника, подібно до прикметників, тобто їх функціонування звичайно спричинюється опорними іменниками в позиції підмета. Категорія особи за допомогою флексій реалізується в дієслові, а семантично наявна і в іменниках. Через те можна вважати, що категорії роду, числа і особи взаємоперетинаються у двох основних частинах мови — іменникові і дієслові — і в проєкції на синтаксичну систему виражають морфологічними засобами тісний зв'язок іменника і дієслова у структурі речення.

Іменникові й дієслову за їх морфологічною членованістю, наявністю специфічних для них і спільних граматичних категорій протистоїть у граматичній системі української мови прислівник, який вирізняється нейтралізацією іменникових і дієслівних категорій та незмінюваністю. На відміну від прислівника дієслово й іменник як основні частини мови мають розвинену морфологічну структуру і великі словотвірні можливості для поповнення словникового складу.

За семантичною окресленістю, центральними формально-синтаксичними позиціями в реченні, а також розвиненою сукупністю морфологічних категорій і парадигм дієслову й іменникові належить центральне місце в граматичній структурі української мови. Функціонування периферійних частин мови (прикметника і прислівника) пов'язане з основними частинами мови, є наслідком

нейтралізації в останніх їх семантичних, синтаксичних і морфологічних ознак. Вторинний характер прикметника і прислівника визначається і синтагматичною природою їх семантики («ознаки предмета», «ознаки ознаки»), тобто їх закріпленістю відповідно за приіменниковою і придієслівною позиціями.

§ 2. Семантична характеристика іменника. Первинні і вторинні іменники

З усіх частин мови найбільш чітко виділяється іменник, завдяки тому що він відображає насамперед субстанціальні або мислимимі як такі об'єкти, а ці матеріальні об'єкти людська свідомість розрізняє найлегше, а отже, межі іменників виявляються досить чіткими [82, с. 45]. Семантичне ядро іменників становлять позначення предметів і тих понять, які «характеризуються насамперед тим, що вони відображають матеріальні предмети і містять у собі в силу цього загальну категоріальну ознаку предметності». [69, с. 135]. Дане семантичне ядро складають слова, які позначають те, що мислиться як дещо окреме, виділюване в певних просторових формах, тобто як «справжній» предмет. Це означає, що в основу виділення іменника покладено ономазіологічну категорію предметності. Іменники поширюються на найменування того, що ми визнаємо предметом. Найменування предметів матеріального світу є первинним значенням іменників, а іменники, які позначають такі предмети, — первинними іменниками.

Назви конкретних предметів становлять у структурі мови сукупність непередикатних знаків. На відміну від предикатних, тобто ознакових, знаків (слів), непередикатні знаки (слова) є одиницями із значенням речі (предмета). Семантичні ознаки непередикатних імен грунтуються на речовості (реальній предметності) позначуваних ними об'єктів. Відмінність між предметом, з одного боку, і ознакою, з другого, становить базу для розрізнення непередикатних і предикатних імен. Непредикатне слово як знак предмета містить у собі сему (диференційну семантичну ознаку) «предметність (речовість)». Сема «предметність (власне-предметність)» діаметрально протилежна граматичній предметності, невласне-предметності. Речове значення непередикатних імен зумовлює їх специфічну «поведінку» у структурі речення, характерні зв'язки з іншими компонентами. Про сутність предметних значень досить чітко висловився С. Д. Кацнельсон: «Предметні значення, або поняття, характеризуються насамперед тим, що вони відображають матеріальні предмети і містять у собі в силу цього загальну категоріальну ознаку предметності (не «граматичної» або «фіктивної», а «реальної»)» [69, с. 135].

Як для предикатних імен конститутивна сема «ознака», так і для непередикатних — сема «речовість (предметність)» визначають категоріальний статус цих знаків. Щодо непередикатних знаків це виявляється в тому, що ядро їх складають іменники та займенникові іменники (займенникові еквіваленти іменників), оскільки у

граматичній системі мови вони спеціалізовані на позначенні речей. Периферію непередикатних знаків становлять, наприклад, синтаксичні деривати — відносні прикметники (деякі з них із нашаруванням передикатного змісту), утворені від конкретних іменників: *батьків* ← *батько*, *дерев'яний* ← *дерево*, *мідний* ← *мідь*, *лісовий* ← *ліс* і под., у яких наявна суперечність між категоріальним граматичним значенням прикметника (значенням ознаки предмета) і глибинною семантикою предметності.

При визначенні ядра класу непередикатних імен постає питання про розмежування семантичних (глибинних) і граматичних (поверхневих) характеристик іменника і у зв'язку з цим розподіл іменників на непередикатні і передикатні імена. За граматичними (поверхневими) показниками всі іменники, наприклад, в українській мові, становлять єдиний клас, об'єднаний словозмінними морфологічними категоріями числа і відмінка та несловозмінною категорією роду, а також притаманними йому синтаксичними позиціями підмета і сильнокерованого другорядного члена речення і семантико-синтаксичними функціями суб'єкта і об'єкта. Відповідно до семантичних показників іменники виразно розподіляються на два семантичні класи: непередикатні і передикатні. Непередикатні іменники містять визначальну для них сему «речовість (предметність)», передикатним іменникам зазначена сема не властива. Проте в граматиках ознакою «предметність» звичайно характеризується будь-який іменник. Зокрема, в останній академічній «Русской грамматике» (1980) читаємо: «Іменники називають предмети в широкому смислі слова; це — назви речей (*стіл, стіна, вікно, ножиці, сани*), осіб (*дитина, дівчинка, юнак, жінка, людина*), речовин (*круп, мука, цукор, вершки*), живих істот і організмів (*кішка, собака, ворона, дятел, змія, окунь, щука; бактерія, вірус, мікроб*), фактів, подій, явищ (*пожежа, спектакль, бесіда, канікули, печаль, страх*), а також названих як незалежні самостійні субстанції непроцесуальних і процесуальних ознак — якостей, властивостей, дій, процесуально представлених станів (*добрість, дуроці, синява, біг, вирішення, штовхання*)» [143, т. 1, с. 460]. У цій дефініції впадає в око граматичний характер предметності, позначений, зокрема, зворотом «у широкому смислі слова». Проте в новій академічній граматиці російської мови не з'ясовано статусу предметності іменника. У деяких працях автори порушують цю проблему, пропонуючи для її розв'язання один із двох підходів. Окремі дослідники вважають предметність будь-якого іменника семантичною за своєю природою. Наприклад, У. Вайнрайх зазначає, що для виділених ним чотирьох класів — іменників, дієслів, прикметників і прислівників — характерною є «розрізнявальна семантична ознака»: для іменника — [+Noun], тобто [+іменниковість], для дієслова — [+Verb], тобто [+дієслівність] і т. ін. Хоч ознаки іменниковості, дієслівності і под. позбавлені однозначної інформації про семантику вказаних класів, проте У. Вайнрайх вважає їх «семантичними у справжньому смислі цього слова» [226, с. 432—433]. Подібні погляди висловлює Дж. Міллер, під-

креслюючи, що більшість людей думає і говорить про «доброчесність», «сверблячку»... начебто вони є предметами» [217, с. 217]. Протилежної думки дотримується, зокрема, Дж. Катц. Аналізуючи слова типу *доброчесність, істина, нуль, біль, він*, на противагу твердженню У. Вайнрайха, абсолютно заперечує їх предметність і робить висновок про те, що «не існує чого-небудь семантично-спільного значенню кожного іменника» [211, с. 233].

Аргументовану критику поглядів про семантичну нерозчленованість іменника знаходимо в міркуваннях С. Д. Кацнельсона: «Розглядаючи настільки різноманітні об'єкти називання, як предмети, традиційна граматики не могла не відчувати деякої незручності. Особливо гостро усвідомлювала вона безглуздість включення абстрактних іменників, як *білизна* або *біг*, в розряд предметних слів. Багато дослідників, визначаючи іменники, робили з цієї причини обмовку відносно того, що іменники позначають не тільки предмети, але і «предмети думки», все те, що «мислиться як предмет». При цьому, як правило, читачам пропонувалось лише здогадуватися про те, що таке «предмет думки» і чому, розуміючи, що якості, стани і дії не є предметами, люди часто-густо «мислять їх як предмети» [69, с. 134]. О. С. Мельничук слушно вказує на те, що «з появою в мові абстрактних іменників пов'язане виникнення в граматиці так званої категорії предметності. Ця категорія, що має суто граматичний характер, вбачається в кожному іменникові, незалежно від ступеня його конкретності або абстрактності. У тих мовах, в яких усі іменники мають декілька спільних для них формально виражених граматичних категорій числа, роду, відмінка, означеності-неозначеності, категорія так званої предметності настільки помітна, що деякі дослідники вважають її навіть відображенням якихось об'єктивно існуючих ознак, властивих усім без винятку позначуваним іменниками явищам. Проте при строгому розгляді категорія «предметності» виявляється нічим іншим, як усього лиш категорією субстантивності, тобто загальної сукупності граматичних властивостей іменника, в основі яких лежить його здатність виступати в ролі підмета або додатка і мати при собі означення, зокрема узгоджені. Отже, так звана «категорія предметності», що поширюється й на іменники абстрактні, виникла тільки в умовах тотожності синтаксичних функцій абстрактних і конкретних іменників» [105, с. 648—649]. Отже, при кваліфікації властивостей і відношень як предметів повинно йтися лише про оформлення мовцями таких ознакових (передикатних) сутностей відповідними іменниками-дериватами як граматичним підкласом іменників.

Проміжну групу між непередикатними і передикатними іменниками становлять іменники складної семантичної структури типу *будівельник, робітник, учитель*, які у глибинній структурі об'єднують у собі параметри передикатних і непередикатних імен. Така складна семантична структура зазначених вище іменників відображається навіть при тлумаченні цих слів у словниках. Пор. тлумачення слова *будівельник*: «Будівельник — той, хто, буде,

споруджує що-небудь, працює на будівництві» (Словник української мови, т. 1, 1970, с. 248). Фактично предикатно-суб'єктна структура речення згортається в реальне слово, де дієслівна або прикметникова основа вказує на ознаку предмета, а суфікси типу українських *-ач*, *-ник*, *-ець*, *-ачк(а)*, *-ниц(я)*, *-к(а)* узагальнено позначають предмет (у назвах істот із показниками статі і под.). Утворені від дієслів і предикативних прикметників іменники на позначення осіб і предметів у семантико-синтаксичному ярусі мови, який відображає семантико-синтаксичні відношення між компонентами речення на базі відповідних синтаксичних зв'язків, кваліфікуються як і слова із значенням власне-предметності, тобто як непередикатні імена. На відміну від власне-семантичного, семантико-синтаксичний ярус мови не зберігає, а нівелює предикатні ознаки, наявні в мотивуванні або у значенні похідних від дієслів або предикативних прикметників слів на позначення осіб або предметів.

Таким чином, у глибинній структурі розрізняються три типи знаків: непередикатні знаки (знаки речей), предикатні знаки (знаки ознак) і предикатно-непередикатні знаки (знаки ознак і речей у їх єдності). Третій тип знаків становить проміжний тип між предикатними і непередикатними знаками, відображаючи у своїй структурі ознаку, що покладена в основу найменування предмета. Фундаментальну базу мови становлять знаки речей і знаки ознак (властивостей і відношень). Властивості і відношення докорінно відрізняються від речей, а це, у свою чергу, має своїм наслідком істотні відмінності предикатних і непередикатних знаків. У семантичній структурі предикатного знака завжди наявна в ролі конститутивної сема «ознака». На противагу предикатним знакам, непередикатні містять у собі конститутивну сему «речовість (предметність)». Граматичною базою непередикатних знаків виступають іменники, у семантемах яких сема «речовість (предметність)» збігається з їх категоріальним значенням. Предикатно-непредикатні знаки в семантико-синтаксичному ярусі мови виступають як знаки речей. Ті ж іменники, які у своїх семантемах не мають семи «речовість (предметність)», є предикатними, і їх категоріальний статус визначається не власне-семантичними, а функціонально-синтаксичними чинниками.

Вторинні значення іменників не виходять за межі частиномовних значень дії, стану, ознаки. Категоріальні значення дієслова, прикметника і прислівника, потрапляючи в типові для іменника синтаксичні позиції, набувають ознак граматичної предметності. З цього випливає, що вторинні значення іменників включають граматичну предметність, побудовану на базі дієслівності, прикметниковості і прислівниковості. Похідний з семантико-граматичного погляду іменник у структурі мови посідає особливе місце як засіб конденсації висловлювання, суть якого полягає в тому, що вторинні іменники (які переважно базуються на дієслові, прикметникові і прислівникові) можуть, за необхідності, виступати в ролі семантичних еквівалентів цілих висловлювань, номіналі-

роду, числа і відмінка. Граматичні категорії звичайно класифікують за двома ознаками: за кількістю членів, що утворюють категорію, і за характером відношень між цими членами.

Граматична категорія не може мати менше, ніж два члени¹⁶. За наявності лише одного значення, вираженого однією формою, не йдеться про граматичну категоризацію значення, оскільки в такому разі воно позбавлене необхідного співвідношення конкретне — загальне, а також регулярності. Двочленні категорії становлять мінімальний вияв категорії. Двочленною категорією в українській мові є категорія числа іменників, що об'єднує два значення — однину і множину. Тричленною в українській мові виступає категорія роду іменників — чоловічий, жіночий і середній рід. Ще більшу кількість членів (шість) включає граматична категорія відмінка іменників.

Протиставлення, на яких ґрунтується категорія, можуть утворювати еквіполентну опозицію, тобто опозицію, члени якої виступають як рівноправні. Саме в таких відношеннях перебувають грами (однина і множина) категорії числа іменників. Можлива й інша структура категорії, наприклад, категорії, члени яких утворюють привативну опозицію, тобто перебувають у таких відношеннях, коли члени категорії перетинаються: один із членів, виражаючи своє значення, передає також значення, яке виражається другим членом. Дуже складною є значеннева структура шестичленною граматичної категорії відмінка іменників. Складні відношення між членами категорії відмінка якоюсь мірою виходять за ознаки еквіполентної і привативної опозицій, формуючи відношення неопозитивних відмінностей¹⁷.

Морфологічні категорії належать до багатоозначових одиниць. Зокрема, за ознакою корелятивності форм у межах того самого слова або її відсутності можна виділити три типи категорій: 1) категорії, послідовно представлені кореляціями форм того самого слова, — послідовно корелятивні; 2) категорії, які можуть бути представлені кореляціями форм того самого слова, але водночас репрезентуються протиставленими одна одній формами різних слів, — непослідовно корелятивні; 3) категорії, які не можуть бути представлені кореляціями форм одного слова, тобто завжди репрезентуються формами різних слів, — некорелятивні [21, с. 76—77]. Категорії першого типу є постійними носіями ознаки корелятивності, категорії другого типу характеризуються здатністю до корелятивності, але реалізують її непослідовно, категорії третього типу виключають дану ознаку. Цікаво, що у трьох наявних в іменникові морфологічних категорій представлені всі ці три типи. Послідовно корелятивною виступає категорія відмінка, непослідовно корелятивною — категорія числа, а некорелятивною — категорія роду. За концентрацією ознаки корелятивності і відповідно за морфологічною центральною категорією іменника розташовуються так: 1) відмінок; 2) число; 3) рід¹⁸.

Граматичні категорії, які втілюються у словоформах того самого слова, прийнято називати словозмінними. Граматичні катего-

рії, що виражаються поза межами того самого слова, називають класифікаційними. До словозмінних категорій іменника належать категорії відмінка і числа, до класифікаційних — категорія роду.

Для адекватного відтворення складної структури граматичних категорій потрібно застосовувати багатомірні класифікації. Оскільки ці категорії належать частинам мови як одиницям із комплексом ознак (семантичних, синтаксичних і морфологічних, а для похідних слів і словотвірних), у даному разі іменникові, то потрібно зважати на стосунок категорій до семантики, синтаксису і морфології. Отже, граматичні категорії іменників слід розглянути у такому розрізі: а) за ознакою семантичної або формально-граматичної доміанти їх змісту; б) за їх синтаксичною або несинтаксичною спрямованістю (закріпленістю) у граматичній системі; в) за характером морфологічного вираження категорії (у межах того самого слова або поза межами форм того самого слова); г) за специфічністю для певної частини мови або за корелятивністю категорії в різних частинах мови (за можливої граматичної нерівності (нерівноправності) в одній із частин мови). За специфічністю і відсутністю корелятивності в іншій частині мови (дієслові) виділяються в іменникові категорія відмінка.

Категорія відмінка. Категоріальна сутність відмінка виявляється в семантико-синтаксичному і морфологічному ярусах мови. Семантико-синтаксичні функції відмінків зумовлюються валентністю предикатів. Останні можуть бути одновалентними і полівалентними. Зокрема, в українській мові в реченнях типу *Хлопець веселий і Андрій привіз товаришеві вантаж машиною* представлено предикати з мінімальною і максимальною валентностями (у першому реченні називний відмінок вказує на носія стану, у другому — називний виконує функцію агенса, знахідний — функцію об'єкта, давальний — функцію адресата, орудний — функцію засобу). Зумовлені валентністю відмінки займають неоднакове синтаксичне положення у зв'язках із дієсловом. Відмінком першого рангу треба вважати називний відмінок, оскільки тільки він поєднаний координацією з дієсловом [208, с. 117]. В категорії відмінка семантико-синтаксичне функціонування пов'язане з об'єктивною дійсністю. Відмінок, пов'язуючись з іншими словоформами, позначає характер відношень між предметом і іншими предметами, діями або станами. Власне-синтаксичні функції характеризують позиційні можливості конкретного відмінка, тобто синтаксичні функції членів речення. Наприклад, називний відмінок в українській мові — це, як правило, відмінок підмета, знахідний — придієслівного сильнокерованого другорядного члена речення, родовий — присубстантивного члена речення, орудний — придієслівного слабкокерованого другорядного члена речення. Семантико-синтаксичний і власне-синтаксичний (формально-синтаксичний) функціональні елементи відмінка, які наділені властивістю обов'язковості, формують морфологічну категорію з синтаксичною спеціалізацією. Таким чином, категорія відмінка — граматична категорія, що об'єднує два рівні — морфо-

логію і синтаксис¹⁹. Відмінок як словозмінна морфологічна категорія розрізняється своїми синтаксичними зв'язками і через посередництво синтаксичних зв'язків корелює з семантичною сферою мови. Крім того, багатомірна категорія відмінка включає власне-комунікативні ампула своїх компонентів, зокрема називний відмінок виступає як типовий відмінок теми, родовий — актуалізатор теми, знахідний — приречений відмінок і т. ін. [104, с. 45—51].

У вітчизняній і зарубіжній лінгвістиці різні аспекти категорії відмінка ставали в певні періоди центральними, характеризуючи сильні або слабкі сторони граматичної теорії. Найбільш відомими в сучасній лінгвістиці можна вважати морфологічну концепцію Р. Якобсона, синтаксичну концепцію Є. Куриловича і семантичну концепцію Ч. Філмора.

Морфологічна концепція категорії відмінка крізь призму парадигматичного підходу до відмінкового значення знайшла відображення у двох відомих працях Р. Якобсона [210, с. 240—288; 193], який підкреслював, що окремі відмінки як члени граматичної категорії можуть бути семантично охарактеризованими через обмежений набір диференційних ознак. Приписуючи кожному відмінкові його власний семантичний потенціал, Р. Якобсон вважав головним завданням граматичного аналізу визначення загального значення кожного відмінка незалежно від його конкретних вживань у контексті²⁰. Аналіз побудовано на трьох семантичних ознаках (спрямованості, об'ємності і периферійності), відповідний набір або відсутність яких характеризує кожний із восьми російських відмінків. Однак теорія Р. Якобсона не в усіх своїх ланках має доказову силу. Серйозній критиці була піддана відмінкова концепція Р. Якобсона з боку Є. В. Чешко, яка абсолютно справедливо вбачала в його побудовах сплутування контекстуально зумовлених значень відмінків і власне-відмінкових елементів граматичної інформації [185, с. 50—56]. У працях Р. Якобсона не відображено суперечливого характеру змісту відмінка, який відображає мовну дійсність і виявляється у двох планах: у взаємодії між членами категорії відмінка (внутрішня взаємодія), з одного боку, і у взаємодії кожного члена відмінкової категорії з іншими елементами висловлювання (зовнішня взаємодія), з другого боку. Крім того, при визначенні загального значення відмінків Р. Якобсон орієнтується на основне значення кожного відмінка і явно ігнорує вторинні значення.

Синтаксична концепція відмінка Є. Куриловича [84, с. 175—203] відрізняється від морфологічної концепції Р. Якобсона більшою гнучкістю і практичною застосовністю до пояснення складних питань відмінкових систем. Розмежування власне-граматичних і контекстуально зумовлених елементів значення відбито в первинних і вторинних функціях відмінка. Ці функції визначаються відповідно системою і контекстом. Розподіл відмінкових функцій на первинні і вторинні співвідноситься в теорії Є. Куриловича з виділенням суб'єктно-об'єктних і обставинних значень. Відмінкова система постає як ієрархічно організована система,

ядро якої складають граматичні відмінки (у першу чергу називний і знахідний), периферію — конкретні відмінки з первинною для них обставинною функцією, а отже, з явними ознаками близькості до прислівників. Зв'язок між граматичними відмінками, що утворюють скелет системи, і відмінками конкретними уявляється Є. Куриловичу досить слабким, що є незаперечним доказом неможливості виділення для форми, яка має первинні і вторинні функції, так званого загального значення²¹. Історія розвитку уявлень про категорію відмінка виявила перспективність пропонованого Є. Куриловичем синтаксичного підходу.

Семантична концепція відмінка Ч. Філлмора [178, с. 369—495; 179, с. 496—530] ґрунтується на семантичній валентності предиката і у зв'язку з цим ігнорує конкретну репрезентацію аргументів (предметних іменників) у конкретних мовах. «Глибинний» характер відмінка в інтерпретації Ч. Філлмора полягає в його семантичній вартості і може виражатися в поверхневій структурі і не відмінковими в морфологічному розумінні засобами²².

Активно обговорювана в сучасній лінгвістиці проблема про сутність категорії відмінка виявила, що відмінок є багатомірною категорією, якій притаманні синтаксичні, семантичні і морфологічні параметри. Синтаксична значущість відмінка впливає з його зв'язків з іншими компонентами речення або словосполучення. Семантичні функції відмінка визначаються семантичною валентністю предикатів як слів із значенням ознаки. Поняття «відмінок» вимагає не тільки функціонального визначення, але і формально-граматичного, яке впливало б із характерних для тієї чи іншої конкретної мови структурних особливостей [20, с. 30; 86, с. 45]. Морфологічна сутність відмінка виявляється в його кінцевому словозмінному афіксові²³, що корелює з іншими афіксами морфологічної парадигми даного слова (слів) і виражає синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення слова (що має словозмінний кінцевий афікс) до інших компонентів речення або словосполучення. Важливим моментом у дослідженні відмінків є класифікація їх за значенням, вираженням граматичними особливостями [204, с. 187—194; 205, с. 8], і розгляд відмінкових функцій у паралельних мовних структурах речення — семантико-синтаксичній і формально-синтаксичній [212, с. 76—77], які відбивають найбільш повно специфіку відмінка як морфолого-синтаксичної категорії. Відмінок як категорія із синтагматичною значимістю виступає синтагматично сильною морфологічною категорією, яка може бути синтагматично зумовленою і синтагматично зумовлюючою [21, с. 64—65, 69]. Як синтагматично зумовлена категорія він функціонує стосовно дієслова, як синтагматично зумовлююча — стосовно прикметника. Природу відмінка відбиває семантико-граматична кваліфікація, орієнтована на його синтаксичну сутність [222, с. 138]. Відмінок у такій кваліфікації розглядається як субстантивна категорія, що виражає синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення власне-субстантива до інших компонентів речення і обов'язково має словозмінний кінцевий афікс.

Визначення кількості членів відмінкової парадигми в українській мові повинне базуватися на комплексному критерії, який враховує морфологічні, синтаксичні і семантичні фактори. У системі мови наявні певні контексти, в яких відповідне значення пов'язане із специфічною для цього значення формою вираження. Слабкі морфологічні показники відмінкової форми якого-небудь слова компенсуються в такому випадку сильними позиціями відмінкової системи в цілому. З морфологічного погляду кожний відмінок має властивий йому кінцевий словозмінний афікс, що вказує на закріплені за ним у системі мови синтаксичні і семантичні функції. Звичайно відмінок являє собою ієрархічну структуру, навколо семантичного і синтаксичного ядра (тобто первинної семантичної і синтаксичної функції) якої групуються вторинні семантичні і синтаксичні функції. Виходячи з указаних принципів, до членів відмінкової парадигми української мови слід віднести шість відмінків: називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, кличний²⁴. До парадигми не включено місцевий відмінок, оскільки до нього не застосовний комплексний критерій у трьох вимірах, а саме: місцевий відмінок хоч і має набір поверхневих засобів вираження, проте він не виявляє функціонально-семантичного навантаження, є семантично нейтралізованим прийменниками, що сполучаються з ним. Тому прийменниково-відмінкові форми так званого місцевого відмінка (з семантичним і синтаксичним навантаженням прийменника й нейтралізацією відмінкового закінчення) слід розглядати в системі синтаксичних аналітичних прислівників²⁵. Нейтралізована відмінкова флексія місцевого відмінка непрямо використовується лише в синтаксичній системі сучасної української мови для протиставлення прийменника з семантично нейтралізованим місцевим відмінком тотожному прийменникові з семантично не нейтралізованим знахідним відмінком. Про семантичну нейтралізацію місцевого свідчить також морфологічна варіантність його флексій, що вказує не на «силу» відмінкової форми, а на її розхитування і послаблені позиції. Крім того, місцевий із прийменниками вживається в тотожних із займенниковими прислівниками семантико-синтаксичних позиціях (а займенникові слова, як відомо, належать до елементів, які замінюють відповідні частини мови і дублюють їх семантичні, синтаксичні і морфологічні ознаки, пор.: *Я був там (тут, скрізь, усюди) — Я був у лісі (на поляні, при дорозі, по селах); Я писав тепер (тоді) — Я писав на світанку (у лютому, в дитинстві, на уроці)*, що є непрямим доказом прислівникового характеру прийменниково-відмінкових форм, а отже, нейтралізації їх (оскільки морфологізовані прислівники належать до незмінюваних слів) відмінкового закінчення.

Відмінки об'єднуються в семантико-синтаксичну парадигму на основі семантико-синтаксичних і формально-синтаксичних диференційних ознак. До семантико-синтаксичних ознак відносяться: субстанціальність, валентний зв'язок із предикатом, динамічність (із подальшим членуванням на вихідність — фінальність), актив-

ність — пасивність. Семантико-синтаксична ознака валентного зв'язку характеризує валентні потенції дієслова, визначення ним відмінкових позицій. Тісний зв'язок з дієсловом служить, за К. Бюлером, найважливішою ознакою синтаксичного функціонування відмінка [199, с. 243]. Сучасні дослідники також підкреслюють, що семантика відмінків породжується насамперед керуючим дієсловом [223, с. 43—44]. Семантико-синтаксична ознака динамічності з її підвидами вихідності — фінальності вказує на зв'язок відмінків з дієсловами дії. Динамічна ознака вихідності стосується джерела дії (за моделлю дії й джерела стану). Динамічна ознака фінальності сигналізує про те, що предмет зазнає якої-небудь дії (або стану), що дія (або стан) спрямована на предмет.

Формально-синтаксичні ознаки центральності — периферійності характеризують позначений іменником відмінковий компонент у синтагматичному плані, вказуючи, яку позицію — центральну чи периферійну — займає іменник у реченні, тобто визначають за допомогою синтаксичних зв'язків структурно закріплене місце в реченні іменника як члена речення. Відмінки в типових випадках чітко кваліфікують іменники за ознакою центральності або периферійності. До формально-синтаксичних ознак іншого плану належить сполучуваність відмінків з віддієслівними синтаксичними дериватами — дієприслівником, дієприкметником, віддієслівним іменником. Зокрема, сполучуваність із дієприкметником найбільш продуктивна для називного і орудного відмінків, обмежена — для родового і давального відмінків, не типова — для знахідного відмінка [44, с. 189].

Проводжуване деякими дослідниками розмежування синтаксичних і семантичних відмінкових функцій, існуючих як дві більш або менш незалежні системи функцій [203, с. 122]²⁶, доцільніше, на наш погляд, переформулювати в функції власне-відмінкові, зумовлені валентністю предиката і внутрішньою якістю «справжніх» іменників (тобто назв предметів, речей, а не ознак), і функції невластиво-відмінкові, валентно не пов'язані з предикатом. Від даного двочленного розподілу відмінкових функцій у багатьох точках відрізняються два інші відмінкові параметри — з одного боку, відмінкова система як ціле, як структурований клас щодо інших класів і, з другого боку, відмінок як окрема форма щодо інших відмінків усередині відмінкової системи. За цими двома параметрами, тобто за параметрами цілого і одиничного, категоріальні (типові) функції відмінка як синтаксико-морфологічної категорії не збігаються з первинними і вторинними функціями окремого відмінка (або індивідуальними первинними і вторинними відмінковими функціями).

Якщо відмінкова система в цілому розподіляється на два ряди форм — з категоріальними семантико-синтаксичними функціями і з некатегоріальними щодо відмінкової системи семантико-синтаксичними функціями, то окремі відмінки мають більш конкретний розподіл, що допускає три ряди форм — із первинними відмінковими індивідуальними семантико-синтаксичними функція-

ми, із вторинними відмінковими індивідуальними семантико-синтаксичними функціями і ряд форм із вторинними позавідмінковими індивідуальними семантико-синтаксичними функціями. Ядро структури окремого відмінка складають первинні відмінкові індивідуальні семантико-синтаксичні функції, вторинні відмінкові індивідуальні семантико-синтаксичні функції прилягають до перших, з'єднуючи дану відмінкову форму з тотожними функціями інших відмінків, вторинні позавідмінкові індивідуальні семантико-синтаксичні функції з'єднують відмінкову форму з невідмінковими граматичними класами, зокрема з прислівниками. Таким чином, семантична структура окремого відмінка являє собою тричленну побудову, семантичною вершиною якої є первинна відмінкова індивідуальна семантико-синтаксична функція, що представляє даний відмінок у відмінковій системі, середнім членом — вторинна відмінкова індивідуальна семантико-синтаксична функція, яка з'єднує даний відмінок із відмінковою формою тотожної семантико-синтаксичної, але первинної для неї функції, і периферійним членом — вторинна позавідмінкова індивідуальна семантико-синтаксична функція, що з'єднує даний відмінок із невідмінковими граматичними класами тотожної, але первинної для них семантико-синтаксичної функції²⁷.

Однорідні семантико-синтаксичні функції відмінків утворюють семантико-синтаксичну відмінкову парадигму, у якій чітко виділяється основна (первинна) форма для певної функції і вторинні форми. Основну форму семантико-синтаксичної відмінкової парадигми можна кваліфікувати як відмінок із первинною відмінковою індивідуальною семантико-синтаксичною функцією, вторинні форми — як відмінки із вторинною відмінковою індивідуальною функцією.

Основою відмінкової системи сучасної української літературної мови виступають називний і знахідний відмінки²⁸. Основна роль називного і знахідного відмінків в українській відмінковій системі полягає в тому, що вони, по-перше, виражають головні семантичні відмінкові функції — суб'єкта дії або стану, з одного боку, і об'єкта дії або стану, з другого боку. По-друге, вони найбільш чітко з-поміж інших компонентів відмінкової системи диференційовані семантико-синтаксичними і формально-синтаксичними ознаками. Називний відмінок в одній зоні свого вживання наділений семантико-синтаксичною ознакою активності, в другій зоні — семантико-синтаксичною ознакою пасивності, частково перетинаючись за цією ознакою із знахідним, а знахідний — тільки семантико-синтаксичною ознакою пасивності. Абсолютно розмежовані називний і знахідний іншими семантико-синтаксичними ознаками: називний у визначальному для нього суб'єктному вживанні вказує на вихідність дії або стану, знахідний в основній для нього об'єктній функції — на спрямованість (фінальність) дії або стану на предмет. Спільність формально-синтаксичних диференційних ознак двох основних відмінків виявляється в синтагматичній ознаці центральності. Форми називного і знахідного сигналізують про

центральну позицію позначуваного ними іменника в формально-синтаксичній структурі речення. Диференціація ознаки центральності в них проходить по лінії центрального головного члена речення, взаємопов'язаного з присудком (називний відмінок), центрального другорядного придієслівного члена речення, поєданого з дієсловом сильним підрядним зв'язком за допомогою форми сильного керування (знахідний відмінок). По-третє, при перетворенні речень називний і знахідний взаємопов'язані. При трансформації активної конструкції в пасивну знахідний переходить із центральної залежної придієслівної позиції в активній конструкції в центральну взаємопов'язану із присудком позицію називного-підмета в пасивній конструкції. У вторинних функціях знахідний відрізняється від називного деякою спрямованістю у прислівникову сферу²⁹.

Давальний відмінок у граматичній системі сучасної української літературної мови спеціалізований на вираженні семантико-синтаксичної функції адресата дії. Саме ця функція, визначаючи місце давального в системі відмінків, впливає на інші його функції. Навколо функції адресата дії групуються семантико-синтаксичні функції суб'єкта стану або дії і об'єкта дії або стану. Давальний відмінок являє собою проміжне (перехідне) явище між відмінками суб'єктно-об'єктними і обставинними. Первинна функція адресата дії характеризується семантико-синтаксичними ознаками пасивності, фінальної спрямованості дії на предмет і формально-синтаксичною ознакою нецентральності-непериферійності. Остання ознака вказує на проміжне місце давального серед центральних і периферійних відмінків. Давальний адресата залежить від перехідних дієслів дії, що керують також знахідним прямого об'єкта, і позначає звичайно особу, на користь або на шкоду якої здійснюється дія, напр.: *Кожний вірш свій і поему Він присвячував народу* (М. Рильський). Він виступає в позиції придієслівного другорядного члена, поєданого з опорним дієсловом напівслабким підрядним зв'язком (форма напівсильного керування). Семантико-синтаксична функція адресата є синтаксичною базою, яка коригує вторинні функції давального³⁰.

• Порівняно з іншими відмінками орудний відмінок у синтаксичній системі сучасної української літературної мови найбільш роз'єднаний на ряд різнорідних підвідмінків, тобто семантико-синтаксичних функцій. Визначальними для орудного є семантико-синтаксичні функції знаряддя і засобу дії (первинні функції). У вторинних функціях суб'єкта дії, об'єкта дії, об'єкта стану, функціях порівняння, сукупності, обмеження, місця, часу, компонента складної предикативної форми та ін. орудний зближується з іншими відмінками й невідмінковими компонентами, для яких відповідна функція є основною. Його відмінкові функції сполучаються звичайно з семантико-синтаксичною ознакою пасивності, інші семантико-синтаксичні ознаки мають мутаційний характер, стосуючись як ознаки нефінальності — невихідності (у результаті нейтралізації семантико-синтаксичних ознак), так і фінальної

спрямованості; формально-синтаксичні ознаки також виявляють великий діапазон неоднорідності — від периферійності до центральності³¹.

Родовий відмінок у слов'янських і в ряді інших індоєвропейських мов являє собою чи не найбільш складну щодо специфіки семантичних функцій, їх розгалуженості і різнорідного синтаксичного використання відмінкову форму. У зв'язку з цим серед дослідників спостерігається великий різнобій у визначенні кількості функцій родового та їх характеру. При дослідженні статусу і семантико-синтаксичних функцій родового відмінка у слов'янських мовах слід виходити з теоретичного положення Є. Куриловича і Е. Бенвеніста про похідний його характер в індоєвропейських мовах. Фундаментальним внеском у загальну теорію відмінків є встановлення Є. Куриловичем і Е. Бенвеністом того факту, що присубстантивні суб'єктний і об'єктний генітиви ґрунтуються відповідно на номінативі і акузативі [84, с. 194—195; 14, с. 162—164]. Це положення про транспозиційні властивості родового складають основу і наших міркувань про спеціалізацію родового відмінка в системі українських відмінків, але з деякими корективами в оцінці стосунку родового до знахідного, викликаними орієнтацією на послідовну семантико-синтаксичну інтерпретацію деяких відмінкових функцій.

У синтаксичній структурі української мови родовий відмінок закріплений як відмінок, що супроводжує трансформацію речення у словосполучення. Різновиди трансформацій речення у словосполучення в більшості випадків пояснюються механізмом актуального членування речення. За комунікативної необхідності постановка вихідної темо-ремної структури в позицію теми (даного, відомого) похідного (вторинного) речення супроводжується в типових випадках утворенням субстантивного словосполучення із залежним родовим, яке найбільш повно відповідає параметрам конденсації вираження в діапазоні від максимального (тотожного кількості компонентів речення) складу компонентів до мінімального (двочленного) складу і, нарешті, репрезентації словосполучення одним опорним компонентом.

Транспозиція речення у словосполучення передбачає передусім відтворення головних вихідних семантико-синтаксичних компонентів — предиката і суб'єкта. Родовий відмінок є носієм транспонованої в субстантивне словосполучення суб'єктної семантики речення. Напрямо згортання в субстантивне словосполучення або в субстантив речень з неперехідними дієсловами-присудками видається очевидним, пор.: *Віктор прийшов* → *Прихід Віктора здивував нас*. Більш складна картина характеру похідності в реченнях із перехідними дієсловами, що допускають різну інтерпретацію трансформацій. Регулярність переходу активної конструкції в пасивну з відповідними перетвореннями відмінків (знахідний об'єкта → називний об'єктного суб'єкта³²) засвідчує можливість утворення субстантивних словосполучень від пасивних речень, а не від дієслівних словосполучень з опорними перехідними дієсловами.

На це вказують тричленні субстантивні словосполучення типу *написання книги письменником, переборення труднощів людиною*, які є об'єктивним відображенням пасивної конструкції з її характерним орудним суб'єкта, похідним від називного суб'єкта в активних конструкціях: *Письменник написав книгу* → *Книга написана письменником* → *написання книги письменником*. Отже, субстантивні словосполучення типу *читання статті, написання книги* утворюються не від дієслівних словосполучень «особове перехідне дієслово + знахідний відмінок», а від пасивних речень, похідних від активних. У такому разі родовий суб'єкта і родовий об'єктного суб'єкта базуються безпосередньо не на двох відмінках — називному і знахідному, а тільки на називному. Варто говорити лише про опосередковані через називний відмінок зв'язки родового із знахідним. Залежний від віддієслівних іменників родовий утворюється від підметового називного, який може виконувати семантико-синтаксичні функції суб'єкта дії, суб'єкта стану, а також об'єктного суб'єкта, напр.: *Хлопчик біжить* → *біг хлопчика*, *Дитина спить* → *сон дитини*, *Книжка прочитана* → *прочитання книжки*. Тому в українській та інших слов'янських мовах опорний віддієслівний іменник може виступати як омонімічна форма, тобто утворений від перехідного дієслова іменник формально збігається з іменником, утвореним від пасивного дієслова [138, с. 92].

Механізм перетворення речень з ад'єктивним присудком і називним суб'єкта тотожний перетворенням власне-дієслівних речень, напр.: *Сонце ясне* → *ясність сонця*, *Хлопець був сміливий* → *сміливість хлопця*. Розвиваючи думку В. Порціга, Є. Курилович резонно зазначає, що абстрактні іменники як опорні компоненти субстантивних словосполучень ґрунтуються на синтаксичній деривації присудка, який може бути виражений дієсловом або прикметником [84, с. 64—65].

Чотири різновиди родового присубстантивного — родовий суб'єкта дії, родовий суб'єкта стану, родовий об'єктного суб'єкта і родовий суб'єкта якісної ознаки — залежать від опорного предикатного з семантичного боку слова (віддієслівного або відад'єктивного іменника). Протиставлення називний — родовий відповідно в реченні і словосполученні суто синтаксичне, пов'язане з належністю речень з називним до ядра синтаксичних структур, а субстантивних словосполучень з родовим — до числа трансформів.

За аналогією до вказаних чотирьох різновидів утворюється родовий посесивний, опорним словом якого виступають іменники конкретно-предметного значення; напр.: *книжка учня*, *пальто хлопчика*, *рука дитини*. Тут також субстантивні словосполучення являють собою похідні від речень структури, але з більш глибоким перетворенням вихідних конструкцій — редуцією предикатного слова і посиленням функціонального навантаження родового, який об'єднує в собі значення посесивного суб'єкта і завуальоване значення редукованого предиката: *Учень має книжку* → *книжка учня*.

У вторинних функціях родовий відмінок виражає значення придієслівного об'єкта і значення часу, рідше значення суб'єкта в позиції підмета і предикативну функцію (остання звичайно має вихідною базою присубстантивну позицію). Найбільш показовим є родовий об'єкта партитивний.

Семантико-синтаксичні функції родового відмінка на фоні деривативних відношень між частинами мови дають можливість визначити його статус у системі відмінків української мови. У зв'язку з тим, що родовий відмінок переважно вживається як присубстантивна форма, тобто виступає в ролі синтаксичного ад'єктива, а своїми власне-субстантивними (об'єктною придієслівною і суб'єктною в позиції підмета) функціями він підпорядкований іншим відмінкам (знахідному і називному), його слід кваліфікувати як периферійний елемент відмінкової системи української та інших слов'янських мов³³. Родовий присубстантивний як синтаксичний ад'єктив ґрунтується безпосередньо тільки на називному відмінку і опосередковано (через називний) пов'язаний із знахідним. Семантико-синтаксичні функції родового в субстантивних словосполученнях вказують на його транспозиційний характер, похідність від реченнєвого називного відмінка у функції підмета³⁴.

Своєрідністю периферійності відрізняється від інших периферійних відмінків кличний. Йому властиві суперечливі синтаксичні ознаки: він може функціонувати навіть у центральній підметовій формально-синтаксичній позиції речення і ставати «дублером» називного, з одного боку, і виражає семантично неелементарні (тобто такі, які членуються на базові складники) функції, а також у типовому вияві супроводжується невідмінковими семантичними нашаруваннями, з другого боку. Кличний ґрунтується на семантиці речення і є конденсатом останнього. Синтагматичною специфічною властивістю кличного є його поєднуваність із найближчими за семантикою дієслівними формами наказового способу, які надають семантичної ускладненості його функціям. Саме в синкретичності первинних функцій полягає периферійність кличного³⁵.

Морфологічна категорія відмінка належить до корелятивних категорій абсолютного альтернативного типу. При морфологічній альтернативі реалізується не похідність однієї словоформи від іншої, а їх чергування. Послідовно корелятивна категорія відмінка становить ядро, найбільш специфічний для морфології і «чистий» тип словозмінного формотворення.

Категорія числа. У морфологічній категорії числа виразно виявляється її семантичне спрямування, тобто спрямування на відображення кількісних співвідношень предметів у позамовній дійсності. В категорії числа явно виділяється її семантико-граматична домінанта. Проте на семантико-граматичний зміст категорії числа нашаровується ряд хоча й не протилежних, але різноспрямованих значень, що дозволяє інтерпретувати її по-різному. Різна інтерпретація категорії числа пояснюється тим, що в

основу її кваліфікації лінгвісти кладуть одну або декілька сторін її семантично неоднорідної природи.

Найбільш логічного постає семантична кваліфікація граматичного числа за ознакою одиничності/неодиначності предметів. У граматичній системі сучасної української мови кількісне значення одиничності/неодиначності предметів охоплює більшість іменників. Словоформи, що позначають одиничний предмет, переважно передбачають наявність словоформ, які вказують на множину таких же предметів. Стосовно цих словоформ семантичне протиставлення одиничності/множинності виявляється обов'язковим і регулярним. За такої умови граматична категорія числа виступає як формоутворююча, словозмінна, оскільки вона ґрунтується на протиставленні словоформ, що мають однакове лексичне значення і відрізняються тільки семантико-граматичним змістом, закріпленим за корелятивними морфемами-флексіями. У вітчизняній лінгвістиці число іменників як словозмінну категорію розуміли, зокрема, О. О. Шахматов і В. В. Виноградов [188, с. 424, 436—437; 31; с. 31—38].

Можливий і інший, порівняно з семантичним трактуванням більш формальний, погляд на іменникові слова з афіксами числа. Цей погляд відбиває той очевидний факт, що числові показники залежної словоформи зумовлюються опорною іменниковою словоформою. У цьому випадку в числі вбачають граматичну категорію, призначення якої полягає в оформленні зв'язків між словоформами. Оскільки вважають, що словоформи, які розрізняються графемами, обов'язково розрізняються також іншими (неграматичними) параметрами, то категорію числа зараховують до класифікуючих категорій. Кваліфікація граматичної категорії числа як класифікуючої, що протиставляє не словоформи однієї лексеми, а різні лексеми, пов'язана, зокрема, з іменем П. Ф. Фортунатова [180, т. 1, с. 155—157].

Розуміння числа як категорії словозмінної або як категорії класифікуючої має першорядне значення для розуміння морфологічної структури іменника. Якщо число — словозмінна граматична категорія, то закріплені за нею морфеми кваліфікують як закінчення іменників. Якщо ж число — класифікуюча граматична категорія, то закріплені за нею морфеми слід вважати суфіксами. Труднощі виявляються і в тому, що в українській мові показники числа є водночас і показниками відмінка. Семантичне розщеплення закінчення на значення числа і відмінка дозволяє провести і формальне розщеплення цього кінцевого елемента слова на суфікс-закінчення і власне-закінчення. Поєднання в одному афіксові функцій і власне-закінчення і суфікса-закінчення становить характерну рису морфологічної структури слова в українській та інших слов'янських мовах.

Семантичну інтерпретацію граматичної категорії числа можна здійснити і в іншому плані, значною мірою відмінному від семантичного протиставлення на осі одиничності/множинності. У кате-

горії числа наявні такі елементи значення, які виражають не протиставлення одиничності/неодиначності предмета, а протиставлення за його розчленованістю/нерозчленованістю. Множина представляє предмет розчленованим на частини, одна — певною цілісністю. Такий погляд зорієнтований на ширше і несуперечливе охоплення графемами іменникової лексики. Зокрема, це дозволяє пояснити не тільки протиставлення за числом іменників — назв рахованих предметів (*учень — учні, робітник — робітники, стіл — столи, дерево — дерева*), але і одинину у збірних іменниках (*селянство, студентство, молодь, насіння*), оскільки лексеми збірних іменників виражають нерозчленовану сукупність. Така інтерпретація застосовна і до складних випадків вживання одинини у значенні узагальненої множинності. Пор.: *Риба живе у ставках* — у значенні нерозчленованої множини і *Риби живуть у ставках* — у значенні розчленованої множини. Деякі ознаки розчленованості можна виявити в рахованих іменниках типу *ворота, ножиці, сани, штани*, оскільки позначувані ними предмети складаються з двох однакових частин. Отже, пояснювальна сила теорії розчленованості/нерозчленованості виявляється в багатьох випадках більшою, ніж у теорії одиничності/множинності. Проте і теорія розчленованості/нерозчленованості не спроможна пояснити всіх фактів вживання одинини і множини. Наприклад, абсолютно відсутня розчленованість у нерахованих іменників типу *Черкаси, Чернівці, Жолоби, Жолобки*. Більш послідовною в семантиці виступає графема одинини, яка вказує тільки на нерозчленованість предмета і не допускає значення розчленованості. Теорія розчленованості/нерозчленованості об'єктивно будується на привативній опозиції графем, сильним членом якої виступає одна, вказуючи на нерозчленованість, цілісність предмета, а слабким членом — множина, виражаючи і розчленованість (*хлопчики, міста, олівці*), і нерозчленованість (*Суми, Ромни*) предмета. Протиставлення розчленованості/нерозчленованості, на відміну від протиставлення одиничності/множинності, більш приховане, тобто не відображене явно в поверхневій структурі слова.

Категорія числа являє собою граматичну категорію з семантико-граматичною домінантою. Більшість іменників позначають або один предмет, або число предметів більше, ніж один: *хлопець — хлопці, вікно — вікна, клен — клени, вулиця — вулиці* тощо. У граматиці під одиничністю розуміється словоформа, яка вказує на один предмет, а під множинністю — словоформи, які можуть показати будь-яку кількість предметів, крім одного, тобто будь-яку більшу, ніж один, кількість³⁶. Семантико-граматичний зміст, пов'язаний із числом, не поширюється на всю сукупність іменників. З-поміж іменників вирізняються лексичні групи, до яких ідея рахунку абсолютно не застосовна. Це передусім синтаксичні віддієслівні і відприкметникові деривати: *писанина, біганина, турбота, піклування, мовлення, синь, сміливість, хоробрість, млявість, далечінь, смаглявість* і под. Сюди слід зарахувати і назви речовин: *молоко, цукор, сало, м'ясо* та ін. В іменників назва-

них двох груп число із семантичного погляду формальне, пусте. Число в них, як і рід у назвах неістот, не виражає жодних об'єктивних властивостей предметів, а характеризує словоформи лише граматично, з формально-граматичного боку³⁷. Відсутність семантико-граматичного змісту числа в подібних іменниках підтверджується їх нездатністю сполучатися з означеними числівниками.

З-поміж іменників, які позначають предмети з органічно притаманними їм кількісними характеристиками, виділяються дві групи: з одного боку, дуже велика кількість іменників, у яких одиничність і множинність виражається морфологічними засобами: *будинок — будинки, парта — парти, колесо — колёса*; з другого боку, кількісно набагато менша група іменників, у яких одиничність і множинність не виражається морфологічними засобами і які становлять дві підгрупи: а) іменники типу *ворота, сами, штани, ножиці* з морфологічно вираженою множиною; б) так звані незмінювані іменники типу *маестро, поні, кенгуру, таксі* з морфологічно не вираженою одиницею і множиною. В останньому випадку наявні граматично омонімічні форми однини і множини в одній лексемі. Фактична одиничність чи множинність предметів, позначених іменниками з морфологічною множиною і з омонімічними одиницею та множиною, виявляється тільки у відповідному контексті.

Число з формально-граматичним змістом реалізується на основі здатності іменників поєднуватися з неоднаковими наборами узгоджуваних словоформ. Іменники з формально-граматичними одиницею і множиною сполучаються з різними формами узгоджуваних слів, напр.: *улюблений футбол, незвичайна мужність, сива давнина, велике терпіння, неприємні оглядини, залишені висівки, ці сутінки*. У словоформах із формально-граматичним змістом однини і множини на передній план висувається синтаксичний елемент значення. За наявності формально-граматичного змісту однини і множини іменників виступає не формами одного слова, а різними словами. У такому випадку число іменників однією своєю частиною входить у сферу класифікуючих морфологічних категорій, а не словозмінних. Визнання числа з формально-граматичним змістом сукупністю форм, належною до класифікуючих морфологічних категорій, передбачає зближення її з морфологічним родом іменників, який є суто класифікуючою морфологічною категорією.

Підхід до категорії числа з формально-граматичним змістом як класифікуючої неминує зумовлює потребу іншої кваліфікації категорії числа з семантико-граматичним змістом. Якщо різновид категорії числа з формально-граматичним змістом трапляється в різних лексемах, то різновид числа з семантико-граматичним змістом звичайно міститься в тій самій лексемі³⁸. Отже, категорія числа з семантико-граматичним змістом будується на опозиції двох значень — значення одиничності і значення множинності. Ці значення реалізуються у граматичних формах однини і множини того самого слова. Через те семантико-граматичний різновид ка-

тегорії числа іменників слід вважати належним до словозмінних граматичних категорій.

Наявність двох різновидів категорії числа — числа з семантико-граматичним змістом і числа з формально-граматичним змістом — дозволяє здійснити послідовний розподіл іменників. Спочатку з погляду реального протиставлення одиничності/неодноричності всі словоформи іменників можна поділити на дві групи: словоформи з семантикою рахованості і словоформи без семантики рахованості. У свою чергу група словоформ із семантикою рахованості відповідно до морфологічних форм вираження семантичного змісту поділяється на три підгрупи: словоформи із значенням реальної одиничності предмета, словоформи із значенням реальної множинності предметів і словоформи з морфологічною невираженістю реальної одиничності або множинності предметів, тобто словоформи з морфологічною омонімією реальної одиничності і реальної множинності предметів. Отже, із семантичного боку словоформи числа іменників розподіляються у два етапи: на першому етапі іменники із семантикою рахованих предметів відділяються від іменників без семантики рахованих предметів, а на другому етапі проводиться внутрішній розподіл іменників із семантикою рахованих предметів.

Поділ іменників можна провести на суто формально-морфологічній основі. В такому разі іменники поділяються на три групи: словоформи з морфологічною формою однини, словоформи з морфологічною формою множини і словоформи з омонімією однини і множини. Формально-морфологічна класифікація числа будується на відмінних від семантичної класифікації принципах і лише частково перетинається з реальним кількісним протиставленням предметів. Це означає, що формальні показники у певній словоформі можуть не збігатися з реальним числовим значенням.

Незаперечним є факт, що морфологічна форма числа може не збігатися з реальним числовим значенням у даній словоформі. Проте тут слід розрізняти явища, що стосуються мовної системи, і явища, існування яких зумовлюється мовленням. Маються на увазі випадки, коли морфологічна форма і реальне значення числа збігаються в системі мови, але в мовленні словоформа набуває протилежного, не властивого в системі мови, числового значення. Наприклад, словоформа *людина* має граматичну форму однини, позначає одиничний предмет: *Ця людина мені подобається*. Проте в реченні *Людина пізнається у праці* ця ж словоформа позначає не одиничний предмет, а множинність предметів. У подібних випадках варто говорити про нейтралізацію в мовленні (під впливом відповідного контексту) закріпленого в мові числового значення.

Контекстуальні семантичні модифікації словоформ числа зближують числове значення із значенням означеності/неозначеності. Категорія означеності/неозначеності, наявна в багатьох європейських мовах у вигляді морфологічної категорії, в українській мові має інший характер. Вона в ній позбавлена концентрованого мор-

фологічного вираження і, напевно, більшою мірою існує як мислительна категорія, а не граматична. У граматичній структурі української мови вона має «плаваючий» характер. Це означає, що мислительна категорія означеності/неозначеності розосереджена в багатьох ярусах мови, виражається різноманітними засобами, які не можна зібрати в однорідну сукупність. Зокрема, вона виражається відмінками — родовим партитивним об'єктивним (неозначеність) і знахідним прямого об'єкта (означеність), означеними і неозначеними займенниковими прикметниками, числівниками, а також структурою речення (неозначеність у неозначено-особових односкладних реченнях) тощо. Однина іменників може втрачати значення реальної одиничності і набувати значення множини неозначених предметів, деякої сукупності неконкретних представників відповідного предметного ряду. Множина також може входити у нетипову для неї значеннєву сферу означеності/неозначеності. Такі семантичні зміщення трапляються в мовленні. Мовлення збільшує кількість розбіжностей між морфологічною формою числа і її реальним числовим значенням. У результаті взаємодії слобформи числа з контекстом не тільки порушується відповідність між планом вираження і планом змісту, тобто між морфологією і відображуваною нею реальною дійсністю, а й виникає можливість нашарування нових елементів смислу, пов'язаних з означеністю/неозначеністю.

Крен категорії числа у бік означеності/неозначеності посилює взаємодію морфологічних форм числа з числівниками. Більше того, оскільки числівник не є словом, а лексичною морфемою і утворює з іменником єдиний член речення, тобто нероз'єднувану синтаксичну сполуку, варто говорити про безпосереднє входження числівників у сферу категорії числа. На базі числівників та взаємодії граматичної категорії числа і мислительної категорії означеності/неозначеності відбувається семантичне збагачення категоріального змісту числа значеннєвими компонентами категорії означеності/неозначеності. У зв'язку з цим посилюється поляризація неозначеного числа/означеного числа. Числівники роблять так звані морфологічно множинні іменники формами з реальною одиничністю або з реальною (в останньому випадку й означеною) множинністю, напр.: *одні ворота — троє воріт, одні сани — двоє саней*. Значення означеності найбільшою мірою спрямоване на форму множини. Морфологічна (синтетична) форма множини і форма множини з числівником (аналітична форма) чітко виражають протиставлення неозначена множина/означена множина: *робітники — два робітники, три робітники, чотири робітники, п'ять робітників, десять робітників...*; *троянди — дві троянди, три троянди, чотири троянди, сім троянд, двадцять троянд...*

Певна половинчастість категорії числа іменників (наявність в одній частині слобформ числа семантико-граматичного змісту, а в іншій частині — формально-граматичного змісту) споріднює її з категорією роду іменника. Проте між обома категоріями існують істотні відмінності. Зокрема, морфологічна категорія роду

є суто класифікуючою категорією, реалізуючись не в межах форм того самого слова, а в формах різних лексем. На противагу категорії роду, категорія числа являє собою частково класифікуючу категорію, реалізуючись тільки у формах числа з формально-граматичним змістом поза межами того самого слова. Більшою мірою вона є словозмінною граматичною категорією, тому що основний різновид із семантико-граматичним змістом виражається формами того самого слова. Хоча морфологічний рід і морфологічне число пов'язані з одиницями реальної дійсності: рід — із статтю, число — з кількістю, проте ці характеристики представлені в обох категоріях по-різному: граматичний рід пов'язаний із семантико-граматичним змістом (значенням статі) у меншій частині іменників — в іменниках на позначення осіб і деяких істот, тоді як граматичне число пов'язане з семантико-граматичним змістом (значенням реальної одиничності і реальної множинності) у переважній більшості іменників. Категорія роду належить до категорій з чітко не вираженою семантико-граматичною чи формально-граматичною домінантою. І навпаки, категорія числа є граматичною категорією з домінантою семантико-граматичного змісту.

Слід вказати ще на одну особливість категорії числа. У її грамемах маємо явище, подібне до явищ у категорії роду: функціональне розщеплення кінцевого елемента на власне-флексію, призначену для вираження відмінкових значень, і флексію-суфікс, призначену для вираження грамем числа. У категорії роду більшою мірою поширене власне-суфіксальне у поєднанні з флексією-суфіксом вираження грамем: *спів-ак — співач-к-а, учи-тель — учитель-к-а*. У категорії ж числа найпоширенішим є розщеплювальний на власне-флексію і флексію-суфікс тип вираження грамем. Поєднання розщеплення з власне-суфіксацією в категорії числа трапляється рідко і фактично відсутнє. Наведемо декілька вкрапель цього явища в категорію числа: *неб-о — неб-ес-а, чуд-о — чуд-ес-а*.

І останнє. Принцип дії різновиду категорії числа із семантико-граматичним змістом ґрунтується на паралельній синтаксико-морфологічній деривації. Паралельна синтаксико-морфологічна деривація виявляється в утворенні форм однини і множини від вихідних сполук іменників із кількісними предикатами. Така деривація є результатом семантичної конденсації і в типових випадках водночас формального перетворення вихідних іменниково-кількісних сполук. Це означає, що звичайно сприймана носіями мови похідність множини від однини не відбиває механізму розглядуваного типу перетворень. Отже, дериваційні відношення в категорії числа мають паралельний (паралельно-спрямований щодо вихідних іменниково-кількісних сполук) вияв³⁹.

Категорія числа є іменниковою категорією з семантико-граматичною домінантою. Грамеми числа використовуються майже в кожному реченні, але вони не впливають на тип синтаксичних конструкцій, оскільки грамема однини або множини не змінює кількісного або якісного характеру схем речення, а тільки одна з

них супроводжує наявний іменниковий член у структурі синтаксичних одиниць-конструкцій. Категорія числа синтаксично спрямована, але не вирішальна для речення граматична категорія. За способом морфологічного вираження вона здебільшого реалізується в межах того самого слова і рідше — в різних словах. Категорія числа — специфічно іменникова категорія, оскільки в іменнику вона незалежна, самостійна, а у прикметнику і дієслові наявність її зумовлюється грамами числа іменника.

Категорія роду. З-поміж морфологічних категорій іменника категорію роду можна вважати найбільш «ущербною». Її «ущербність» виявляється у двох моментах. По-перше, не всі іменники охоплені даною морфологічною категорією. Маються на увазі іменники *pluralia tantum*, які, оскільки не мають форм однини, перебувають поза сферою дії категорії роду. По-друге, категорія роду, на відміну від категорій числа і відмінка, тісно пов'язується як із семантичним, так і з формальним змістом. Отже, категорія роду належить до категорій проміжного типу — із чітко не вираженою семантичною або формальною домінантою.

Граматична категорія роду окремими ознаками зближується з формальними класами. Типовими репрезентантами формальних класів у морфологічній системі української мови є перша, друга, третя і четверта відміни іменників або перша і друга дієвідміни дієслова. У цих іменникових і дієслівних класах наявні чіткі формальні відмінності, які не супроводжуються відмінностями в семантиці. У зв'язку з цим постає питання про наявність чи відсутність у формальних класах плану змісту. Потрібно зазначити, що формальні класи передають специфічну інформацію. Подібна внутрішньомовна інформація не виходить за межі формального механізму мовної системи. Проте вона являє собою специфічний план змісту формальних класів, планом вираження якого виступають експоненти формантів. У формальних класах відбувається деяка нівеляція протиставлення плану змісту і плану вираження. З одного боку, передавану формальними класами інформацію слід зарахувати до плану вираження мови. З другого боку, вона щодо матеріальних експонентів формальних класів є планом змісту. Все ж варто зазначити, що граматичні категорії, як би близько вони не були розташовані щодо формальних класів, відрізняються від останніх наявністю хоча б мінімуму семантичної дотичності до вираження смислу висловлювання. Граматична категорія роду однією своєю частиною перебуває у сфері семантичного змісту, іншою — у зоні, близькій до формальних класів.

У категорії роду виділяється семантична основа, яка стосується живих предметів. Щодо назв осіб і тварин вступає в силу семантичний фактор. Значення віднесеності до статі — це значення грамам чоловічого і жіночого роду іменників-назв істот⁴⁰.

Граматичну категорію роду іменників слід кваліфікувати як категорію, у якій співіснують семантико-граматичний і формально-граматичний зміст. Назви істот родовою диференціацією, що спирається на природне їх розрізнення за статтю, підтримують

існування семантико-граматичних функцій категорії роду. Хоча в кількісному плані назви істот не становлять абсолютної більшості щодо всіх іменників української мови, але важливість і сильно-оформленість цього шару лексики свідчать про те, що пов'язані з назвами істот семантико-граматичні функції категорії роду сприяють збереженню її у граматичній системі української мови. Навіть у групі імен так званого спільного роду (*сирота, листоноша, невдаха, заїка, непосида* і под.) і групі імен — назв роду занять, діяльності, посад, звань людини (*інженер, директор, ректор, доктор, доцент, професор, академік, майстер, капітан* тощо), звичайно співвідносних із формою чоловічого роду, потрібно вбачати омонімічні форми чоловічого і жіночого роду, тобто з граматичного погляду подібні іменники необхідно розщеплювати на дві родові форми.

Зв'язок іменникових груп на позначення статі з морфологічною категорією роду полягає в тому, що ці групи лексики в багатьох випадках визначають належність іменників-назв істот до граматичного роду — чоловічого і жіночого. Істотну роль тут відіграє узгоджувальна функція іменників. Омонімічні родові форми синтаксично диференціюються узгодженими словами, пор.: *Ректор виступив — Ректор виступила*. Узгоджувальна функція грамам роду нерідко корелює з їх семантичними функціями. Категоріальна узгоджувальна функція грамам чоловічого і жіночого роду спрямована в таких випадках на відображення реальних розрізень істот.

Семантичний зміст категорії роду характеризується певними формальними показниками, зокрема відповідними флексіями і словотворчими суфіксами. Проте формальні показники відіграють відносну роль у категоріальному родовому розрізненні. Пор. іменник чоловічого роду *Микола*, у якому формальні показники жіночого роду суперечать реальній віднесеності до чоловічого роду. Отже, нерідко основну, вирішальну роль у родовій визначеності назв істот відіграє їх семантика, їх реальна природа, реальний зміст слова, а не формальний показник.

Морфологічна категорія роду — це система протиставлених один одному рядів форм грамам. Кожний із рядів є водночас підкласом іменника як частини мови. Якщо брати іменники чоловічого, жіночого і середнього роду в усій їх сукупності, то система родових форм є додатковим засобом підкреслення граматичної предметності іменника і засобом синтаксичного узгодження з іменником залежних від нього прикметників і взаємозалежних дієслів. З деякою частиною цієї сукупності пов'язана опозиція чоловічий рід/жіночий рід, що ґрунтується на семантиці, на реальній предметній віднесеності. У межах назв істот розряди статі безпосередньо регулюють розподіл іменникової лексики між чоловічим і жіночим граматичним родом. Якщо в межах іменників-назв неістот розподіл слів за родами семантично не мотивований і лише у випадках персоніфікації з'являються часткові прояви мотивації, то в рамках назв істот він має семантичну основу. Мотивація

граматичної категорії позамовними чинниками посилює необхідність її в граматичній системі мови.

Категорія роду у сфері її семантико-граматичного функціонування спрямована насамперед на розрізнення чоловічого і жіночого роду. Наявний семантико-граматичний зміст у його проекції на граему середнього роду позначений виразними відхиленнями від основного для категорії розрізнення за статтю. Порівняно з семантико-граматичним спрямуванням чоловічого і жіночого роду семантико-граматичне функціонування середнього роду модифіковане в напрямку позначення малих щодо віку істот різної статі. Отже, у середньому роді нейтралізується розрізнення статі і переноситься смисловий акцент на молодий вік істот, напр.: *дівча, хлоп'я, лоша, теля, каченя, гусеня, курча*.

Семантико-граматичний зміст категорії роду в назвах істот виявляється непослідовно. Розрізнення родових форм за статтю відсутнє в багатьох назвах фауни: *білка, крокодил, леопард, ластівка, щука, карась, лящ, оса, муха* і под. Відсутність такого розрізнення засвідчується морфологічно і синтаксично. У морфологічному плані відсутність семантико-граматичного розрізнення спостерігається в зарахуванні обох статей до одного граматичного роду, а в синтаксичному плані — в синтаксичному нерозщепленні морфологічного роду на два роди за допомогою узгоджуваних слів. Така ситуація підкреслює суміжність або й повне входження окремих назв істот у підклас іменників із формально-граматичним змістом категорії роду.

Система закінчень, побудована за принципом тричленного протиставлення, більше спеціалізована на виявленні граем чоловічого, жіночого і середнього роду з формально-граматичним змістом, ніж із семантико-граматичним змістом. У тричленній сукупності граматичного роду із семантико-граматичним змістом будується розрізнення чоловічого і жіночого роду, з одного боку, і середнього, з другого боку, не на одній семантичній площині. Крім того, дедалі більше проникнення категорії роду в семантичну сферу викликає посилення ролі додаткових смислорозрізнявальних засобів, зокрема словотворчих суфіксів.

Зв'язок між явищами позамовного світу і категорією роду в назвах істот настільки значний, що граматичний рід регулюється семантикою певних розрядів лексики. Ці розряди лексики «оживляють» семантико-граматичний зміст категорії роду і споріднюють її з іншими іменниковими категоріями із семантико-граматичною доміантою. Відмінність категорії роду від інших категорій виявляється в некорелятивному її характері. Кожний із родів — це не тільки певний клас морфологічних форм, але й підклас іменників як частини мови. Назви істот органічно пов'язані з граматичним родом, оскільки вони впливають на розподіл за граматичними родами. Семантика назв істот перенесена на граему роду і морфологічно закріплена в них. Ця семантика і створює ту своєрідну половинчастість категорії роду, якою вона відрізняється від інших іменникових граматичних категорій.

У категорії роду закріпився своєрідний морфологічний зсув, який полягає в залученні додаткових формальних показників для її виявлення. Мається на увазі, що нерідко флексії самі не спроможні оформлювати граему категорії роду. Тому в арсенал засобів вираження чоловічого, жіночого і середнього роду потрапляють суміжні із флексією афікси — суфікси. Найбільшою мірою потребують додаткових морфологічних засобів для вираження категорії роду граемами із семантико-граматичним змістом.

У зв'язку із «захопленням» категорією роду частини суфіксів для вираження граем чоловічого, жіночого і середнього роду постає питання про характер дериваційних процесів у категоріальній морфології. У цій сфері необхідно розрізнити зовнішні і внутрішні дериваційні процеси. Зовнішні процеси характеризують безпосередню похідність іменника від іншої частини мови (або від синтаксичних одиниць-конструкцій — речення чи словосполучення) за допомогою іменникових суфіксів, пор.: *той, хто працює* → *працівник*; *той, хто сіє* → *сіяч*; *той, хто вчить* → *учитель*. Внутрішні процеси характеризують безпосередню похідність іменника від іншого іменника, тобто дериваційні процеси відбуваються в межах тієї самої частини мови, напр.: *учень* → *учениця*, *учитель* → *учителька*.

При морфологічній деривації явно виступає похідність однієї словоформи від іншої. Цей вид деривації слід визнати морфологічною деривацією, оскільки перетворення не виходять за межі граматичної категорії, у даному випадку категорії роду. Похідність однієї форми від іншої ґрунтується на відношенні, яке передбачає, що похідна словоформа є результатом перетворення вихідної. Таке перетворення буває здебільшого семантичним і водночас формальним. У категорії роду найчастіше відбувається цілісна похідність, що охоплює як план семантичного змісту, так і план вираження. Отже, в типових випадках звичайним виступає поєднання семантичної і формальної похідності у сфері категорії роду (*студент* → *студентка*, *співак* → *співачка*).

Вторгнення дериваційної морфології у категорію роду викликає тут зміну характеру регулярності. Якщо флексії забезпечують відносно послідовну регулярність форм, то суфікси — непослідовну регулярність. Це свідчить про те, що коли між словоформами існує відношення похідності, то завжди наявна більша залежність як самої морфологічної деривації, так і її результатів від лексики. Деривація за своєю природою підлягає широкому впливу лексики. У сфері родових протиставлень лексичні обмеження зростають у напрямку від флексивної морфології до дериваційної.

Меншою мірою застосовуються суфікси в іншому різновиді категорії роду — граемах із формально-граматичним змістом. У nepoхідних іменниках розрізняє граемами чоловічого, жіночого і середнього роду флексія. Принцип членування за родами іменників-назв неістот є суто формальним. Між словоформами *стіл, лист, дуб, берег, берест, паркан, човен, дим, парта, кімната, квартира, осика, липа, рука, перо, дерево, вікно, озеро, плече, око*

нема відмінності з погляду семантико-граматичного змісту, оскільки вони семантично не мотивовані.

Семантико-граматичний зміст категорії роду скріплює іменникові граматичні категорії відмінка, числа і роду в єдину сукупність, призначену для підкреслення семантики предметності іменника і вираження пов'язаних з іменником різновидів семантичних функцій. Тому слід урахувувати семантичну зумовленість розподілу іменників за родом — чоловічим і жіночим, частково за середнім — у межах назв істот. Проте не треба відкидати в категорії роду і того типу інформації, який не споріднений із семантико-граматичним змістом морфологічних одиниць і категорій. Цей тип інформації формально-граматичний, близький до внутрішньої інформації формальних класів.

Отже, граматичному роду притаманні як ознаки морфологічної категорії із семантико-граматичним змістом, так і ознаки формальних класів. У такому разі перед нами типова граматична категорія проміжного характеру. Які ж ознаки — семантико-граматичні чи формально-граматичні — є домінуючими? Щодо категорії роду не можна говорити про абсолютне домінування семантико-граматичного чи формально-граматичного змісту⁴¹. Але варто підкреслити, що існування категорії роду зумовлюється насамперед наявністю у ній сфери семантико-граматичного змісту (у назвах істот), її, хоча й частковою, семантичною спрямованістю. Наявність же в категорії роду ознак формальних класів дає підстави вважати, що з-поміж іменникових категорій рід займає периферійне місце, перебуває в тій периферійній зоні, де перетинаються морфологічні категорії і формальні класи.

Категорію роду необхідно кваліфікувати за сукупністю таких ознак: а) за ознакою семантичної чи формально-граматичної домінанти її змісту; б) за її синтаксичною або несинтаксичною спрямованістю (закріпленістю) у граматичній системі; в) за характером морфологічного вираження категорії (у межах того самого слова або поза межами форм того самого слова); г) за специфічністю для певної частини мови або за корелятивністю категорії в різних частинах мови (за можливої нерівності (нерівноправності) в одній із частин мови). За ознакою семантичної або формально-граматичної домінанти категорія роду належить до проміжних категорій, у якій семантична основа сприяє збереженню її у граматичній системі. Від того, якою грамемою представлено категорію роду в реченні, не залежить тип синтаксичної конструкції. За характером морфологічного вираження вона перебуває поза межами форм того самого слова. Категорія роду представлена також у прикметникові і в деяких формах дієслова, проте в іменникові і в інших частинах мови вона має нерівноправний характер. Самостійний, незалежний характер вона виявляє лише в іменникові, а наявність її в інших частинах мови зумовлена іменником. З такого погляду її можна вважати синтагматично зумовлюючою іменниковою категорією щодо синтагматично зумовленого її варіанта у прикметникові та деяких формах дієслова.

§ 5. «Невідмінювані іменники» на тлі флективного ладу української мови

Грамматична традиція опису структури української мови виділяє з-поміж іменників так звані «невідмінювані» іменники. З цього випливає, що частина іменників позбавлена найважливішої категоріальної ознаки — належності до певної відміни і наявності відмінкової форми.

На підставі того, що будь-яка іменникова форма виконує в реченні обов'язкову відповідну відмінкову функцію, слід визнати, що і «невідмінювані» іменники не позбавлені категоріальної відмінкової ознаки. У синтаксичному плані «невідмінюваний» іменник, як і «відмінюваний», стоїть у певній відмінковій позиції, тобто виконує всі притаманні «справжнім» іменникам функції суб'єкта, об'єкта, адресата, знаряддя, засобу, локатива тощо. Звідси випливає логічний висновок, що «невідмінювані» іменники не перебувають поза типовими іменниковими граматичними характеристиками. Специфіка їх полягає в тому, що вони, з семантичного боку не становлячи відособленого граматичного явища, входять у певний граматичний іменниковий підклас із морфологічного погляду. Морфологічно такі іменники розподіляються на шість відмінкових омонімічних форм із нульовою флексією. Через те в морфологічній структурі сучасної української літературної мови доцільно виділяти відміну з нульовою флексією — нульову відміну.

До нульової відміни належать такі слова:

а) іменники іншомовного походження, що закінчуються на голосний і називають неживі предмети, осіб чоловічої статі, а також тварин: *кіно, метро, какао, шосе, пенсне, рагу, бра, депо, фойє, алое, інтерв'ю, ательє, аташе, янки, кулі, кенгуру, шимпанзе, поні*;

б) іменники іншомовного походження — назви дівчат або одружених жінок: *леді, фрейлейн, міс, місіс, мадам, фрау*;

в) географічні назви іншомовного походження, що закінчуються на голосний: *Хельсінкі, Баку, Тбілісі, Токіо, Осло, Бордо, Чілі, Перу*;

г) іншомовні чоловічі імена і прізвища, що закінчуються на голосний: *Гете, Гейне, Гюго, Гарібальді, Шоу, Галуа, Беранже*;

д) імена і прізвища осіб жіночої статі, що закінчуються на приголосний та на -о: *Кармен, Кравчук, Ужвій, Гайдай, Петриненко, Костенко*;

е) абрєвіатури ініціального типу, зокрема утворені з початкових звуків слів: *ТАРС, ВАК, ЕОМ*; утворені з назв початкових букв слів: *СРСП, УРСР, ВДНГ* та ін.

Отже, подібного типу іменники не тільки мають відмінок у конкретному реченні, входячи в його семантико-синтаксичну структуру, але й морфологічно належать до відміни з нульовою флексією.

7

§ 6. Синтаксичний, морфологічний і семантичний ступені переходу дієслова, прикметника і прислівника в іменник

У частиномовній транспозиції слід розрізняти три ступені: синтаксичний, морфологічний і семантичний. Синтаксичний ступінь є початковим ступенем, при якому слово виступає в синтаксичній позиції іншої частини мови, не змінюючи формальних морфологічних ознак вихідної частини мови. Закріплюючись у новій для нього синтаксичній функції (вторинній функції), вихідне слово може набувати морфологічного оформлення частини мови, у яку перейшло дане слово. Морфологічний ступінь переходу є вищим порівняно із синтаксичним як початковим ступенем. Набуття синтаксичних і морфологічних ознак нової для вихідного слова частини мови може іноді супроводжуватися також семантичними зрушеннями — частковим або повним зближенням семантичним з іншою частиною мови, в яку синтаксично і морфологічно дане слово перейшло. Семантичний ступінь переходу частин мови є завершальним ступенем, ступенем найвищого рангу.

Відповідно до розрізнення трьох ступенів (синтаксичного, морфологічного і семантичного) переходу частин мови та концепції чотирикомпонентної системи частин мови (іменника, дієслова, прикметника і прислівника) розрізняються три види субстантивації: віддієслівна субстантивація, відприкметникова субстантивація і відприслівникова субстантивація.

Синтаксичний ступінь віддієслівної субстантивації буває тоді, коли дієслівна особова форма виступає в позиції підмета або керованого другорядного члена речення, пор.: *Його «зачекайте» нас не задовольняє; Ми не визнаємо його «зачекайте».* Дієслівна форма перемістилася в обох випадках у типovu для іменника формально-синтаксичну позицію, але не набула морфологічних змін у не типовій для неї синтаксичній позиції. Отже, тут маємо початковий ступінь віддієслівної субстантивації — синтаксичний. Віддієслівна синтаксична субстантивація у граматичній структурі сучасної української літературної мови є нехарактерним явищем, вона має виразно оказіональний, мовленнєвий характер.

Частіший і регулярніший вияв має віддієслівна морфологізована деривація. Переміщення дієслова в позицію теми і формально-синтаксичну позицію підмета звичайно супроводжується морфологізацією транспонованої синтаксичної форми. У зв'язку з цим у системі сучасної української літературної мови наявна велика кількість віддієслівних іменників на позначення дії або стану. Вихідні дієслова і утворені в результаті віддієслівної морфологізованої субстантивації іменники мають тотожну лексичну семантику, але відрізняються частиномовними граматичними категоріями і формально-синтаксичними та семантико-синтаксичними функціями, пор.: *Він писав роман і Писання роману тривало декілька років; Він залюбки вивчав іноземні мови і Вивчення іноземних мов потребує великих зусиль.*

Перехід дієслів в іменники зрідка набуває повного (семантичного) вияву. Це відбувається тоді, коли морфологізований віддієслівний іменник вступає в нові асоціативні зв'язки, відповідно втрачаючи вихідну семантику дії або стану та набуваючи власне-іменникової семантики предметності. Типовим представником віддієслівної субстантивації, її різних ступенів може бути дієслово *сидіти*. Пор. конструкції: *Він часто сидів над книжками, Сидіти над книжками — велика насолода, Сидіння над книжками — велика насолода, Сидіння льотчика розташоване поруч.* У другому реченні інфінітив *сидіти* в позиції підмета вказує на проміжний ступінь субстантивації — синтаксико-напівморфологізований, оскільки тільки особові форми дієслова є власне-дієслівними формами. У другому реченні повністю відбувся морфологічний перехід дієслова в іменник, у результаті чого вихідне слово *сидіти* втратило морфологічні дієслівні категорії часу, способу та особи, проте зберегло в дещо модифікованому вигляді категорію виду, з одного боку, і набуло нових (іменникових) категорій роду, числа і відмінка, за якими ми й характеризуємо *сидіння* як іменник, з другого боку. Морфологічні категорії віддієслівного іменника виникли і закріпилися в ньому під впливом синтаксичного функціонування, тобто виконання в реченні типових для іменника формально-синтаксичних функцій підмета або керованого другорядного члена речення та семантико-синтаксичних функцій суб'єкта, об'єкта, адресата, зняряддя, засобу та ін. У третьому реченні маємо іменник за трьома параметрами — синтаксичним, морфологічним і семантичним. Функціонування морфологічного іменника *сидіння* в реченні та його взаємозв'язки з іншими іменниками спричинили набуття ним семантичних ознак іменникового класу, наприклад реальної предметності, що корелює із семантико-синтаксичною ознакою активності/пасивності.

Інші частини мови мають відмінний від дієслова характер переходу в іменник. Зокрема, прикметник транспонується в іменник синтаксичним способом за особливих умов. Для синтаксичного переходу прикметника в іменник необхідна вихідна синтаксична одиниця-конструкція — субстантивне словосполучення, в якому опорним компонентом виступає іменник, а залежним — прикметник, що транспонується. Часто в мовленнєвому контексті прикметник стає репрезентантом усієї субстантивно-ад'єктивної структури і використовується у відповідній іменниковій позиції, напр.: *Новий співробітник багатьом подобався своїми діловими якостями* → *Новий багатьом подобався своїми діловими якостями.* Основний тип відприкметникової синтаксичної (тобто морфологічно незавершеної) субстантивації реалізується шляхом редукції опорного іменника у вихідному словосполученні і перетворення залежного прикметника в позиційний (синтаксичний) іменник з одночасною заміною залежних від іменника граматичних категорій роду, числа і відмінка на незалежні. Проте подібні частиномовні синтаксичні перетворення не завжди закріплюються в системі мови, а отже, позначені спрямуванням у мовлення. Частіший

вияв має морфологізована транспозиція прикметника в іменник, за якої похідна іменникова одиниця, зберігаючи попередню лексичну прикметникову семантику, набуває функціональної граматичної предметності і відповідно іменникових незалежних граматичних категорій роду, числа і відмінка. Проте треба зазначити, що відприкметникова транспозиція не відбувається безпосередньо, оскільки проміжну ланку між вихідним прикметником і похідним іменником становить предикативний прикметник, тобто синтаксичне аналітичне дієслово. Таким чином, перетворення прикметника на морфологічний іменник відбувається за моделлю дієслова, пор.: *Веселий хлопчик тишив нас своїми витівками* → *Хлопчик був веселий* → *Веселість хлопчика обернулася задумою*. Обов'язковою передумовою формування відприкметникових морфологізованих іменників є попереднє вживання прикметників у предикативній функції. Транспозиція відбувається у два такти: вихідний атрибутивний прикметник → предикативний прикметник → відприкметниковий морфологізований іменник. Порівняно з морфологізованою субстантивацією менші вияви має семантична відприкметникова субстантивація. Часте вживання морфологізованих відприкметникових іменників породжує їх зближення з іменниками на позначення реальних предметів і завершальне входження у відповідний синонімічний або варіантний іменниковий ряд. Візьмемо для прикладу іменник *білізна*. Цей іменник утворився від прикметника *білий* у предикативній функції: *Білий сніг чарував чистотою і безмежжям* → *Сніг був білий* → *Білізна снігу захоплювала дітей*; *Стіни хати білі* → *Мені часто сниться білізна стін батьківської хати* → *Хата сміялася до мене білізною своїх стін*. Іменник *білізна*, відірвавшись від власне-ознакових слів і позначаючи конкретний предмет, проте зберігаючи асоціативні зв'язки з білим кольором, належить до ядра іменникового класу: *Ліжко було застелено чистою, накрохмаленою білізною*. Про семантичне власне-іменникове вживання слова *білізна* сигналізує також відмінний від морфологізованого відприкметникового деривата *білізна* наголос.

Найменш продуктивною є відприслівникова транспозиція. Це узгоджується з найглибшою периферійністю прислівника, зокрема втратою ним морфологічних категорій вихідних для нього частин мови. Проаналізований матеріал дає право стверджувати, що прислівник найбільший опір чинить субстантивації. В інших сферах відприслівникових транспозицій спостерігається більша продуктивність. Крім того, у процесах відприслівникової транспозиції, спрямованої в іменник, представлено не всі її різновиди. Вона характеризується тільки початковим (синтаксичним) ступенем субстантивації: *Наше завтра здобувається самовідданою працею*; *Ми віримо в наше світле завтра*. Обмеження щодо морфологічного і семантичного завершення субстантивації у прислівника свідчить про те, що він більше спрямований у сферу ознакових слів, ніж у сферу предметних слів.

Якщо зіставити процеси поповнення іменника іншими частинами мови, то виявляється, що найбільшими транспозиційними іменниковими можливостями наділене дієслово, далі — прикметник, найменшою мірою — прислівник. Порівняно з дієсловом прикметникові властива відчутна несамостійність у виявленні словотвірних спроможностей, спрямованих в іменниковий клас слів. Маємо підстави констатувати, що іменникове словотворення від прикметників ґрунтується на інших, зовнішніх для нього, морфологічних або синтаксичних одиницях: зокрема, синтаксичний ступінь переходу в іменник забезпечується редукцією субстантивних словосполучень, а морфологічний — попереднім формально-синтаксичним функціонуванням у сфері дієслова. Власне кажучи, синтаксичний ступінь переходу прикметника в іменник опосередкований словосполученням з опорним іменниковим компонентом, а морфологічний — попереднім формально-синтаксичним перетворенням прикметника в дієслово.

§ 7. Двоїста граматична природа інфінітива. Інфінітив як синтаксичний субстантив

У типових граматичних описах інфінітив вважають дієслівною формою, більше того — початковою формою дієслова. Здавалося б, що за такої інтерпретації інфінітив має найвиразніше виявляти типові для дієслова граматичні категорії, а також виконувати первинні дієслівні формально-синтаксичні і семантико-синтаксичні функції. Проте він, як висвітлюється в багатьох підручниках і посібниках, є дієслівною формою, яка означає дію, не виражаючи способу, часу, особи, числа і роду. Тому таку форму кваліфікують як неозначену форму дієслова. Нерідко підкреслюється, що інфінітив — це найбільш загальне вираження дії і через те усвідомлюється як початкова, або вихідна, дієслівна форма, яка є центром усієї дієслівної системи. Як же узгодити суперечність між реальною природою інфінітива та його поширеними дефініціями?

Річ у тому, що традиційно в дієслово як частину мови об'єднують словоформи з надзвичайно різними наборами морфологічних характеристик. При цьому мається на увазі, що деякі морфологічні категорії характеризують не всі дієслівні словоформи. Таким «винятком» роблять саме інфінітив. Його позбавляють майже всіх дієслівних граматичних категорій і до того ж вважають основною формою дієслова. У такому разі інтегруючим фактором при кваліфікації різнорідних форм виступає спільне лексичне значення, а не граматичні характеристики⁴². Проте для правильного розв'язання проблеми інфінітива необхідно передусім зважати на його морфологічні і синтаксичні особливості, а не на тотожну з іншими формами дієслова лексичну семантику. Адже за іншого підходу навіть віддієслівні іменники, оскільки вони виражають дієслівну лексичну семантику, довелося б зарахувати до складу дієслів.

Інфінітив як специфічна граматична форма не має чітких морфологічних ознак, за якими його можна було б віднести до певної частини мови. За ознакою незмінюваності він якоюсь мірою уподібнюється прислівникові. Проте синтаксична «перевірка» відразу ж показує безпідставність такого підходу до розв'язання проблеми. Правильне граматичне обґрунтування статусу інфінітива в системі частин мови потрібно будувати на послідовному врахуванні формально-синтаксичного і семантико-синтаксичного його функціонування.

Якщо заперечувати ієрархічність функцій інфінітива, то в такому разі може здатися, що він виконує всі чотири загальні (надкатегоріальні) функції — дієслівну, іменникову, прикметникову і прислівникову, пор.: *Я буду вивчати іноземні мови, Дівчинка може малювати; Читати — його улюблене заняття, Я люблю читати; Бажання працювати в нього виховане змалку; Він пішов учитися.* Як бачимо, в реченнях представлено чотири види частиномовної належності. Яка ж із них найголовніша? Яку з них варто вважати первинною, а інші — похідними?

Семантико-лексичні особливості дають підстави кваліфікувати інфінітив як дієслово. Проте на перешкоді такій інтерпретації стоять морфологічні, формально-синтаксичні і семантико-синтаксичні фактори. З морфологічного боку інфінітив позбавлений найголовніших дієслівних категорій, а саме: категорій часу, способу, особи, а також транспонованих від іменника морфологічних категорій роду і числа. Щоправда, інфінітиви наскрізь пронизує категорія виду. Проте, оскільки вид характеризується найширшим діапазоном транспозицій (перенесенням його на іменникову, прикметникову і прислівникову базу), наявність видових кореляцій (*читати — прочитати, викидати — викидати*) не є вирішальною у розв'язанні частиномовного статусу інфінітива. Водночас наявність тільки однієї граматичної категорії виду, яка є, звичайно, показовою, але не основною морфологічною ознакою дієслова, дає право заперечити статус інфінітива як вихідної (або основної) форми дієслова. Основними формами дієслова є особово-часові і особово-способові форми, які найповніше (як з морфологічного, так і з синтаксичного погляду) представляють дієслово у граматичній системі мови. Звичайно, що, маючи лише одну граматичну категорію виду, інфінітиву аж ніяк не вдасться «очолити» форми дієслова. Із синтаксичного боку інфінітив без допомоги аналітичних синтаксичних морфем не може здійснювати в реченні формально-синтаксичні дієслівні функції присудка і головного, співвідносного із присудком, члена односкладних речень. Він не має флексійних засобів для реалізації свого синтаксичного призначення. Це саме стосується і його семантико-синтаксичних функцій.

Морфологічні показники (найголовніший із них — невідмінюваність) негативно відповідають на питання про його належність до іменника. Формально-синтаксичне іменникове функціонування реалізується підметовою позицією або позицією керованого дієсловом (або його еквівалентом) другорядного члена речення. Для реалі-

зації іменникових формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних функцій інфінітив не потребує синтетичних або аналітичних морфем. Запереченням його іменникової сутності виступає насамперед його семантико-лексична дієслівність і відсутність іменникових граматичних категорій.

Так само не належить інфінітив до периферії частин мови — прикметника і прислівника. У позиціях периферійних частин мови він трапляється за обмежених лексичних умов. Зокрема, в ад'єктивній синтаксичній позиції він стоїть тільки після віддієслівних іменників модального плану (*бажання, вміння, прохання, наказ* і под.). Залежність синтаксичного інфінітивного ад'єктива від іменника не передається власне-прикметниковими категоріями роду, числа і відмінка, які являють собою віддзеркалення тотожних категорій опорних іменників. Адвербіальна позиція інфінітива також локалізується частковою сферою — сферою цільових відношень при дієсловах руху.

Розгляд чотирьох частиномовних зон функціонування інфінітива свідчить про те, що в жодній із зон він не є первинною формою, а становить наслідок транспозиції певної вихідної частини мови. Проте варто підкреслити, що тільки в зонах дієслова й іменника форма інфінітива найбільш продуктивна і саме тут потрібно шукати пояснення його природи. Семантико-синтаксична сутність подібних форм наштовхує на думку про те, що в системі частин мови можливі проміжні утворення, які або розподіляються відповідними угрупованнями між різними частинами мови, або являють собою морфологічні двочастини спільні форми із закладеними в них потенційними закономірностями закріплення за граматичними сферами. Є підстави розглядати інфінітив як специфічну міжчастининомовну форму, позбавлену чітких морфологічних характеристик і використовувану двома основними частинами мови — дієсловом та іменником.

Вихідною базою інфінітива виступають особово-часові та особово-способові форми дієслів. У специфічних умовах речення як основної синтаксичної одиниці особові форми, переміщуючись у позицію теми, нерідко субстантивуються. Одним із засобів субстантивної транспозиції дієслова є інфінітив. Його слід кваліфікувати як напівморфологізований синтаксичний ступінь субстантивації дієслів. Отже, метою транспозиції дієслова в інфінітив є входження до іменникового класу слів. Таке входження регулюється не словозмінними морфемами, а синтаксичною позицією. Коли продовжити морфологічні перетворення інфінітива, що завжди походить від дієслівно-особових форм, далі, то їх наслідком стане віддієслівний іменник, який закріплюється як морфологічне завершення попередньої іменникової синтаксичної позиції інфінітива. Зіставлення інфінітива та віддієслівного іменника, що утворюється від інфінітива, показує граматичне взаємовідношення обох форм, одна з яких (інфінітив) входить у граматичну систему української мови в ролі засобу початкової субстантивної морфо-

логізації дієслова, а друга (віддієслівний іменник) — як засіб остаточної його морфологізації.

З погляду синтаксичної деривації інфінітив є іменниково-дієслівним перехідним утворенням, специфіку якого становить різний спосіб закріпленості за іменниковою і дієслівною сферами. Іменникове функціонування здійснюють синтаксичні позиції, а дієслівне — аналітичні синтаксичні морфеми або дієслівні модифікатори. В ієрархії іменникових і дієслівних синтаксичних позицій перше місце належить іменникові, оскільки синтаксичні трансформації спрямовано передусім на утворення інфінітива-субстантива. Перехід дієслова в синтаксичний іменник-інфінітив супроводжується втратою найважливіших категорій дієслова — часу, способу та особи. Проте цей перехід не завершується набуттям морфологічних категорій іменника — роду, числа і відмінка. Через те подібні граматичні процеси називаємо напівморфологізацією. Водночас синтаксично інфінітив набуває ознак відмінка як найважливішої граматичної категорії іменника. Цікаво, що він може займати позиції тільки центральних відмінків — називного (частіше) і знахідного (рідше), пор.: *Малювати — мрія вника; Вник любить малювати*. Отже, інфінітив-субстантив функціонує в центральних позиціях підмета і сильнокерованого придієслівного другорядного члена речення. У семантико-синтаксичному плані він, перебуваючи в рамці валентності дієслівного предиката, не досягає реальної предметності іменника, а лише граматичної. Суб'єктній та об'єктній семантико-синтаксичним функціям синтаксичного іменника-інфінітива властиві семантичні ускладнення, викликані предикатною (ознаковою) його природою. Граматична подібність інфінітива до повністю морфологізованих віддієслівних іменників полягає також у тому, що як перші, так і другі (більшою мірою) є конденсатами вихідних речень, їх номіналізованими репрезентантами. Цікаву особливість інфінітива становить його — порівняно з віддієслівним морфологізованим іменником — менша віддаленість від синтаксису власне-дієслова, зокрема збереження ним позиції залежного іменника у формі знахідного відмінка.

§ 8. Семантична характеристика дієслова. Первинні і вторинні дієслова

У дієслово як частину мови нерідко об'єднують предикатні словоформи, які характеризуються лише лексичною спільністю і розрізняються сукупністю морфологічних і синтаксичних характеристик. Нехтуючи граматичні показники, дослідники вказують на те, що деякі морфологічні категорії поширюються не на всі дієслівні словоформи. Зокрема, без потрібного обґрунтування зараховують до власне-дієслів дієприкметники, дієприслівники та інфінітиви.

Для з'ясування семантико-граматичної природи дієслова необхідно вказати на типові особливості класу предикатів взагалі, в якому дієслівні предикати відіграють найпоказовішу роль, а ін-

ші різновиди предикатів (прикметники, прислівники) виступають підпорядкованими одиницями.

На предикатних і непередикатних знаках ґрунтується вся система мови, що відображається в особливостях семантичної поведінки і в характері їх синтаксичного функціонування. Фундаментальна відмінність і взаємовідношення предикатних і непередикатних знаків пов'язані з онтологією реальної дійсності, а тому суттєві як з лінгвістичного, так і логічного та філософського погляду.

Реальна дійсність відображається в мисленні, а отже, в тісно пов'язаних між собою логічних і мовних категоріях. Незважаючи на те, що властивості і відношення похідні від предметів, тобто є вторинними, в реченні предикатні знаки (як позначення властивостей і відношень) відіграють більшу роль, ніж непередикатні (як позначення предметів). Вказуючи на ті чи інші властивості або відношення непередикатних знаків, предикатний знак відіграє організуючу роль у реченні, істотно впливає на його структуру. З цієї причини предикатний знак слід кваліфікувати як основний компонент семантико-синтаксичної структури речення.

У системі мови предикатні знаки — це компоненти із значенням ознаки. Типовою формою предикатних знаків виступають дієслова, прикметники і прислівники. Проте необхідно розрізняти із семантико-граматичного (але не формально-граматичного!) погляду власне-ознаки і невласне-ознаки. Власне-ознака стосується властивості, якості предмета незалежно від форми його вираження. Наприклад, власне-ознака «зелений колір» виражається прикметником *зелений*, дієсловом *зеленіти*, прислівником *зелено*, а також іменником *зелень*. Невласне-ознака типу *сестрина* у словосполученні *сестрина книга* функціонує як ознака тільки з граматичного боку, залежачи від іменника *книга* і виконуючи функцію означення, тоді як із семантичного боку вона вказує на предмет (особу) з нашаруванням предикатної семантики. Предикатні знаки пов'язуються лише з «істинними» ознаками, які мають семантичну, а не формально-граматичну природу.

Особливості предикатних і непередикатних знаків можуть бути виявлені у складі елементарної предикатно-аргументної одиниці-конструкції — елементарного речення. Таке елементарне з семантичного погляду речення включає в себе один предикатний знак і один або декілька поєднаних ним непередикатних знаків. Реальне речення може також включати в себе два або більше предикатів, супроводжуваних відповідними непередикатними знаками. Якщо речення з одним предикатом становить монопредикатне, елементарне речення, то речення з двома або декількома предикатами є поліпредикатною, складною семантичною структурою. До елементарних із семантичного боку належать речення типу *Дівчинка була радісна; Син схожий на батька; Хлопець читає книжку; Йому весело*. В елементарному реченні завжди наявні два види знаків: знаки, що виражають властивість непередикатного знака або відношення між непередикатними знаками, і ті, які вказують на конкретні предмети. Знаки-назви конкретних предметів

є аргументами предиката речення, а знаки-назви ознак є предикатами, що, поєднуючись з одним або більше аргументами, формують семантико-синтаксичну структуру речення.

З предметами завжди пов'язується невичерпна сукупність їх властивостей, ознак, з одного боку, а властивості, ознаки похідні від предметів, з другого боку. У логіко-філософському плані важливіша роль належить предметам. Проте у семантичній структурі елементарного речення знаки властивостей, ознак, тобто предикатні знаки, мають набагато більше функціональне навантаження, ніж знаки предметів. Предикатні знаки визначають кількість не-предикатних знаків в елементарному реченні, вказують на їх семантичні функції, а також відношення між ними. Предикат функціонує як організуючий центр елементарного речення, визначаючи його семантичну структуру. Саме з огляду на такі його семантико-синтаксичні характеристики є всі підстави вважати його справжнім центром елементарного речення. Організуюча роль предиката в семантичній структурі речень виявляється в його внутрішніх і зовнішніх характеристиках: у внутрішній структурі кожного речення він визначає кількість і якість аргументів — предметних імен, а на його семантико-синтаксичній природі ґрунтуються зовнішні семантико-синтаксичні відношення з іншими реченнями тексту. У предикаті, який у формально-граматичному плані виконує функцію присудка, відображається також модально-часове спрямування елементарного речення, напр.: *Я пишу статтю, Я писав статтю, Я писатиму статтю, Я писав би статтю, Пиши статтю*. Втрачаючи при перетворенні елементарного речення в одиниці нереченневого з формально-граматичного боку рівня (словосполучення, звороти) синтаксичну функцію присудка і навіть перетворюючись у залежний компонент похідних від речення конструкцій, предикат зберігає свої потенції як організуючий центр їх семантичної структури, пор.: *Письменник написав книгу* → *Книга написана письменником* → *написання книги письменником*. У словосполученнях-трансформах речень залишаються тотожними семантичні функції аргументів. Про організуючу семантичну роль предиката свідчить відмінність семантичних і власне-синтаксичних (формально-синтаксичних) залежностей між синтаксемами як семантико-синтаксичними компонентами і формально-синтаксичними членами речення. У синтаксичній структурі речення головні члени поєднуються предикативним зв'язком, при якому підмет і присудок виступають як взаємозалежні члени речення. Другорядні члени предметного значення залежать від присудка. Семантична структура елементарного речення відрізняється від формально-синтаксичної структури того ж речення тим, що всі аргументи, включаючи навіть аргумент у формально-синтаксичній позиції підмета, залежать від предиката-присудка. Кожне елементарне речення складається з предикатного елемента як центральної семантичної ланки і одного або більше аргументів, що супроводжують предикат. Природа предиката визначає, що являтиме собою інша частина речення: зокрема, які аргументи будуть супроводжувати предикат,

яке відношення до нього матимуть аргументи і як вони визначатимуться в семантичному відношенні.

На кількість аргументів і їх функції впливає семантична якість предиката. Проте побудувати семантичні угруповання предикатів, які включали б найістотніші їх характеристики, надзвичайно важко. Тому вдаються або до надто узагальнених класифікацій, або до надто деталізованих. До того ж, в основу поділу предикатів на семантичні класи здебільшого кладуть різні критерії, через що не досягнуто в цьому питанні загальноприйнятого рішення. Звичайно дослідники надають перевагу класифікації дієслів як найпоказовішого частиномовного класу предикатів. Більшу вартість мають, безперечно, класифікації всієї сукупності предикатів.

За своїми семантичними параметрами предикати поділяються на два найбільш узагальнених класи: предикати дії і предикати стану⁴³. Це основне семантичне протиставлення всередині предикатних знаків. Предикати дії пов'язуються з активним предметом (звичайно особою), діячем, від якого походить дія, а предикати стану — з пасивним предметом (як істотою, так і неістотою), носієм стану, якому належить стан, якому приписується відповідний стан. Два класи предикатів розчленовуються далі на семантичні підкласи, групи тощо. Ступені цього розчленування можуть бути різними, залежно від характеру відповідних семантичних ознак. Надто конкретизована класифікація предикатів зводиться до виділення лексико-семантичних груп усередині частини мови із значенням предикатної ознаки — дієслів, прикметників і прислівників. Предикат дії може семантично конкретизуватися, наприклад, як активна фізична дія (*Учень пише; Мати працює в колгоспі*), як рух (*Ми підійшли до лісу; Дівчинка біжить*), як розумова, мовленнева та інша діяльність (*Студент розв'язав задачу; Піонери розповідають про героїв*). Предикат із значенням стану, у свою чергу, охоплює такі конкретні значення, як фізичний, інтелектуальний, емоційний стан (*Дідусь спить; Хлопчиків холодно; Дитині весело*), наявність/наявності/відсутності (*Син був у школі, Сина не було дома*), володіння/неволодіння (*У нього сад, Він має сад, У нього нема саду, Він не має саду*), стан як результат дії (*Дерево посаджене*) тощо.

При визначенні семантичної природи предиката впливають труднощі за наявності при ньому декількох супровідних іменникових аргументів: якому з аргументів надати перевагу — аргументу в суб'єктній чи несуб'єктній позиціях? Видається доцільним кваліфікувати предикат за центральним з-поміж інших іменникових компонентів у семантичній структурі речення суб'єктивним аргументом. Предикат і суб'єкт є двома організуючими компонентами речення. Про це свідчать семантичні модифікації компонентів речення при перетворенні активних конструкцій у пасивні, пор.: *Піонери посадили деревця* → *Деревця посаджені піонерами*. Дві конструкції відображають ту саму ситуацію — активну результативну дію з діячем і об'єктом, на який спрямована дія. Проте

семантична відмінність обох речень полягає в тому, що в активній конструкції семантична орієнтація зосереджена на діячеві в суб'єктній позиції як активному началі, що викликає дію, а в пасивній конструкції навпаки — на носіїві стану в суб'єктній позиції як пасивному началі, породженому результатом активної дії. Через те в активній конструкції предикатом акцентується центральна сема — активна результативна дія, а предикат пасивної конструкції містить центральну сему — стан як результат виконання дії.

Найважливішою семантичною особливістю предикатних знаків є їх належність до предикатів дії або стану. Другою за важливістю семантичною ознакою є здатність предикатів супроводжуватися певною кількістю непередикатних знаків із притаманними останнім семантичними функціями.

Дієслівні предикати з-поміж усіх частиномовних предикатів найбільш чітко диференційовані за семантичними функціями, граматичними категоріями і синтаксичними позиціями в реченні. Дієслова поділяються на два семантичні класи: дієслова дії і дієслова стану. Специфіку дієслова як центральної частини мови найповніше відбивають предикати дії. З ними пов'язане вираження власне-динамічних характеристик і сполучуваність із найбільшою кількістю непередикатних слів (іменників). Із динамічними характеристиками дієслів дії корелюють морфологічні категорії способу, часу, виду і синтаксична категорія валентності. Вони відображають спрямованість дієслів на позначення властивостей діючого предмета, його змін на часових координатах. До дієслів дії прилягають дещо периферійніші компоненти цієї частини мови — дієслова стану. Але і вони системно закріплені в мові за динамічними показниками стану, пов'язаності його з віссю часу. Характерною ознакою дієслів дії є їх вужчий порівняно з дієсловами стану лексичний діапазон лівобічної суб'єктної позиції і ширше з лексичного погляду охоплення правобічної об'єктної валентності, тоді як дієсловам стану властива зорієнтованість на широку лексичну репрезентацію лівобічної суб'єктної позиції у зв'язку з незначними можливостями їх правобічної об'єктної валентності і фактичним об'єднанням у суб'єктній позиції суб'єктно-об'єктних відношень⁴⁴.

Принципового значення набуває включення відповідних слів форм у дієслово як частину мови з її типовими семантичними, морфологічними і синтаксичними ознаками. Виділяючи частини мови за трьома зазначеними показниками, дослідники в основному керуються формальними морфологічними критеріями і відкидають функціональні виміри. Саме цим пояснюється абсолютне зарахування до складу дієслова дієприкметників, дієприслівників та інфінітива. Такий вузький морфологізм не показує справжньої граматичної природи дієслова, оскільки його застосування ґрунтується на розумінні кожної поверхневої форми як абсолютно незмінної, застиглої і не здатної до змін одиниці. Функціональний же

підхід спрямований на відображення життя слів форм, перерозподілу їх функцій і можливих частиномовних переходів.

Семантико-граматичну природу дієслова як частини мови відбиває його функціонування тільки в позиції присудка або головного члена односкладних речень, співвідносного із присудком, напр.: *Учень пише диктант; Студенти розмовляють із космонавтом; Світає; Було холодно.* У цих формально-синтаксичних позиціях виявляється категоріальна сутність дієслова, тобто функціональна спроможність основних дієслівних категорій способу, часу і виду. Отже, власне-дієслівне функціонування обмежене центральними формально-синтаксичними позиціями членів речення у двоскладних і односкладних конструкціях. Вихід поза межі цих позицій засвідчує синтаксичний (часто супроводжуваний морфологізацією) ступінь переходу дієслова в інші частини мови. У зв'язку з цим переміщення дієслова в залежну присубстантивну позицію і особливо набуття ним прикметникових морфологічних ознак вказують на те, що похідна одиниця, якоюсь мірою зберігаючи попередню семантику, синтаксично або морфологічно стає недієслівною частиною мови. Деякі похідні від дієслова форми, займаючи нетипові для дієслова позиції в реченні і набуваючи відповідних формально-синтаксичних або семантико-синтаксичних ознак, функціонують із формально-синтаксичного або морфологічного погляду як прикметник, прислівник або іменник.

Важливою семантико-функціональною характеристикою дієслів є їх поділ за походженням і функціями на непохідні і похідні, або первинні і вторинні. При поділі дієслів на первинні, тобто такі, які не походять від інших частин мови, і вторинні, тобто такі, які походять від інших частин мови, одержуємо різні їх кількісні співвідношення залежно від синхронічного або діахронічного підходу до класифікації. Розглядаючи дієслова із синхронічного боку в сучасній українській літературній мові, вважаємо найбільш ефективним при їх поділі на первинні і вторинні функціональний критерій. За функціональним критерієм до первинних належать насамперед дієслова, кореневий елемент яких позначає семантику дії і які не мають співвідносного первинного для них слова. Бувають випадки, що в деяких синхронічно первинних дієслів початкове слово, від якого утворилося дієслово, зникло, і тому втрачена співвідносність дієслів з іншими словами. Подібні вторинні за походженням, але не з синхронічного погляду дієслова тепер не мають співвідносних із ними первинних слів, а тому вважаються первинними. При переході вторинного слова в первинне відбуваються різні мовні процеси: або початкове (вихідне) слово зовсім зникає в системі мови і його «повноваження» приймає діахронічно похідне дієслово, або дієслівне значення настільки віддаляється від початкового слова, що порушується семантична співвідносність похідного дієслова і слова-першооснови.

Функціональні ознаки більш-менш замкнутого ряду первинних дієслів і більш відкритого ряду вторинних доповнюються їх власне-семантичними ознаками. Первинні дієслова, не будучи співвід-

носними з вихідними для них частинами мови, несуть більше семантичне навантаження, «міцніше» входять у різноманітні семантичні протиставлення, а також підлягають усім властивим дієслівній системі процесам, наприклад десемантизації, семантичним переходам, дериваційному діапазону тощо. Через те первинні дієслова нерідко бувають із складнішою семантичною структурою (сукупністю значень) на противагу вторинним дієсловом, які виражають одне значення або мають конкретнішу семантику, великою мірою ще пов'язану з вихідними для них словами.

Для адекватного відображення механізму творення вторинних дієслів треба виділити типову позицію, де можуть відбуватися трансформаційні процеси, вказати на умови, за яких можливі такі трансформації. Необхідною умовою для перетворення вихідної частини мови в дієслово є типова для дієслова формально-синтаксична позиція присудка або співвідносного з присудком головного члена односкладних речень. Для першого ступеня переходу типове використання аналітичних морфем-зв'язок, які дієслівними морфологічними категоріями способу, часу і особи нейтралізують граматичні категорії вихідної частини мови. Закріплення в дієслівній синтаксичній позиції відповідного слова веде до його морфологізації і конденсації його аналітичної структури.

На вторинність дієслів може вказувати їх аналітична структура. У граматичній системі сучасної української літературної мови наявна досить компактна група так званих предикативних прислівників, або слів категорії стану, які вживаються в семантико-синтаксичній дієслівній позиції і виражають стан. Це аналітичні дієслова стану, утворені від прислівників, пор.: *Дитина весело* (прислівник) *сміялася* → *Дитині було весело* (аналітичне дієслово). В аналітичних дієсловах притаманні їм граматичні категорії способу, часу, особи, числа та ін. найчастіше виражає аналітична синтаксична морфема-зв'язка *бути*.

Деякі вторинні дієслова відрізняються від первинних морфологічною структурою. Наприклад, дієслова типу *боронувати*, *заземлювати*, *дерев'янити* навіть без глибокого семантико-граматичного аналізу засвідчують свою похідність, зокрема наявністю у їх структурі суто іменникового кореня. За глибшого аналізу вдається встановити семантико-синтаксичні функції іменникових компонентів: наприклад, іменник *борона* у вихідній синтаксичній структурі виконував інструментальну функцію, а іменник *земля* — локативну функцію. При утворенні похідного дієслова на базі реченнєвої конструкції у поверхневій структурі слова представлено окремі іменникові функціональні компоненти, а головна для дієслова предикатна функція припадає на дієслівний суфікс *-ува-* і под. У граматичній структурі сучасної української літературної мови зберігаються вихідні для вторинних дієслів іменники, а отже, засвідчується і вторинність деяких дієслівних елементів.

На тлі первинних дієслів типу *іти*, *ходити*, *їсти*, *працювати*, *бігти*, *мчати*, *летіти* рельєфніше постають особливості похідності ок-

ремих дієслівних елементів. Іноді можна встановити ланцюжок перетворень, у якому похідне дієслово утворилося від похідного, наприклад, іменника, а похідний іменник — від первинного дієслова. Тільки окремі, набуті похідним іменником суфікси вказують на його функцію як дериваційної бази похідного дієслова. Досить показовим у такому плані є дієслово *учителювати*, утворене від похідного іменника *учитель*, який у свою чергу походить від речення, до складу якого входить первинне дієслово *учити*. Збереження в похідному дієслові іменникового суфікса *-тель* чітко засвідчує особливості творення і взаємозв'язок вихідних і похідних одиниць.

Похідні дієслова формуються на основі прикметників, прислівників та іменників. Перше дієслівне пристосування вихідних частин мови відбувається за допомогою дієслівних аналітичних синтаксичних морфем-зв'язок. Найтісніше у дериваційному плані пов'язані дієслова і прикметники як ознакові слова, і найбільш віддалена від дієслова периферія ознакових слів — прислівник. За здатністю виступати в дієслівних позиціях іменник розташований між прикметниками і прислівниками. Характерну ознаку вихідних для похідного дієслова частин мови (прикметника, іменника і прислівника) становить те, що вони спрямовані на утворення периферії дієслівного класу — дієслів стану.

§ 9. Граматичні категорії дієслова

Морфологічні категорії концентровано відображаються також у дієслові як одній із центральних частин мови. Основне питання, яке виникає при кваліфікації дієслівних категорій, полягає в тому, якою мірою справедливе твердження про існування відповідної категорії, тобто потрібні аргументи на користь того, що виділювані категорії мають підґрунтя у плані лінгвістичної онтології, а не є наслідком суб'єктивних теоретичних побудов. Порівняно з іменником у дієслові граматичні категорії мають більш складний характер. Це стосується їх кількості, а також підстав виділення деяких із них. Крім того, окремі категорії виступають як власне-дієслівні, які відображають семантико-граматичну природу дієслова, а інші, хоча морфологічно відображаються у структурі слова, мають похідний характер. Отже, основним у теорії граматичних категорій постає передусім питання їх складу, що розв'язується з орієнтацією на їх підґрунтя у плані лінгвістичної онтології, і питання їх похідності/непохідності.

Із погляду граматичної структури сучасної української літературної мови викликають заперечення переважно виділювані граматичні категорії перехідності/неперехідності і стану. Категорія перехідності/неперехідності будується на вузько формальних морфологічних засадах. В основу виділення цієї категорії покладено можливість сполучення дієслів із знахідним відмінком прямого об'єкта. Абсолютно безпідставно за цим критерієм вважаються перехідними тільки ті дієслова, які вимагають знахідного безпри-

йменникового об'єктного, і кваліфікуються як неперехідні ті дієслова, що поєднуються з іншими об'єкними відмінками. До того ж, вважаючи перехідність/неперехідність переважною синтаксичною категорією, прибічники цієї теорії обґрунтовують її за нелогічно дібраними морфологічними показниками⁴⁵. Становище ускладнюється ще й тим, що так звана категорія перехідності/неперехідності тісно пов'язується з проблемою керування, яке як власне-синтаксична ознака також чомусь кваліфікується суто формально, тобто за наявністю відмінкової або прийменниково-відмінкової форми без так потрібного в цих випадках їх функціонального визначення⁴⁶. У зв'язку із сказаним вважаємо, що немає достатніх підстав виділяти в граматичній структурі сучасної української літературної мови так звану категорію перехідності/неперехідності. Більше відповідає мовній дійсності семантико-синтаксична дієслівна категорія валентності, з якою пов'язується семантично передбачувана сполучуваність дієслова з іменниковими компонентами — назвами конкретних предметів, включаючи і форму називного відмінка⁴⁷. Семантико-синтаксична валентність характеризує кожне дієслово з погляду його сполучувальних спроможностей щодо залежних іменників і семантичних потенцій у побудові елементарного речення.

При виділенні граматичної категорії стану керуються тим, що вона служить для вираження взаємовідношення між суб'єктом і об'єктом дії. Вважають, що категорія стану ґрунтується на двох взаємопов'язаних корелятивних граматичних значеннях — активному і пасивному. Прибічники виділення дієслівної категорії стану підкреслюють, що утворення, які належать до різних станів, розрізняються своїми сполучувальними властивостями, але змістових відмінностей між ними, пов'язаних із станом, не існує. На їх думку, стан виступає словозмінною морфологічною категорією, що протиставляє не різні лексеми, а словоформи тієї самої лексеми⁴⁸.

Наше заперечення наявності дієслівної категорії стану ґрунтується на врахуванні системних взаємовідношень двох семантичних класів дієслів — із семантикою дії і з семантикою стану. На наш погляд, так звані активні і пасивні форми дієслова не можна вважати з лексичного погляду тотожними. Хоча обидві форми стосуються позначення немовби однієї і тієї ж ситуації, проте вони суттєво розрізняються. О. В. Бондарко, заперечуючи тотожність станових форм у російській мові, все-таки вважає, що речення з ними позначають ту саму ситуацію, а у виборі форми вираження стану втілюється відмінність в оцінці ситуації з боку мовця [22, с. 58—66]. Питання про правила трансформації речень із дієсловами активного стану в речення з дієсловами пасивного стану і навпаки тісно пов'язане з питанням функціонування відмінків. Все коло питань стосовно семантико-граматичного статусу дієслівних форм стану виходить за рамки морфології і зосереджується в лексичній сфері мови та синтаксисі. Трансформація актив → пасив зачіпає семантичну основу речень і полягає в семантичному перетворенні дієслівних предикатів. Зміна активної конструкції на пасивну ви-

кликана перетворенням предиката дії на предикат стану. Отже, такі перетворення відбуваються не в межах того самого слова, а стосуються різних слів. Так звані станові форми дієслів є різновидом лексичної деривації слів. Тому перетворення актив → пасив не мають ніякого стосунку до граматичних категорій.

З-поміж дієслівних граматичних категорій слід вирізняти насамперед власне-дієслівні категорії, які найтісніше пов'язані із семантикою дієслова, формуються в ньому і за умови транспозицій виявляються так: дієслово → інші частини мови, з одного боку, і невласне-дієслівні граматичні категорії, які морфологічно відображаються в дієслові, але формуються в інших частинах мови і під час можливих транспозицій мають вияв: інші частини мови → дієслово, з другого боку. Перші категорії є визначальними для дієслова, другі — «спільними» для інших частин мови і дієслова. До перших належать категорії часу, способу і виду, до других — категорії особи, числа і роду.

У внутрішній структурі власне-дієслівних категорій спостерігається рангове їх співвідношення. Центр власне-дієслівних категорій складають взаємопов'язані категорії часу і способу, їх периферію — категорія виду. Структурна їх особливість виявляється і в тому, що центральні категорії не підлягають транспозиції (за винятком оказіональних і не закріплених у системі мови, а наявних навіть на периферії мовлення випадків, наприклад, субстантивації типу *Ваше «прийду» я чую часто, Твоє «зробив» не відповідає станові справ*), а периферійна категорія виду транспонується в усі три частини мови, пор.: *читати — читаюча дівчинка, читаючи книжку, читання книжки і прочитати — прочитана книжка, прочитавши книжку, прочитання книжки*.

К а т е г о р і я ч а с у. Граматична категорія часу виражає часову послідовність подій, які відбуваються в об'єктивній дійсності або мисляться такими, що можуть відбутися. Дієслівний час займає центральне місце в системі дієслова і тісно пов'язаний з іншими дієслівними категоріями. Разом із категорією способу він передає основну синтаксичну категорію речення — предикативність, якою виражається відношення мовленого до дійсності. Дієслівні форми на позначення часової орієнтації характеризуються стосунком до моменту мовлення. Ця характеристика може набувати трьох взаємопов'язаних значень: передування моменту мовлення, слідування за моментом мовлення, одночасності з моментом мовлення. Отже, в основу дієслівної граматичної категорії часу покладено співвіднесеність дії або стану з моментом мовлення. Дія або стан поділяються на такі, що відбуваються або одночасно з моментом мовлення, або неодноразово. Неодноразові з моментом мовлення дії або стани у свою чергу поділяються на такі, що відбувалися до моменту мовлення, і такі, що відбуваються (відбуватимуться) після моменту мовлення.

Три різновиди значення ознаки «співвіднесеність з моментом мовлення» як обов'язкові і регулярні для дієслівних особових форм з об'єктивною модальністю формують розглядувану дієслівну

граматичну категорію часу. Вона реалізується взаємно протиставлюваними грамами теперішнього, минулого і майбутнього часу. Ця категорія належить до словозмінних, оскільки вона охоплює форми слів, які мають тотожне лексичне значення і розрізняються тільки семантикою даної категорії. Кожне з трьох часових значень, крім значення теперішнього часу, виражається у двох видових формах: недоконаного виду і доконаного виду.

У відповідних контекстах граматичні форми теперішнього, минулого і майбутнього часу можуть втрачати відповідно значення дії або стану, що відбуваються одночасно з моментом мовлення, передують моменту мовлення, слідує за моментом мовлення, тобто вони за певних умов граматично нейтралізуються. Форми дієслівного часу можуть зазнавати семантичної модифікації від часового показника іншого дієслова. Напр.: *Хлопчик сказав, що він виконає завдання.* У реченні відображено ситуацію, що стосується часу, який передує моменту мовлення. Майбутній час у підрядному реченні виражає не типове для нього значення, а модифіковане під впливом часового значення дієслова в головній частині складнопідрядного речення: він вказує не на те, що дія або стан підрядної частини слідує за моментом мовлення, а на те, що дія або стан підрядної частини співвідноситься з дією або станом головної. Таке використання форми часу прийнято називати відносним, релятивним, на протигагу використанню, орієнтованому на момент мовлення і позначуваному як прямий, абсолютний час.

Центром категорії часу виступає грамама теперішнього часу, в якій можуть виявлятися значення суміжних грамам минулого і майбутнього часу. Адже в позамовному світі і у структурі думки актуальне (дане) є водночас і теперішнім, і минулим, і майбутнім. Таку властивість позамовного світу і покликана позначати грамама теперішнього часу. У зв'язку з цим вона найбільш підвладна семантичним модифікаціям, зміщенням тощо.

Значення теперішнього часу спрямоване на вираження часової ознаки дій і станів, співвідносних із моментом мовлення. Грамама утворюється тільки від дієслів недоконаного виду і передається флексіями особової парадигми. Оскільки момент мовлення може збігатися або не повністю збігатися з актами дій і станів, розрізняють власне-теперішній час і невласне-теперішній час. Власне-теперішній час вказує на дію або стан, які, збігаючись із моментом мовлення, майже не виходять поза межі цього моменту. Невласне-теперішній час позначає дію або стан, які, певною частиною збігаючись із моментом мовлення, одночасно стосуються і моментів, що передують мовленню, і моментів, що слідує після мовлення. Інакше кажучи, власне-теперішній час як серцевина грамами теперішнього часу становить відповідну частину і невласне-теперішнього часу. Власне-теперішній і невласне-теперішній час являють собою два типи прямого, абсолютного використання форм теперішнього часу недоконаного виду. Перший тип значення форм теперішнього часу називають теперішнім актуальним

часом. Зокрема, форми теперішнього часу стосуються цього значення, коли поєднуються з часовими актуалізаторами прислівникового типу (напр.: *зараз, у цю хвилину, тільки що, тепер* і под.). Другий тип значення форм теперішнього часу (невласне-теперішній час) членується на два основні підтипи: а) розширений теперішній і б) постійний теперішній. Розширений теперішній час поширюється на дію і стан, які збігаються з моментом мовлення, а також входять в обмежені відрізки часу до і після цього моменту: *Я саме пишу статтю, Я пишу роман.* У першому реченні дія відбувається в момент мовлення, відбувалася до нього і за сприятливих обставин продовжиться потім. Більш типовим для розширеного теперішнього є його вживання у другому реченні, в якому момент часу розуміється не так вузько, як у власне-теперішньому, а набагато ширше. Бувають перехідні випадки між власне- і невласне-теперішнім часом. Різновид постійного теперішнього представлений діями і станами, які відбуваються в момент мовлення, а також в усі періоди часу до і після моменту мовлення, напр.: *Дніпро впадає в Чорне море.* У граматичній структурі сучасної української літературної мови чітких меж між розширеним і постійним значеннями форм теперішнього часу не спостерігається. Власне кажучи, тут існують рухливі межі між значеннями. Такі ж рухливі переходи виявляються між власне-теперішнім і невласне-теперішнім часом.

Центральне розташування грамами теперішнього часу в сукупності часових грамам спричинює її проникнення в інші грамами⁴⁹. Таким чином, внутрішня рухливість у часовій палітрі теперішнього часу набуває зовнішньої рухливості. Перенесення форм теперішнього часу дієслова у значеннєву сферу минулого й майбутнього має назву переносного вживання. При переносному вживанні форм теперішнього часу розрізняють значення теперішньо-минулого і теперішньо-майбутнього часу. Для реалізації переносних значень необхідні контексти, у яких форми теперішнього часу характеризують дію або стан, які не відбуваються в момент мовлення, а перебувають поза його межами. Часовий план переносних вживань створюється лексичними значеннями прислівникових часових актуалізаторів, які нейтралізують інваріантне (системно закріплене в мові) значення форм теперішнього часу. Зокрема, теперішньо-минулий час передається формами теперішнього часу в поєднанні з часовими актуалізаторами — прислівниками і прислівниковими сполуками, які переводять ці форми у план минулого, пор.: *Пишу статтю і Учора пишу статтю і думаю...* Це часове значення кваліфікується в науковій літературі як теперішній історичний.

Нечіткі значеннєві межі грамами теперішнього часу дали підстави В. В. Виноградову стверджувати, що головне значення форм теперішнього часу недоконаного виду — дія або стан поза обмеженнями в часі їх перебігу [31, с. 570—571]. Проте потрібно розмежовувати первинну функцію дієслівних форм теперішнього часу та їх вторинні функції, які вказують на різний ступінь віддалення від первинного значення. Семантичне ядро теперішнього часу

припадає на власне-теперішній час, значення невласне-теперішнього (розширене, постійне) прилягають до власне-теперішнього, а переносне використання форми теперішнього часу спрямоване у сфери грамам минулого і майбутнього часу.

Порівняно з граменою теперішнього часу грамеми минулого і майбутнього часу більш однозначні. Вони відрізняються від форм теперішнього часу також тим, що можуть пов'язуватися з дієсловами недоконаного і доконаного виду.

Минулий час дієслів недоконаного виду у прямому, абсолютному використанні має постійну часову ознаку — вказівку на дії і стани, які відбувалися в певний часовий проміжок до моменту мовлення. На відміну від минулого доконаного, форми минулого часу недоконаного виду в залежності від контексту виражають нерозчленовані або розчленовані, повторювані тривалі дії і стани; це значення передається навіть тоді, коли ознака розчленованості чи тривалості не підкреслюється дієслівними префіксами і суфіксами [141, с. 258]. Незначні відхилення від абсолютного вживання форм минулого часу недоконаного виду (спрямування у сферу теперішнього часу у випадках так званого іронічного заперечення дії і позачасового зневажливого ставлення до чого-небудь) не руйнують семантичної стабільності цієї грамеми. Порівняно з минулим часом недоконаного виду дещо складнішу семантичну структуру виявляє грамема минулого часу в її різновиді доконаного виду. Проте основним і найбільш поширеним значенням минулого часу доконаного виду є позначення дії, що передує моменту мовлення. Прийнято розрізняти всередині первинної функції минулого часу доконаного виду так зване перфектне і аористичне значення. Якщо формами минулого доконаного вказується на факт здійснення дії у минулому і на актуальність її результату в момент мовлення, маємо перфектне значення. Якщо ж форми минулого часу доконаного виду позначають дії, що відбулися у будь-які проміжки часу до моменту мовлення і результати яких не актуальні в момент мовлення, таке значення називають аористичним. Додаткові семантичні відтінки у перфектного значення створюються не тільки формою минулого часу, але й лексичним значенням дієслова. Отже, минулий час доконаного виду в первинному (прямому, абсолютному) значенні вказує на роз'єднаність дії з моментом мовлення. На противагу минулому недоконаного виду, що звичайно пов'язується тільки з передуючим моменту мовлення, минулий доконаного виду у вторинному функціонуванні іноді спрямовується у сферу майбутнього часу, тобто виражає розгортання дії або стану після моменту мовлення. Умови такої трансформації створює спільна для них грамема доконаного виду.

Грамеми недоконаного і доконаного виду впливають на функціонування форм майбутнього часу. Майбутній час доконаного виду має ширший семантичний діапазон, ніж майбутній час недоконаного виду. Майбутній недоконаний в абсолютному функціонуванні переводить дію або стан у часовий план, що наступає після моменту мовлення. Специфіку української мови становить іс-

нування двох форм майбутнього часу недоконаного виду: аналітичної і синтетичної. Аналітична форма майбутнього часу недоконаного виду утворюється за допомогою дієслова-зв'язки *бути* та основного дієслова у формі інфінітива недоконаного виду. Синтетична форма утворюється приєднанням до інфінітива недоконаного виду показника функції майбутнього часу *-му, -меш, -ме, -мемо, -мете, -муть*. Обидві форми — аналітична і синтетична — розрізняються своєю продуктивністю, але цілком рівнозначні щодо переданої ними часової семантики. Майже відсутні випадки транспозиції форми майбутнього часу дієслів недоконаного виду в семантичні зони інших часових грамам, за винятком експресивно-емоційних виразів, де майбутній недоконаний переводиться у план теперішнього. Майбутній час доконаного виду позначає дію, яка здійсниться в момент мовлення або після нього. Дієсловами доконаного виду у формі майбутнього часу може бути виражений і сам момент мовлення, проте із значним поширенням за його межі. Дієслова доконаного виду впливають і на інші значеннєві модифікації майбутнього доконаного.

Категорія способу. Якщо категорія часу «відповідальна» за оформлення реальних (об'єктивних) відношень дії або стану до дійсності, то категорія способу спрямована на відображення ірреальних (суб'єктивних) відношень. Звичайно в науковій літературі категорія способу вважається тричленною, до неї включаються грамеми дійсного, умовного і наказового способу. За такої умови створюється дещо парадоксальне становище: категорія часу в такому випадку займає якесь «подвійне» граматичне положення, маючи ознаки автономної і неавтономної одиниці. З одного боку, вона членується на грамеми теперішнього, минулого і майбутнього часу, з другого — сама входить у ролі підпорядкованої одиниці (грамеми) в категорію способу. На наш погляд, категорія часу в ієрархії категорій посідає таке ж автономне семантико-граматичне положення, як і категорія способу, розрізняючись семантичними, морфологічними і синтаксичними особливостями: перша розташована на площині об'єктивних (реальних) відношень, друга — на площині суб'єктивних (ірреальних) відношень. Через те категорія способу в сучасній українській літературній мові є двочленною, тобто включає не три, а дві грамеми — грамеми умовного способу і грамеми наказового способу. З'єднуючою ланкою категорій часу і способу виступає грамема майбутнього часу, в якій поєднуються семи реальності і ірреальності. Тому не випадково Є. Курилович підкреслював, що «порівняно з теперішнім і минулим, які виражають дійсність, майбутній, що означає можливість, імовірність, чекання і под., являє собою спосіб» [84, с. 143] ⁵⁰. Справді, дії, які передаються формами майбутнього часу, є діями, які ще не відбулися, їх результат тільки очікується. Проте грамеми майбутнього часу потрібно кваліфікувати з погляду мовця і поза сферою мовця. З погляду мовця майбутня дія вважається абсолютно реальною, а поза сферою мовця — вона не відбулася, не відбувається, а отже, може відбутися і може не відбу-

тися. На відміну від грамеми майбутнього часу, яка з погляду мовця акцентує увагу на тому, що дії відбуватимуться або відбудуться після моменту мовлення як реальні, оформлювані грамемами категорії способу дії з погляду мовця оцінюються як ірреальні, пов'язані з оцінкою ситуації, в якій вони відбуваються, передають побажання, наказ, вказують на сумнів мовця щодо їх виконання тощо.

Семантична суть категорії способу полягає у протиставленні дій передбачуваних діям бажаним, тобто таким, що виражають волевиявлення. Усі дієслова можуть бути охарактеризовані за ознакою дія передбачувана/дія бажана. Ця ознака для дієслівних форм виступає регулярно, оскільки існування форми з будь-яким із двох указаних значень цієї ознаки зумовлює існування форми з іншим значенням цієї ознаки. Форми із значенням бажаної дії відрізняються від форм із значенням передбачуваної дії не лексичним значенням, а тільки наявністю відмінної граматичної семантики. Граматична відмінність значень є єдиною змістовою відмінністю між словоформами. Отже, формована граматичним елементом значення двочленна категорія способу належить до категорій словозмінного, а не класифікуючого типу, вона протиставляє не різні лексеми, а словоформи тієї самої лексеми. Ця категорія ґрунтується на суб'єктивних характеристиках відношення до реальної дійсності. Вона включає дві грамеми: граему умовного способу і граему наказового способу. Умовний спосіб характеризує передбачувану дію, а наказовий спосіб — бажану, пов'язану з волевиявленням дію.

Форми умовного способу, орієнтовані на передбачувану дію, мають позачасове значення. Позачасовість передається складнопідрядними реченнями, в головній і підрядній частинах яких представлені дієслова у формах умовного способу, що передають дії, пов'язані між собою умовно-наслідковими відношеннями. Темпоральний фон цих конструкцій, їх часова орієнтація створюються контекстом висловлювання. Дієслова умовного способу об'єднуються чітко вираженою семантикою потенційності дії.

Первинною функцією форм умовного способу є вираження нереальної, передбачуваної дії. Ця функція втілюється в типових для дієслів умовного способу конструкціях — складнопідрядних реченнях з умовно-наслідковими семантико-синтаксичними відношеннями між частинами. Форми умовного способу можуть також виступати в умовних конструкціях — простих за формально-синтаксичною структурою, але семантично складних реченнях. Такі конструкції за будовою і семантикою бувають двох видів. Перший вид становлять власне-умовні конструкції, у яких роль підрядної частини відіграє дієприслівник або дієприслівниковий зворот, а також приєднково-відмінкова форма. Ці конструкції являють собою трансформи вихідних складнопідрядних речень з умовно-наслідковими відношеннями між частинами. Другий вид становлять еліптичні, обірвані, не повністю репрезентовані структури,

а отже, також похідні від складнопідрядного речення з умовно-наслідковими відношеннями між частинами.

Специфіку форм умовного способу становить те, що вони утворюються синтетично-аналітичним способом. Дієслівні форми умовного способу — це форми дієслова минулого часу, поєднані з аналітичним елементом *би* (*б*). Цей елемент часто іменують часткою. Якщо умовний спосіб належить до граматичних категорій, то *би* має бути морфемою. Проте тут маємо специфічний випадок функціонування службових граматичних морфем. Елемент *би* (*б*) виражає семантику умовного способу не сам, а у поєднанні із флексією на позначення минулого часу. Специфічність *би* (*б*) виявляється саме в тому, що цей елемент є частиною, щоправда основною, складної аналітично-флексійної морфемі, тобто він функціонує як основна субморфема складної аналітично-флексійної морфемі, другу частину якої складає флексія для вираження минулого часу. Однак треба зазначити, що друга частина складної морфемі умовного способу омонімічна флексії минулого часу. Цим не вичерпується специфічність *би* як частини складної морфемі. Адже аналітична основна субморфема не закріплена за певним місцем слова: вона може стояти після відповідного дієслова, перед ним або може відриватися від дієслова і розташовуватися в іншому місці речення. При побудові граматики з опорою на функціональну спроможність форми мобільність елемента не повинна стати на заваді кваліфікації його як субморфемі складної аналітично-флексійної морфемі. Якщо ж подібні елементи зарахувати до слів, то в такому разі необхідно виключити умовний спосіб із числа граматичних категорій. Умовний спосіб стосується випадків, коли певне граматичне значення, що міститься у слові, виражається синтетично й аналітично. Це означає, що є різні прояви аналітизму. Одним із специфічних проявів аналітизму у сфері дієслова є утворення складних аналітично-флексійних морфем. Елемент *би* (*б*) є не єдиним засобом вираження дієслівного умовного способу, він невіддільний від флексії, тобто від синтетичного засобу вираження значення граматичної категорії.

Форми умовного способу під впливом контексту інколи настільки видозмінюють властиве їм гіпотетичне значення, що воно переходить у сферу наказового способу. Умовний спосіб, що трансформується у відповідних контекстуальних умовах у наказовий спосіб, являє собою контамінацію обох способів і тому поєднує форму одного, а зміст іншого, тобто він утворюється за допомогою форм умовного способу, але має значення наказового, пор.: *ти напиши статтю — ти написав би статтю, ви зробіть спробу — ви зробили б спробу*. Характерну рису трансформованих у наказовий спосіб дієслівних форм умовного способу становить те, що вони використовуються не в типових для умовного способу складнопідрядних реченнях з умовно-наслідковими відношеннями між частинами, а у простих реченнях спонукальної за семантикою природи. Виявляючи подібність до еліптичних простих речень із формами умовного способу, конструкції спонукального характеру

відрізняються тим, що мають інтонацію наказових речень. Однією з ознак трансформованого в наказовий спосіб умовного способу є поєднуваність форм у другій особі однини й множини та в першій особі множини із звертанням. Як і форми наказового, форми трансформованого умовного способу можуть утворюватися шляхом поєднання з наказовою аналітичною синтаксичною морфемою *нехай* (*хай*). Вживання умовного способу замість наказового є фактично єдиною вторинною функцією цих форм. Нейтралізуючи вихідну семантику гіпотетичності, дієслівні форми умовного способу набувають функції наказового і супроводжуються відтінком дещо пом'якшеної спонукальності. В обмежених лексичних умовах форма, пов'язана в системі мови з вираженням умовного способу, може мати і значення реальної дії, що відбувається. Наприклад, дві форми вираження тієї самої ситуації *Я попрохав би прочитати це* і *Я прошу прочитати це* досить чітко передають семантичні нюанси синонімічних синтаксичних конструкцій на позначення реальної дії. Проте семантика реальної дії, пов'язаної з часовими характеристиками, становить абсолютну периферію дієслівних форм умовного способу.

У граматичній структурі сучасної української літературної мови, без мовленнєвих модифікацій, форми наказового способу⁵¹ виражають наказ, вимогу, спонукання: *Підійди; Повторіть; Перепиши; Відгукніться; Заспіваймо*. Вони є доміантним засобом вираження цього значення. Крім них, до парадигми способових наказових форм входять форми інфінітива і минулого часу, напр.: *Стояти!; Пішли!* Дієслівні форми наказового способу звичайно утворюються за допомогою закінчень особової парадигми. До форм наказового способу належать також аналітичні форми, утворені сполученням форм теперішнього часу (для недоконаного виду) або майбутнього часу (для доконаного виду) з наказовою аналітичною синтаксичною морфемою *нехай* (*хай*). Співвідношення аналітичних і синтетичних форм наказового способу характеризується перевагою синтетизму.

Первинною семантичною функцією дієслівних форм наказового способу є вираження наказу, вимоги, спонукання⁵². Цю функцію вони зберігають у більшості контекстів, зокрема в односкладних (безпідметових) і у двоскладних (із підметами, вираженими займенниковим іменником *ти* або *ви*, а також кличним відмінком) реченнях. Навколо цього семантичного центру групуються вторинні функції форм.

У відповідних мовленнєвих контекстах форми наказового способу, нейтралізуючи семантику наказу, вимоги, спонукання, позначають реальну дію, що відбувається, напр.: *А він візьми і скажи зайве*. У цьому реченні форма наказового способу втратила свою первинну функцію і набула значення минулого часу із супровідним відтінком мимовільної, неочікуваної дії, який вносить вона у висловлення. Іноді форми наказового способу проникають у сферу, закріплену за формами умовного способу, і мають значення гіпотетичної дії: *Прийди він вчасно, все було б інакше*. От-

же, дієслівні форми наказового способу більшою мірою, ніж форми умовного способу, під впливом контексту можуть видозмінювати первинну функцію і вторгтися у сферу умовного способу, а також у сферу категорії часу. Широта значеннєвих коливань наказового способу зумовлює його неоднозначність у багатьох контекстах і можливість різної його інтерпретації.

Проблема семантики способів в українській мові, їх внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язків потребує свого аргументованого розв'язання. Необхідно насамперед вивчити ті синтаксичні і лексичні позиції, у яких виявляються значення форм способу, відмінні від первинних функцій цих форм.

Категорія виду. Семантико-граматична організація категорії виду являє собою досить складну картину. В. В. Виноградов слушно вказував, що «морфологічний механізм категорії виду складніший і різноманітніший, ніж інших категорій дієслова. Але його малюнок німий, невиразний без освітлення внутрішніх, семантичних основ видових відмінностей» [31, с. 477]. У граматичній категорії виду відображається спричинена об'єктивною дійсністю можливість «двоєкого погляду мовця (того, хто пише) на позначувану дієслівною формою дію — погляду на неї як на неподільне ціле (доконаний вид) або без сприймання цілісності дії (недоконаний вид)» [97, с. 309]. На вибір однієї з двох видових форм впливають характер відображуваної об'єктивної ситуації, лексико-граматична спеціалізація дієслова, а також взаємодія категорії виду з дієслівними категоріями часу і способу⁵³.

Своєрідність дієслівної категорії виду виявляється в кількості граем, їх парадигматичних відношеннях, способі граматичного оформлення, функціональному діапазоні видових форм та ін. У категорії виду об'єднується мінімальна кількість граем — дві грами. В основі видової опозиції на парадигматичному рівні лежить стосунок граем до диференційної семантико-граматичної ознаки цілісності дії. Різна орієнтованість видових форм щодо ознаки цілісності формує привативну опозицію граем. Маркованим членом опозиції виступає доконаний вид, немаркованим — недоконаний вид. Маркований доконаний вид в усіх випадках виражає ознаку неподільної цілісності дії. Немаркований недоконаний вид у різному контекстуальному оточенні стосується або ознаки процесності (антипода ознаки цілісності), або (рідше) ознаки цілісності⁵⁴. Отже, семантичну структуру категорії виду визначають дві диференційні ознаки — цілісність і нецілісність дії.

Усі дієслова української мови виражають значення або недоконаного, або доконаного виду. Семантичне протиставлення граем реалізується відмінностями їх морфемної структури. Недоконаний вид передає процес розгортання, становлення динамічної ознаки. Доконаний вид вказує на цілісність дії, повністю реалізованої або спрямованої на таку реалізацію.

Для дієслів характерна різноспрямованість творення їх видових форм. Це означає, що дієслова доконаного виду можуть утворюватися від дієслів недоконаного виду, а дієслова недоконаного

виду — від дієслів доконаного виду. Утворення дієслів доконаного виду від дієслів недоконаного виду називають перфективацією, утворення дієслів недоконаного виду від доконаного — імперфективацією. Засобами перфективації звичайно виступають префікси, а засобами імперфективації — суфікси. Форма доконаного виду характеризує повністю виявлену дію, форма недоконаного виду виражає не повністю виявлену дію.

Грамеми категорії виду тісно пов'язані з іншими компонентами, що входять у семантичну структуру дієслівного слова. Деякі з цих семантичних елементів зближуються з семантикою видових форм. Проте для побудови адекватної моделі категорії виду необхідно відмежувати від видових протиставлень такі суміжні з ними семантичні компоненти, як початок дії або її кінець, посилення або послаблення дії, інші динамічні параметри. Отже, вид не виступає в чистому вигляді. Він переплітається з лексичним значенням дієслів, а також їх часовими й модальними характеристиками. Лексичне значення дієслів модифікує видове протиставлення в напрямку результативності дії або її однократного вияву, іноді наповнює його іншою семантикою. Мінливий спектр семантики дієслівного виду у зв'язках із лексичним значенням дієслова свідчить про наявність у граем виду первинних і вторинних функцій.

При зіставленні дієслівних лексем постає питання про те, які з них утворюють видову пару, а які не утворюють. Труднощі виявляються в неможливості встановлення видових протиставлень тільки на основі формальних показників — суфіксів і префіксів, оскільки нерідко суфікси і префікси можуть включати значення, що не стосуються видового протиставлення. Неможливо встановити видові пари на основі семантичних характеристик, тому що зміст видового протиставлення має широку амплітуду семантичних коливань під впливом контексту.

На думку О. В. Бондарка, той факт, що недоконаний вид може виражати процес перебігу дії, а доконаний вид не може, відіграє важливу роль для характеристики видового протиставлення на рівні граматичної системи мови. Учений зазначає, що протиставленість ознаки процесності ознаці цілісності дії, яка являє собою категоріальне значення доконаного виду, підкреслює системно-граматичну значущість процесної функції, оскільки зміст семантичної ознаки цілісності дії визначається саме стосовно ознаки процесності, в опозиції до неї [25, с. 122—123].

При розгляді співвідношень граем доконаного і недоконаного виду необхідно вказати на діапазон їх функцій. Впадає в око факт, що недоконаний вид поширюється на більшу кількість семантичних функцій, ніж доконаний. У недоконаного виду спостерігається різноманітність значень, тоді як значення доконаного виду групуються в порівняно однорідну сукупність. Узагальнене значення граем недоконаного і доконаного виду конкретизується у відповідному частковому значенні залежно від контексту, лексичного значення і способу дії дієслова.

З-поміж семантичних функцій недоконаного виду вирізняється

функція процесності як семантичне ядро, домінанта категоріального значення цієї грами [25, с. 123]. У функції процесності відображається внутрішня часова структура дії — її початкова, середина і кінцева фази. Її протилежністю виступає узагальнено-фактична функція недоконаного виду, не членована на часові фази, пор.: *Хлопчик читав книжку* (функція процесності) і *Ви читали щось подібне?* (узагальнено-фактична функція). У семантичний спектр функцій грами недоконаного виду входять також функції необмеженої тривалості явища, обмеженої тривалості, багатократності, обмеженої повторності тощо. Немаркований недоконаний вид у різних типах контексту може стосуватися найтипівшого для нього значення процесності, тобто заперечення властивості доконаному виду ознаки цілісності дії, залишатися нейтральним до ознаки цілісності або — у специфічних контекстуальних умовах — перетинатися з цією ознакою.

Протиставлення цілісності і нецілісності дії в деяких типах контексту нейтралізується. У цих контекстах виступають здебільшого форми недоконаного виду, які в результаті знебарвлення видового протиставлення підкреслюють лише якість відповідної дії. У сучасній українській мові нейтралізації видового протиставлення сприяє лексичне оточення дієслів, що позначають повторювані дії, напр.: *Кожного року відвідував друга*. У позиціях нейтралізації нівелюється як ознака цілісності дії, так і її заперечення.

З грамею недоконаного виду як немаркованим членом привативної опозиції пов'язані також явища транспозиції⁵⁵. В українській мові наявні випадки вживання форм недоконаного виду з процесним значенням у контекстах, закріплених у типовому вияві за формами доконаного виду. Це трапляється найчастіше в розповідях про сукупність подій, де розгортаються передумання й наступність явищ або інші темпоральні фактори. Вживання недоконаного виду замість доконаного нерідко потребує наявності форм теперішнього часу. Поєднання грами недоконаного виду з грамею часу найвиразніше виявляється у так званому теперішньому історичному, в якому об'єктивно завершені (минулі) дії стилізуються як теперішні, як такі, що немовби відбуваються в момент мовлення, напр.: *Хлопець обертається, востаннє дивиться на дівку й наздоганяє товаришів*. У наведеному реченні представлено дії завершені, які послідовно змінюють одна одну. Первинним засобом для позначення подібних ситуацій виступають форми доконаного виду, поєднаного з грамею минулого часу. Заміщення доконаного виду недоконаним у теперішньому історичному являє собою найтипівший випадок видової транспозиції. У теперішньому історичному органічно поєднано переносне процесне значення недоконаного виду з часовим переосмисленням. Тут мовець події зображує як процеси, хоч об'єктивно дії, позначені в теперішньому історичному формами недоконаного виду, сприймаються завершеними. Проте слід зазначити, що теперішній історичний виступає насамперед як транспонована часова форма, яку супроводжує транспозиція виду.

Категорія виду є класифікуючою, а не словозмінною граматичною дієслівною категорією, оскільки вона реалізується формами різних лексем. Периферійністю і належністю до класифікуючих категорій вид виявляє подібність до граматичної іменникової категорії роду. Відмінність між ними полягає в кількості граем (двочленна категорія виду і тричленна категорія роду), а також у співвідношенні в них семантико-граматичного і формально-граматичного змісту. Якщо вид є суто семантичною категорією, то в структурі категорії роду наявний семантико-граматичний і формально-граматичний зміст. Формально-граматичний зміст іменникової категорії роду споріднює її з формальними класами.

✓ Порівняно з центральними власне-дієслівними категоріями часу і способу вид є найбільш «внутрішньою», «захованою» в лексичному значенні дієслова граматичною категорією. Через те грами часу і способу беруть помітнішу участь у конструванні семантико-синтаксичної і формально-синтаксичної структур речення, тісніше поєднуються з іншими компонентами конструкцій. Зовнішнім виявом існування категорії виду є її органічна пов'язаність із категорією часу. Видове і часове взаєморегулювання засвідчується певними лексико-граматичними обмеженнями у функціонуванні цих категорій.

✓ Хоча категоріям виду і часу притаманна тісна взаємодія, проте вони розмежовуються в семантичному і формально-граматичному планах. Важливо визначити, якими гранями видові значення зближуються з часовими і протиставляються їм. Зближення категорій зумовлюється їх пов'язаністю із загальною ідеєю часу. Проте дана ідея конкретизується в цих категоріях по-різному. В темпоральних значеннях загальна ідея часу модифікується в локалізацію позначуваної дії або стану на осі часу і насамперед у їх орієнтацію щодо моменту мовлення. Через те темпоральні значення є значеннями дейктичними, орієнтаційними [100, с. 6]. На противагу темпоральним значенням, видові значення позбавлені дейктичної, орієнтаційної спрямованості. У видових значеннях ідея часу виявляється не як зовнішня орієнтація, а як внутрішня властивість позначуваної дії або стану. Отже, часові значення формуються на зовнішніх координатах, тоді як видові значення відображають внутрішню сутність дії або стану. Грами виду і часу вказують на характер внутрішньої і зовнішньої якостей динамічної ознаки, вираженої дієсловом.

Формально-граматичний план розмежування взаємопов'язаних категорій виду і часу стосується різної організації зовнішніх форм вираження граматичних значень. Для категорії виду характерна концентрація засобів вираження в префіксально-суфіксальній частині дієслівного слова, тоді як для категорії часу — у флексійній частині, яка найбільшою мірою спрямована на позначення синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень між компонентами речення.

Категорія виду, входячи в сукупність власне-дієслівних категорій, вирізняється з-поміж них периферійністю і належністю до

класифікуючих категорій. Складність кваліфікації видових протиставлень виявляється в тому, що грами виду являють собою водночас різні лексеми. Таким чином, семантичний зміст видового протиставлення не реалізується в межах тієї самої лексеми. Лише частина дієслів може утворювати співвідносні видові пари, які семантично наближаються до слів того самого слова. Решта дієслів належить до непарних дієслів доконаного виду або непарних дієслів недоконаного виду. Через те у видовому протиставленні слід розрізняти явища морфологічної деривації, коли в межах однокореневих і в лексичному плані майже тотожних слів (відмінність між ними суто граматична) формуються видові пари, і явища лексичної деривації, коли видове протиставлення реалізується семантично віддаленими (у лексичному плані) лексемами. Характерну рису категорії виду становить те, що вона спрямована у словотвір як у межах морфологічної деривації, так і в межах лексичної деривації. При лексичній деривації протиставлення двох лексем не обмежується тільки протиставленням граем виду. Видове протиставлення виражається за допомогою суфіксів і префіксів. При цьому більшість префіксів передає водночас не лише значення відповідної грами виду, але й інші значення: початок дії, закінчення, обмеження дії у часі, повторність, остаточну завершеність дії, доведення її до певної межі тощо. Супровідні видовим протиставленням значення, передавані префіксами, входять у сукупність способів дієслівної дії.

Оскільки видові протиставлення реалізуються в межах різних лексем, то це створює сприятливі умови для транспозиції категорії виду в усі інші частини мови. Утворювана на базі словотвірних морфологічних і лексичних ресурсів української мови категорія виду характеризується викликанням її словотвірною природою «легким» перенесенням в інші частини мови. В ознакових словах (дієприкметнику як віддієслівному різновиді прикметника і дієприслівникові як віддієслівному різновиді прислівника) вид функціонує не в нейтралізованому вигляді, тоді як у сфері іменника видове протиставлення іноді затемнюється і набуває нерозчленованості. Порівняно з категорією часу і категорією способу вид є периферійною категорією дієслова. Про це свідчить і його широкий транспозиційний діапазон щодо інших частин мови. Проте категорія виду є суто дієслівною категорією, а тому вихідною базою транспозиції є дієслово.

У морфологічній структурі дієслова відображаються також периферійні морфологічні категорії, вихідною базою яких є інші (недієслівні) частини мови. Це категорії особи, числа і роду. Вони перейшли і закріпилися в дієслові внаслідок тісного його зв'язку з іншою центральною частиною мови — іменником. Перенесення категорій відбулося в центральній частині речення — поєднаних предикативним зв'язком підметі і присудкові, а отже, взаємопов'язаних членах речення. Присудок керує іменниковим підметом у формі називного відмінка, а підмет підпорядковує собі присудок притаманними першому категоріями особи, числа і роду. Сфор-

мовані на базі іменника категорії особи, числа і роду найчастіше виявляють свою надлишковість, реалізуючись у структурі речення в двох частинах мови — іменникові і дієслові. Тому іноді можлива редукція однієї (найчастіше іменникової) з позицій, а отже, функціонування і зосередженість її тільки в одній (у типових випадках дієслівній) позиції речення. Подібне явище виявляється у так званих односкладних означено-особових, неозначено-особових і узагальнено-особових реченнях. Проте і в цих умовах базовим (вихідним) компонентом виступає іменник, морфологічна природа якого викликає переміщення категорій особи, числа і роду у сферу дієслова та морфологічне закріплення їх у ньому.

Категорія особи. З-поміж невластивих дієслівних категорій категорія особи є найцентральнішою, оскільки вона взаємодіє із власних дієслівними категоріями часу і способу і нерідко об'єднується з ними морфологічно у спільному службовому афіксові. Тому О. О. Потєбня підкреслював, що «в поняття про дієслово неодмінно входить стосунок до особи, якою б не була ця остання: відомою чи ні, справжньою чи фіктивною» [135, т. 1—2, с. 91]. Семантичний зміст категорії особи полягає у визначенні того, кому (чому) належить виражена в часі і способі ознака: мовцеві, співрозмовникові (адресатові) чи особі (або предметові), що не бере безпосередньої участі в комунікативному акті. Отже, в основу виділеної категорії особи покладено позначення особи або предмета, які з позиції мовця виконують дію або яким приписується стан, виражений дієсловом. У ролі конкретних значень (грамем) категорії особи виступають суб'єкт повідомлення (мовець), адресат повідомлення (слухач), об'єкт повідомлення (не мовець і не слухач): *розмовляю, розмовляєш, розмовляє*. Цих семантичних характеристик дієслово набуває від іменника-підмета, внаслідок чого існує паралелізм між вказаними змістовими параметрами дієслівних та іменникових слівформ, який регулює сполучувальні можливості дієслів. Займенниковий іменник *я* зумовлює форму дієслова, яка вказує на суб'єкта повідомлення; займенниковий іменник *ти* зумовлює форму дієслова, що вказує на адресата повідомлення; займенникові іменники *він, вона, воно*, а також усі незайменникові іменники зумовлюють форми дієслова, які вказують на об'єкт повідомлення. Суб'єкт, адресат і об'єкт повідомлення можуть виступати як одиничною особою (або предметом), так і в більшій сукупності. Найбільш повно особові співвідношення іменників і дієслів виявляються в закінченнях теперішнього і майбутнього часу.

Дещо видозміненого характеру набувають особові протиставлення в формах наказового способу. Суб'єктом дії може бути адресат повідомлення і об'єкт повідомлення, пор.: *ти прочитай і він хай прочитає*. Суб'єкт повідомлення виконує роль суб'єкта дії, вираженої формою наказового способу дієслова, тільки в тому випадку, коли він мислить себе адресатом власних повідомлень. В останньому випадку мовець найчастіше звертається до групи осіб, включаючи до неї і себе.)

Грамеми особи виражаються як морфологічними, так і синтак-

сичними засобами. Здатність до вираження особовості морфологічними засобами мають тільки особові дієслова. Присудок у формі теперішнього-майбутнього часу або наказового способу передає значення особи за допомогою особових закінчень: *пишу, пишеш, пише, напишу, напишеш, напише, пиши, напиши*. У присудково-підметових сполуках особові значення передаються подвійно — з одного боку, особовими формами дієслова, з другого боку, відповідними особовими займенниковими (у третій особі і незайменниковими) іменниками. На противагу формам теперішнього-майбутнього часу та наказового способу, форми минулого часу й умовного способу вирізняються специфічним способом оформлення особових відношень. Присудок у формі минулого часу й умовного способу вказує на відповідне значення особи за допомогою особових займенникових іменників. Займенникові іменники в таких присудково-підметових комплексах виконують подвійну роль: вказуючи на предмети, вони є лексичними одиницями, а диференціюючи граматичні особові відношення, займенникові іменники виступають аналітичними синтаксичними морфемами. Отже, форми минулого часу й умовного способу виражають значення категорії особи не морфологічно, а синтаксично. На відміну від цих суто аналітичних форм вираження значень особи, форми третьої особи типу *він хай читає, вони хай читають* являють собою аналітично-синтетичні утворення.

У сучасній українській літературній мові наявна група дієслів, які не виражають особових протиставлень, а вживаються тільки в третій особі однини. Такі дієслова типу *світає, працюється, морозить* називають *безособовими*. Так звані безособові дієслова в українській мові утворюють три основні семантичні групи: 1) стан природи (*світає, смеркає, розвидняється*); 2) фізичний або психічний стан людини (*морозить, спиться, працюється, думається, бажается*); 3) оцінку міри або необхідності якої-небудь дії або стану (*вистачає, бракує, доведеться*). (На наш погляд, назва «безособові дієслова» неадекватно відбиває семантико-граматичну природу цих дієслівних одиниць. Адже вони мають стосунок до граматичної особи і виділяються на основі і семантичних, і формальних відмінностей. Вказана група дієслів стосується третьої особи однини, а тому такі дієслова варто кваліфікувати як одноособові, а не безособові дієслова.)

Морфологічна категорія особи членується на три грамеми — грамему першої особи, грамему другої особи, грамему третьої особи. Форми із значенням суб'єкта повідомлення називають першою особою, форми із значенням адресата повідомлення — другою особою, а форми із значенням об'єкта повідомлення — третьою особою. Такі значеннєві характеристики стосуються первинної функції граем. Проте значеннєві характеристики форм особи, зазнаючи змін під впливом контексту, набувають вторинних функцій. З урахуванням значення, набутого під впливом контексту, можна побудувати іншу схему форм особи порівняно із схемою, побудованою на основі фактів ізольованого вживання дієслівних

особових форм. Досить відомим зміщенням семантики особової форми у так званих неозначено-особових реченнях є неозначено-особове значення третьої особи множини дієслів: *Часто пишуть йому листи; Тут вимагають дисципліни*. Рідше форми третьої особи множини можуть виражати узагальнене значення: *Курчат восени рахують*. Форми першої і другої особи іноді набувають узагальненого значення, пов'язаного з дією будь-якої особи: *По ниточці дійдеш до клубочка; Моя хата скраю — нічого не знаю; Що маємо — не дбаємо, а втративши — плачем*. Форми першої особи множини іноді трансформуються у значення адресата повідомлення, тобто у значення другої особи: *Як ми відповімо тут?* Форма третьої особи однини при лексично не вираженому підметі набуває значення одноособових дієслів: *гуде, сипле, ламає*. Іноді форми другої особи однини та третьої особи множини стають еквівалентами форм, що вказують на суб'єкта повідомлення: *Завжди з тобою маєш (маю) мороку; Тобі ж радять (раджу)*.

Категорія числа. Значення категорії числа дієслова тісно пов'язане з категорією особи. Адже семантика категорії особи ґрунтується на протиставленні шести взаємопов'язаних форм: перша, друга, третя особа однини — перша, друга, третя особа множини. Перша особа множини вказує на те, що мовець входить до сукупності осіб. Друга особа множини вказує на двох або більше адресатів повідомлення. Третя особа множини вказує на два або більше об'єктів повідомлення. Із семантичного погляду форми першої і другої особи однини не співвідносяться однозначно з формами першої і другої особи множини. Зокрема, перша особа множини може включати, крім мовця, другу або третю особу, а друга особа множини, крім адресата повідомлення, — третю особу. Абсолютно однозначна співвідносність існує тільки між третьою особою однини і третьою особою множини. Граматично категорія числа структурована за трьома бінарними протиставленнями: перша особа однини — перша особа множини, друга особа однини — друга особа множини, третя особа однини — третя особа множини.

Категорія числа не є дієслівною «власністю», вона як суто іменникова морфологічна категорія числа транспонована в дієслово при формуванні підметово-присудкової основи речення. Будь-яка дієслівна словоформа, що має грамеми часу і способу, характеризується показниками категорії числа. Це означає, що наявність форми однини передбачає наявність форми множини. Виняток становлять одноособові дієслова, позбавлені форм множини. Семантико-граматична похідність невласне-дієслівної категорії числа від власне-іменникової категорії числа пояснюється, зокрема, тим, що якщо в іменнику вона є як ядерно-словозмінною, так і периферійно-класифікуючою, то в дієслові, узгоджуючись з опорною іменниковою формою числа, категорія числа є абсолютно словозмінною.

Особові форми дієслова в ізольованому вживанні характеризують кількість осіб або предметів стосовно пов'язаної з ними дії або стану. Ця кількісна характеристика, подібно до її вияву в іменниках, протиставляє один предмет кількості, що перевищує

один предмет, тобто кількості, більшій, ніж один: *співає і співають, співала і співали*. Проте вихідна іменникова неоднозначність створює й похідну дієслівну неоднозначність. Наприклад, при поєднанні з множинними іменниками дієслова набувають формально-граматичної множинності, яка не корелює з реальною множинністю, оскільки такі іменники можуть виражати як реальну одиничність, так і реальну множинність предметів.

Категорія роду. Невласне-дієслівна категорія роду належить до абсолютно периферійної категорії у структурі дієслова. Це зумовлено насамперед тим, що й у структурі вихідного для невласне-дієслівної категорії роду іменника вона є периферійною категорією. При транспозиції роду в дієслово відбуваються кардинальні функціональні зміни. Похідність категорії в дієслові перетворює її з іменникової класифікуючої на дієслівну словозмінну. Категорія роду властива дієсловам у формі минулого часу і умовного способу. Родова диференціація цих форм закріплена в морфологічній структурі слова.

Дієслова минулого часу та умовного способу завжди морфологічно «реагують» на родові характеристики опорного для них іменника. Специфіку функціонування категорії становить те, що в одноособових дієсловах минулого часу та умовного способу існує лише одне значення граматичного роду — середній рід: *світало, розвиднялося, смеркало, морозило, доводилося*. Хоч і в цих формах слід вбачати похідний від іменника характер категорії роду, проте тут вона має найбільш автономний характер. Це дає підставу кваліфікувати такий вияв як модифікацію словозмінної категорії у варіант проміжної між словозмінними і класифікуючими величинами категорії.

В ізольованому вживанні категорія роду має тільки формально-синтаксичний зміст. У контексті вона (при поєднанні з іменниками-назвами істот або неістот) функціонує як категорія з формально-граматичним або семантико-граматичним змістом. Формально-граматичний різновид категорії виникає у випадках, коли дієслова минулого часу та умовного способу однини сполучаються з іменниками на позначення неістот, а семантико-граматичний зміст у випадках, коли такі дієслова поєднуються з іменниками на позначення істот.

До дієслівних категорій належить також категорія валентності, з якою пов'язані не морфологічні, а синтаксичні характеристики слова. Через те її розглянемо окремо.

§ 10. Семантико-синтаксична валентність дієслова

Семантико-синтаксична валентність відображає той факт, що ознакові слова (як єдині носії валентності) вимагають певних контекстних партнерів із відповідними семантичними ознаками і включають інших контекстних партнерів з іншими семантичними ознаками⁵⁶. Відбір відповідних за семантичними ознаками контекстних партнерів і виключення недопустимих контекстних парт-

нерів здійснюється на основі сумісності або несумісності семантичних ознак обох поєднаних семантично опорного і семантично залежного елементів (з лінгвістичного погляду), які у свою чергу мотивовані явищами дійсності (екстралінгвістично) [159, с. 155—156]. Таким чином, сполучаються залежні контекстні партнери (аргументи) з ознаковими словами (предикатами) не довільно. Аргументи (у типових випадках власне іменники, тобто назви конкретних предметів) до певних предикатів (у типових випадках дієслів) заповнюються відповідними змінними, що належать до певних семантичних класів (наприклад, суб'єкт дії, суб'єкт стану, об'єкт дії, об'єкт стану, адресат, знаряддя тощо). Так, наприклад, дієслово фізичної дії типу *нести* передбачає в ролі суб'єкта людей, у ролі об'єкта — конкретні неживі предмети або істоти, у ролі адресата — істоти і в ролі локатива напрямку — просторові поняття. Усі можливі інші позиції в реченнях із дієсловами зазначеного типу (зокрема темпоральні, причинові і под.) виступають як валентно-незв'язані. Семантико-синтаксична валентність полягає в заповненні відповідної кожному ознаковому слову кількості залежних семантичних позицій, строго регульованої семантичною сумісністю дієслова і залежних контекстних партнерів. Вона формує предикатну структуру речення [94, с. 31—37; 36, с. 25—66]. В українській мові аргументні позиції звичайно заповнюються відмінками і прийменниково-відмінковими формами у функції підмета або керованого другорядного члена речення.

Семантико-синтаксична валентність означає здатність ознакових слів сполучатися з іншими (як правило, неознаковими) елементами, здатність мати певне число відкритих позицій, які можуть або повинні заповнюватися одиницями відповідної семантичної природи [159, с. 157]. Вона виявляється на основі сумісності і сполучуваності сем (мінімальних семантичних елементів, елементарних диференційних семантичних ознак).

Головним носієм валентності в реченні є дієслово [159, с. 170]. Інші носії валентності (наприклад, прикметники, віддієслівні і відприкметникові іменники) набувають валентнісних властивостей у зв'язку з дієсловом (прикметники — в результаті переміщення в предикативну позицію, іменники — як похідні від дієслів і предикативних прикметників, тобто синтаксичних аналітичних дієслів, слова). У всіх частин мови насамперед слід розрізняти активну і пасивну валентність. Під активною валентністю розуміється здатність підпорядковуючого ознакового слова мати при собі певні відкриті позиції, які заповнюються залежними від нього словами. Пасивна валентність — це здатність залежного слова приєднуватися до підпорядковуючого слова, заповнювати при ньому відкриту позицію. Підпорядковуючі слова, які мають відкриті позиції і яким притаманна активна валентність, називаються носіями валентності, а залежні слова, що заповнюють відкриті позиції, називаються валентнісними партнерами. Носії валентності мають відкриті позиції, партнери заповнюють ці відкриті позиції [159, с. 170—171]. Сполучуваність слів у реченні здійснюється завдяки взаємодії ак-

тивної валентності підпорядковуючих слів і пасивної валентності залежних слів. Дієслова й іменники (маються на увазі іменники-назви «істинних» предметів) мають у структурі мови протилежні семантико-синтаксичні ознаки: дієслово має тільки активну валентність, конкретні іменники — пасивну валентність.

Семантико-синтаксична валентність як системна семантично передбачувана сполучуваність слів перебуває в точці перетину синтаксису і лексичної семантики. Лексичним значенням слова задано найбільш суттєві умови сполучуваності його з іншими словами в синтаксичних одиницях-конструкціях — реченні і словосполученні. Валентна сполучуваність слів у реченні здійснюється завдяки взаємодії активної валентності підпорядковуючих ознакових слів (переважно дієслів) і пасивної валентності залежних слів (у типових випадках іменників-назв конкретних предметів).

Між валентно-зв'язаними і валентно-незв'язаними членами речення — двома полярними зонами сполучуваності — перебуває проміжна зона сполучуваності, яка базується на синтаксичних перетвореннях валентно-зв'язаних компонентів — редукції опорного ознакового слова, нейтралізації семантико-синтаксичної валентності, формально-синтаксичному ускладненні валентності та ін. У проміжну зону сполучуваності входять:

а) опосередкована семантико-синтаксичною валентністю сполучуваність опорних іменників-назв предметів із залежними іменниками-назвами предметів або опорних іменників предметного значення із залежними прикметниками, похідними від іменників конкретного значення, напр., *книга сестри* і *сестрина книга*. Базовою структурою подібних словосполучень виступають предикатні конструкції типу *Книга належить сестрі*, *Сестра має книгу*, тобто сполучуваність конкретних іменників опосередкована в даному випадку посесивним предикатом, який відкриває дві семантичні позиції — позицію того, хто володіє предметом, і позицію предмета, яким володіють;

б) сполучуваність як нейтралізована семантико-синтаксична валентність. Цей різновид сполучуваності виникає в ускладненому простому реченні з двома або більше предикатами, в результаті взаємодії яких один предикат займає сильну, тобто предикативну, позицію і має активну валентність, а другий предикат пересувається в залежну атрибутивну позицію і втрачає свої валентнісні потенції (а іноді частково зберігає валентність, що виступає як валентність другого ступеня). Типовим засобом вираження нейтралізованої семантико-синтаксичної валентності виступають прикметники у присубстантивній позиції, напр.: *Стрункий юнак розмовляв з офіцером* ← *Юнак розмовляв з офіцером* + *Юнак був стрункий*;

в) валентно-невалентна сполучуваність, що об'єднує в собі валентну сполучуваність і формально-синтаксичну сполучуваність. Вказаний різновид сполучуваності характеризується різноспрямованою залежністю (взаємозалежністю) і зустрічається тільки в конструкціях «підмет + присудок». У даних конструкціях присудок

керує називним відмінком іменника із значенням суб'єкта дії або стану, з одного боку, а присудок узгоджується з підметом у роді, числі, з другого боку.

Від валентно-зв'язаних членів слід відрізнити валентно-незв'язані члени (детермінанти), що залежать не від окремого слова, а від підметово-присудкової основи речення в цілому. До детермінантів належать компоненти з темпоральним, причиновим, цільовим і под. значеннями, які формуються в результаті згортання однієї з частин складного речення і зберігають у структурі простого ускладненого речення семантичну і формально-синтаксичну автономність.

У структурі речення головну роль відіграють дві частини мови — дієслово та іменник. Ці частини мови слід вважати основними, тому що вони формують переважну більшість речень. Проте роль дієслова у побудові висловлювань визначальна. Тут дієслово стає найцентральнішим членом речення. Воно освітлює речення часовим значенням. Дієслівні форми позначають умовний і наказовий спосіб. Вони вказують також на граматичний вид, розрізняючи завершеність і незавершеність дії. У дієслово транспонується і морфологічно закріплюється властиве іменникові граматичне значення особи, числа і роду. Навіть за цими значенневими показниками помітно, яку велику роль відіграє дієслово в реченні. Дієслово має ще одну особливість. Те, що здатне робити дієслово, не спроможні здійснювати інші частини мови. Дієслову притаманна семантико-синтаксична категорія валентності.

Дієслівна семантико-синтаксична валентність «прогнозує» семантико-синтаксичну структуру речення. Вона визначає семантичні ролі іменника як однієї з центральних частин мови. Дієслово керує своїми граматичними партнерами. Порівняймо іменник і дієслово щодо спроможності прогнозувати будову і тип речення. Візьмімо форму орудного відмінка *лісом*. Ця ізольована форма, тобто форма поза реченням, не дає уявлення про її конкретне синтаксичне значення і не вказує, з яким саме дієсловом або класом дієслів має поєднуватися. А таких можливостей є кілька, напр.: *Хлопчик ішов лісом; Хлопчик захоплювався лісом; Пустир засаджено лісом; Цей пустир незабаром стане лісом*. Орудний відмінок може входити в різні речення, а отже, виражати різні значення. Із самої лише ізольованої форми іменника важко здогадатися, яке речення мається на увазі. Вона допускає багато можливостей у побудові речень. Інша річ — дієслово. Воно звичайно вказує на тип речення і кількість членів речення. Найтісніше пов'язане дієслово з іменником. Тому воно насамперед визначає в реченні кількість іменникових компонентів. Візьмемо для прикладу дієслово *пише*. Воно позначає активну дію і вказує, що в повному елементарному реченні має бути чотири іменники: 1) на позначення людини-діяча; 2) на позначення предмета, на який спрямовується дія; 3) на позначення особи, якій адресується дія; 4) на позначення знаряддя дії. Третя особа дієслова сигналізує про те, що дія виражений іменником-назвою людини або займенниковим іменни-

ком третьої особи. Речення матиме такий вигляд: *Син пише матері лист авторучкою*. З усіх слів жодне слово не наділене такою силою передбачення будови речення, як дієслово. Адже ті самі за лексичним значенням і морфологічною формою іменники можуть входити в різні речення. Зокрема, в наведеному реченні перший іменник *син* у формі називного відмінка може входити у речення такого типу: *Син пише листа; Син стоїть біля прапора; Син — високий; Син — інженер; Василь — мій син; Син... Який він наполегливий і працьовитий!* Іменник у давальному відмінку *матері* також пов'язаний із кількома типами речень: *Син пише лист матері; Матері не спиться; Біля пам'ятника матері стояли піонери; Чуле серце і ніжність притаманні матері; Бути матері щасливою*. Іменник *лист* у знахідному відмінку стосується не тільки речень типу *Син написав лист, Син надіслав лист*, але й речень *Лист написано; Лист надіслано; Цей текст являє собою лист*. І орудний відмінок *авторучкою* трапляється в різновидах речень: *Син пише лист матері авторучкою; Написано лист авторучкою; Написали лист авторучкою; Син хизується авторучкою*. Кожне дієслово вказує на функції іменникових членів речення та їх морфологічні форми.

Коли ми говоримо про граматичну силу дієслова, його визначальний вплив на кількість членів речення, то маємо на увазі залежні від нього іменники. Відповідно до цього дієслово *стояти* керує двома іменниковими членами: *Хлопець стоїть біля воріт*, а дієслово *їхати* — чотирма іменниковими членами: *Із Полтави діти поїхали до Миргорода автобусом*. Іноді замість дієслова може стояти інша частина мови, але обов'язково — у функції присудка.

Дієслово вимагає залежних іменників для розкриття свого змісту. Наприклад, дієслово *будувати* вимагає називного відмінка у функції діяча і знахідного відмінка у функції предмета, на який спрямовано дію: *Молодь будує будинок*. Дієслово ж *будуватися* вимагає називного відмінка у функції об'єктного суб'єкта і орудного відмінка у функції діяча: *Будинок будується молоддю*. Підмет і присудок є взаємопов'язаними головними членами речення: дієслівний присудок вимагає підмета у формі називного відмінка, а підмет узгоджує з собою форму числа у присудка. Зокрема, в реченні *Молодь будує будинок* підмет *молодь* у формі називного відмінка залежить від дієслівного присудка, а присудок *будує* формою числа підпорядковується підметові *молодь*. Дієслівні форми роду минулого часу і умовного способу присудка також зумовлюються іменниковим підметом: *Хлопець працював; Дівчина працювала; Хлопець читав би; Дівчина читала б*. У непрямих відмінках маємо тільки односторонню залежність цих форм від дієслова. Дієслово «байдуже» до форм числа і роду іменника в непрямих відмінках. Пор.: *Я пишу книжку; Я пишу лист; Я пишу оповідання; Я пишу романи*. Ми в цих реченнях замінювали іменник чоловічого роду іменником жіночого або середнього роду. Синтаксична будова речення від цього не змінилася. І під впливом іменника не набуло інших форм числа і роду дієслово. Також заміна в непрямому відмінку форми однини формою множини не викликає ніяких

граматичних змін у дієслові. Це свідчить про те, що дієслово тут керує іменником, тобто іменник повністю залежить від дієслова. А дієслово абсолютно не залежить від іменника в непрямому відмінку. Взаємозалежності, характерної для підмета в називному відмінку і присудка, тут немає.

Речення у тексті здебільшого складаються не тільки з дієслова та залежних від нього іменників. Часто два або більше речень об'єднуються в одне ускладнене. Наприклад, ускладнене речення *Ми прочитали цікаву книжку* складається з двох вихідних речень *Ми прочитали книжку* і *Книжка цікава*. Або візьмемо речення *Він цікаво розповідав про мандрівку*. Воно розчленовується також на два речення, тісно пов'язані між собою. Присудок *розповідав* одного речення перетворився у тексті на підмет наступного речення: *Він розповідав про мандрівку. Розповідь була цікавою*. Такі речення легко об'єднати в одне, що і здійснено в ускладненому реченні *Він цікаво розповідав про мандрівку*.

Розглядаючи безмежжя наявних і можливих речень, ми мимоволі звертаємо увагу на їх постійну особливість. Майже кожне речення є дієслівним. Або присудок виражається дієсловом, або присудок включає до свого складу дієслово, щоб виразити категоріальні для речення значення часу і способу, напр.: *Дівчинка усміхається до сонця; Соняшники задумливо хитали своїми головами; Я написав би оповідання; Зупиніться на мить!; Хлопчик був переможцем математичної олімпіади; Було сонячно; Стане зелено*. Своєю постійною присутністю в реченні дієслово немовби нагадує нам про своє граматичне всесилля.

Розглянемо деякі види речень. У центрі уваги буде, звичайно, дієслово і зумовлені його семантичною природою залежні іменникові компоненти. На конкретних прикладах спробуємо довести, що основними частинами речення є дієслово та залежні від дієслова іменники. Одні дієслова керують шістьма іменниками, другі — п'ятьма, треті — чотирма, четверті — трьома, п'яті — двома, шості — одним. Проаналізуємо дієслова за кількістю залежних від них іменників.

В українській мові дієслово може керувати шістьма іменниками. Це межа, абсолютний кордон синтаксичної сили, які воно не здатне переступити. Дієслово із шістьма залежними іменниками — непоширене явище. Повний можливий набір залежних іменників у мовленні трапляється рідко. До дієслів із шістьма залежними іменниковими компонентами належить *везти*. Спробуємо побудувати з цим дієсловом речення. Ось ми маємо центральну ланку речення — присудок. Ставимо, наприклад, дієслівний присудок у формі минулого часу однини чоловічого роду — *віз*. Тепер поступово приєднуватимемо до нього іменники. Значеннева природа дієслова *віз* така, що передбачає сполучення з шістьма іменниками. Присудок *віз* передусім сполучається з підметом — іменником у називному відмінку. Адже присудок і підмет як головні члени речення створюють граматичну основу речення. Лексичне значення дієслова *віз* вказує на те, що підмет має позначати істоту, зокрема

особу. Із потенційно великої кількості осіб виберемо іменник *брат*. Частина речення з підметом і присудком виглядатиме так: *Брат віз...* Далі треба визначити предмет, який віз брат. Приєднавши до дієслова додаток *вантаж*, матимемо частину майбутнього речення, яка складається з трьох членів — присудка і двох керованих дієсловом іменників: *Брат віз вантаж...* Везти вантаж братові треба комусь. Дієслово передбачає назву особи, якій віз вантаж брат, тобто в реченні має бути названо адресата дії. Таким адресатом нехай буде *бабуся*. Речення вже складається з присудка і трьох іменників: *Брат віз вантаж бабусі...* Дія *віз* має реалізуватися за допомогою певного засобу пересування. До дієслова *віз* приєднуємо іменник *машиною*. Після цього приєднання речення включає присудок і чотири іменники: *Брат віз вантаж бабусі машиною...* Слід зазначити, що присудок *віз* означає також рух. Через те можна характеризувати рух щодо його напрямку. Напрямок руху має два вияви — вихідний пункт руху і кінцевий пункт руху. Ми маємо можливість прилучити до дієслова ще два іменники. Припустимо, що цими іменниками є форми з *райцентру* і *в село*. Отже, остаточно речення набуває такої будови: *Брат віз вантаж бабусі машиною з райцентру в село*. При дієслові використано шість залежних іменників. У мовленні не обов'язково дотримуватися вказаного тут порядку слів. Залежно від мети повідомлення і характеру тексту можна змінювати порядок слів. Пор.: *Із райцентру віз брат у село бабусі вантаж машиною; Машиною з райцентру в село віз брат вантаж бабусі; Бабусі в село з райцентру брат віз машиною вантаж; Вантаж віз машиною брат бабусі з райцентру в село* тощо.

Не часто трапляються і дієслова, які керують п'ятьма іменниками. Типовим представником подібних дієслів є *нести*. П'ять залежних від дієслова *нести* іменників виражають значення діяча (називний відмінок), предмета, на який спрямована дія (знахідний відмінок), адресата дії (давальний відмінок), вихідний пункт руху (родовий прийменниковий відмінок), кінцевий пункт руху (знахідний або родовий прийменниковий відмінок), напр.: *Дівчина несе з саду квіти матері в кімнату*. Дієслово *нести* здатне вступити у смисловий зв'язок із трьома класами іменників. Семантико-синтаксичне значення діяча і адресата дії виражається назвами істот (переважно людей); значення предмета, на який спрямовано дію, — назвами істот або неістот; значення вихідного і кінцевого пунктів руху — назвами просторових понять. Такі смислові вимоги ставить дієслово *нести* до семантично залежних слів — іменників.

Зійдемо вниз ще на один щабель сполучуваності дієслова з іменниками. На ньому стоїть цифра «чотири». Наприклад, дієслово *відбити* сполучається з чотирма іменниками: *Геолог молотком відбив від скелі камінь*. У реченні позначається особа, яка виконує дію (*геолог*). Вказано знаряддя, за допомогою якого виконується дія (*молоток*). Дія *відбити*, крім назв діяча і знаряддя, вказує також на предмет як ціле (*скеля*), від якого відокремлюють певну частину (*камінь*). Керування дієсловом *відбити* іменниками

виявляється у двох планах. По-перше, дієслово вимагає певних відмінкових або прийменниково-відмінкових форм. По-друге, воно здатне сполучатися лише з іменниками, що об'єднуються спільністю смислу.

Далі переходимо до дієслів, які керують трьома іменниками, тобто половиною тієї кількості, якщо брати до уваги найвищу сполучувальну спроможність дієслова — шість іменників. Переходячи з вищої сходинки сполучуваності на нижчу, ми спостерігаємо поступове збільшення керуючих дієслів. Виявляється певна закономірність: чим більшої кількості іменників вимагає дієслово, тим менша кількість цих дієслів. Тому дієслів, які поєднуються з найбільшою кількістю іменників (з шістьма іменниками), небагато. І набагато більше тих, які керують трьома іменниками. Це дієслова *рубати, різати, стругати, в'язати, перев'язувати, називати, знайомити, брати* і под. Наведемо приклади речень: *Дідусь розколов поліно сокирою; Дідусь перев'язав ногу бинтом; Мати накрила стіл скатертиною*. Зазначені дієслова вимагають здебільшого іменників на позначення діяча, знарядь і предметів, на які спрямована дія. Ці синтаксичні значення виражають відповідно називний, орудний і знахідний відмінки.

Поширеною є сполучуваність дієслова з двома іменниками. З-поміж них найчастіше вживаються *бути, перебувати, сидіти, стояти, лежати, сідати, будувати, подобатися, любити* та ін., напр.: *Внук був у Києві; Дівчинка стояла біля школи; Хлопчик сів на стілець; Молодь будувала завод; Учневі сподобалася книжка*. Деяким дієсловом притаманна широка сполучуваність з іменниками-підметами і іменниками-обставинами. Зокрема, дієслово *стояти* поєднується з різними іменниками — назвами істот і неістот, пор.: *Батько стояв біля сина і Батько стояв біля озера*.

Переходимо до мінімальної сполучуваності дієслова з іменниками. В українській мові є дієслова, які керують тільки одним іменником. Вони здебільшого позначають стан людини або предмета, наприклад, *спати, дрімати, бадьоритися, морозити, лихоманити, худнути, товстіти, в'янути, сохнути, зеленіти, випаровуватися*. Частина дієслів передає стан людини або інших істот: *Дитина спить; Хлопчик бадьориться; Мене морозить; Тебе лихоманить; Він схуд*. Інші дієслова стосуються стану рослин і неживих предметів: *Зеленіє трава; Синіє небо; Вода випаровується*. В українській мові синтаксичним варіантом оновалентних дієслів виступають дієслова, які вказують на лексично не виражений суб'єкт стану. Вони становлять обмежену групу і звичайно позначають атмосферні стани природи, напр.: *світає, розвидняється, вечоріє, смеркає*. Відсутність лексично вираженого залежного іменника при дієсловах можна пояснити тим, що вони вказують на особливі стани всеохоплюючого характеру. Ці стани стосуються всього середовища, а не якого-небудь конкретного предмета в ньому.

Семантико-синтаксична валентність є центральною синтаксичною категорією дієслова. Вона визначає зумовлені семантикою сполучувальні можливості дієслова з іншою частиною мови —

іменником. Слова в реченні пов'язані за змістом і формою. Найбільш вибагливе і вимогливе щодо зв'язків з іншими словами дієслово. Дієслову належить головна роль у семантико-синтаксичній організації речень.

§ 11. Синтаксичний, морфологічний і семантичний ступені переходу іменника, прикметника і прислівника в дієслово

У переході іменника, прикметника і прислівника в дієслово розрізняються три ступені: синтаксичний, морфологічний і семантичний. Синтаксичний ступінь є початковим ступенем переходу. Тут слово виступає в синтаксичній позиції іншої частини мови, проте не змінює формальних морфологічних ознак вихідної частини мови. Закріплюючись у новій для нього синтаксичній функції, вихідне слово може набувати морфологічного оформлення частини мови, в яку синтаксично перейшло. Морфологічний ступінь переходу є вищим порівняно із синтаксичним як початковим ступенем і засвідчує системну граматикулізацію відповідного елемента. Набуття синтаксичних і морфологічних ознак нової для вихідного слова частини мови іноді супроводжується також семантичними зрушеннями — частковим або повним семантичним зближенням з іншою частиною мови, в яку синтаксично і морфологічно перейшло дане слово. Семантичний ступінь переходу вихідних частин мови в дієслово є завершальним ступенем, ступенем найвищого рангу.

Відповідно до розрізнення трьох ступенів (синтаксичного, морфологічного і семантичного) переходу частин мови та концепції чотирикомпонентної системи частин мови (іменника, дієслова, прикметника і прислівника) розрізняються три види вербалізації: відіменникова вербалізація, відприкметникова вербалізація і відприслівникова вербалізація. Характерною рисою вербалізації є те, що вона найбільш виявлена у синтаксичному ступені і до того ж у його аналітичному різновиді.

Синтаксичний ступінь відіменникової вербалізації здійснюється тільки аналітичним способом — за допомогою аналітичних синтаксичних морфем *бути, становити, являти собою*, аналітичних синтаксичних напівморфем типу *ставати, зроби́тися*, напр.: *Він був учителем; Хлопець стане агрономом; Речення являє собою складну побудову*. Іменникова форма в наведених реченнях перемістилася в типову для дієслова формально-синтаксичну позицію, але ще не набула морфологічних змін у не типовій для неї синтаксичній функції. Особливістю відіменникової синтаксичної вербалізації є використання дієслівних аналітичних синтаксичних морфем (напівморфем), які граматициними категоріями часу і способу функціонально нейтралізують визначальну для іменника категорію відмінка і переводять іменникове слово у дієслівну позицію. Початковий (синтаксичний) ступінь відіменникової вербалізації досить граматикулізований (використання аналітичних синтаксичних морфем). Відіменникова синтаксична аналітична вербалізація у грама-

тичній структурі сучасної української літературної мови є досить поширеним явищем. Цікаву особливість синтаксичного дієслівного частини основного переходу становить те, що в предикативній функції в основному закріпилися форми орудного та називного відмінків.

Порівняно із синтаксичним ступенем відіменникової вербалізації менш продуктивна відіменникова морфологічна вербалізація. Переміщення іменника в позицію дієслова і виконання ним разом з аналітичною синтаксичною морфемою функцій присудка або співвідносного з присудком головного члена односкладних речень іноді супроводжується морфологізацією аналітичної форми. У зв'язку з цим у граматичній системі сучасної української літературної мови наявна деяка кількість відіменникових морфологізованих дієслів на позначення дії або стану. Вихідні іменники і утворені в результаті відіменникової морфологізованої вербалізації дієслова мають споріднену семантику, але відрізняються частини мовними граматичними категоріями і формально-синтаксичними та семантико-синтаксичними функціями, а також зміщеннями лексичної семантики в бік вираження процесуальності, пор.: *Він був учителем і Він учителював; Юнак столяр і Юнак столярює*. Найчастіше відіменникові дієслова утворюються від назв професій (нерідко пов'язаних семантично або у словотворчому плані з дієсловами).

На межі між морфологізованим і семантичним виявом відіменникової вербалізації перебувають похідні дієслова, утворені від дієслівно-іменникових сполук шляхом редукції дієслівного компонента, заміщення його дієслівним суфіксом і приєднання останнього до іменникового кореня. Похідні від речення дієслівно-іменникові сполуки являють собою поєднання дієслова з іменниковим компонентом певної відмінкової функції. У типових випадках орудний відмінок або його еквівалент в інструментальній функції формує іменникову кореневу морфему похідного дієслова, а суфікс вказує на предикатний характер дієслівної лексеми. Наприклад, похідне дієслово *боронувати* сформувалося на основі іменника *борона* в інструментальній функції, вираженій орудним відмінком, і дієслівного предиката *розпушувати*. Іменниковий корінь у похідному дієслові акцентує увагу на знарядді, за допомогою якого виконується дія, а суфіксальна дієслівна морфема виражає дію, передає динамічну процесуальну ознаку. Подібним чином формуються дієслова *асфальтувати, бетонувати* та ін. з тією відмінністю, що вихідний орудний відмінок виконує функцію не знаряддя, а засобу. Безпосередньо вихідні дієслівно-іменникові сполуки, які самі походять від реченнєвих конструкцій, включають дієслова *покривати, заливати* та орудний відмінок засобу *асфальтом, бетоном*: *покривати асфальтом, заливати (покривати) бетоном*. Редукція вихідної дієслівно-іменникової сполуки відбувається шляхом трансформації дієслова в суфіксальну морфему предикатної природи, а орудного відмінка — у кореневу іменникову морфему. Похідні дієслова членуються на дві чітко відмежовані частини: лексичну, репрезентовану вихідним іменником, і граматичну, представлену дієслівним

суфіксом, який вказує на дієслівний характер слова, а отже, на семантику дії і пов'язані з нею типові формально-синтаксичні та семантико-синтаксичні функції. З цього випливає, що утворення відіменникових дієслівних дериватів передбачає попередню фазу дієслівно-іменникової сполуки і регулюється семантико-синтаксичною валентністю вихідного дієслова та її остаточною перед морфологізацією зорієнтованістю на один з іменникових аргументів (у даному разі на аргумент з інструментальною функцією). Морфологізовані дієслова виражають граматичні категорії часу, способу, виду, особи, числа та ін. і поповнюють предикати дії або стану.

Інші частини мови мають спільний і відмінний від іменника характер переходу в дієслово. Прикметники об'єднує з іменниками формування похідних синтаксичних дієслів за допомогою аналітичних синтаксичних морфем. Відмінність вихідних іменників і прикметників полягає в тому, що у предикативній функції використовується більша кількість іменникових відмінкових форм, ніж прикметникових. Відприкметникова синтаксична вербалізація реалізується вихідними прикметниками у формі називного й орудного відмінків та аналітичною синтаксичною морфемою-зв'язкою, яка нейтралізує іменникові граматичні категорії і морфологічно закріплює дієслівні граматичні категорії часу, способу та ін.⁵⁷ Синтаксичні аналітичні дієслова належать до групи дієслів стану.

Порівняно з іменником частіший вияв має морфологізована відприкметникова вербалізація, при якій похідна дієслівна одиниця, зберігаючи попередню лексичну прикметникову семантику стану, набуває граматичної процесуальності і відповідно дієслівних граматичних категорій — насамперед часу і способу. Синтаксична аналітична форма «аналітична синтаксична морфема + прикметник», закріплюючись у дієслівній позиції, морфологізується, тобто перетворюється із синтаксичного слова на морфологічне. У морфологізованому слові вихідний прикметник утворює кореневу морфему похідного дієслова, вихідна аналітична синтаксична морфема — дієслівний суфікс. У деяких структурах вихідною одиницею синтаксичної морфологізованої деривації виступає напівморфема типу *ставати* і прикметник, пор.: *стає синім* → *синіє, стає зеленим* → *зеленіє, стає теплим* → *тепліє*. Часто вживаними є похідні дієслова, що позначають процесуальні зміни кольорової гами. Від якісних прикметників утворюються два різновиди дієслів: дієслова від нейтральних щодо прикметникових ступенів порівняння форм і дієслова від прикметникових форм вищого ступеня порівняння, пор.: *ставати білим* → *біліти* і *ставати білішим* → *білішат*. Слід відзначити одну своєрідну деталь: вихідна прикметникова форма вищого ступеня порівняння має ширший функціональний діапазон, який виявляється в тому, що прикметникові форми можуть стосуватися порівняння суб'єкта і об'єкта стану або тільки самого суб'єкта в його різних часових фазах, тоді як морфологізована від вищого ступеня порівняння дієслівна форма відкриває тільки одну іменникову позицію — позицію суб'єкта, пор.: *Сніг стає білішим від паперу, Сніг стає білішим* і *Сніг білішає*. Морфологізоване дієсло-

во на позначення стану набуває типових властивостей лексичного дієслівного підкласу, що характеризується поєднанням з іменниковою суб'єктною синтаксею.

Семантичний ступінь переходу прикметника в дієслово вирізняється своєю явно не вираженою перехідністю від морфологізованої до семантичної стадії перетворень. Зокрема, морфологізація відприкметникових дієслів на позначення перебігу процесуальних змін дала поштовх до розвитку від основного значення «ставати, робитися білим, синім і т. д.» похідного (більш дієслівного) значення «виділятися певним кольором», «виднітися», пор.: *Обличчя у хлопця біліє та біліє і Вдалині біліє хатина*. Семантичний ступінь переходу має досить глибокий вияв в утворених від дієслівно-прикметникових сполук так званих прямо-перехідних дієсловах: *робити білим* → *білити*, *робити зеленим* → *зеленити*. У похідних дієсловах, що вимагають об'єкта результативної дії, відбулися глибші перетворення: вихідні прикметники із семантикою стану перетворюються на дієслова із семантикою дії. Функціональний розподіл морфем похідного дієслова має такий вигляд: коренева морфема відприкметникового походження зосереджує в собі ядро лексичної семантики, а суфіксальна дієслівна морфема втілює узагальнену семантику предиката дії.

Найменш продуктивною є відприслівникова транспозиція. Це відповідає абсолютній частиномовній периферійності прислівника, зокрема втраті ним морфологічних категорій вихідних частин мови — іменника, прикметника і дієслова. Особливість транспозиційної природи прислівника становить те, що у виявах вербалізації він представлений більшою мірою, ніж у сфері субстантивзації. Але тут, як і в процесах субстантивзації, ступенева репрезентація переходу в дієслово має неповний вияв. Вона характеризується обмеженими можливостями — наявністю тільки початкового (синтаксичного) ступеня переходу. Синтаксичний ступінь переходу прислівника в дієслово здійснюється аналітичним способом. Функціонуючи як предикативне слово, а отже, перемістившись у дієслівну позицію, вихідний прислівник супроводжується аналітичною синтаксичною морфемою або напівморфемою, яка виражає граматичні категорії часу, способу, виду та ін.: *тепло* → *було тепло*, *біло* → *буде біло*, *радісно* → *було б радісно*. Обмеження щодо морфологічного завершення відприслівникової вербалізації свідчить про те, що він як суто похідна частина мови більшою мірою може вступати похідною від дієслова одиницею, ніж навпаки. Проте і за відсутності морфологізованих відприслівникових дієслів можливі вияви семантичного віддалення відповідних аналітичних синтаксичних компонентів від вихідного прислівника. Пор. семантику прислівника *холодно* і аналітичного дієслова *було (є, буде) холодно*, у якому лексичне значення набуває ширших меж — вираження стану природи всеохоплюючого характеру.

Зіставлення процесів поповнення дієслова за рахунок інших частин мови показує, що найбільшими транспозиційними дієслівними можливостями наділений прикметник, далі — іменник, найменшою

мірою — прислівник. У всіх вихідних частинах мови найширше представлений синтаксичний ступінь переходу з його аналітичним різновидом. Порівняно із синтаксизацією морфологізація дієслівної позиції менш продуктивна. До того ж від прислівникової бази вона не реалізується. Семантизація не має повного вияву, являючи собою перехідну ланку між синтаксичним або морфологічним ступенем переходу і семантичним.

§ 12. Проблема слів категорії стану (предикативних прислівників)

До категорії стану переважно зараховують невідмінювано-іменні і прислівникові слова, які мають дієслівні форми часу та способу і виступають у позиції співвідносного з присудком головного члена односкладних речень або в позиції присудка двоскладних речень. Форми часу і способу виражаються аналітично, за допомогою аналітичної синтаксичної морфем-зв'язки *бути* або аналітичних синтаксичних напівморфем типу *ставати*, *робитися*. Серцевину так званих слів категорії стану складають одиниці прислівникового походження, у яких найвиразніше виявляється відсутність форм словозміни і наявність дієслівних форм часу і способу. Через те зупинимося на семантико-граматичних особливостях слів категорії стану прислівникового походження дещо конкретніше.

В. В. Виноградов у своїй фундаментальній праці «Русский язык» так охарактеризував роль категорії стану у граматичній системі сучасної російської мови: «Таким чином, на ґрунті складного граматичного переплетення властивостей і функцій імені, дієслова і прислівника складається і розвивається категорія стану. Вона має на своїх формах яскравий відбиток аналітизму. У її граматичній будові приховано зародки, джерела нових граматичних зрушень (особливо у сфері іменників і прикметників). Категорія стану відображає вплив дієслова. Але оскільки в мовній системі все взаємно пов'язане і взаємно зумовлене, то утворення категорії стану не проходить безслідно і для самої системи дієслова (пор. історію дієприкметникових пасивних зворотів предикативного типу). Водночас своєрідна ідіоматичність частини лексичного матеріалу, що підводиться під категорію стану, свідчить про поширення в літературному мовленні фонду предикативних ідіом і фраз із граматичним значенням стану. Все це виділяє категорію стану як нову для російської мови, але таку частину мови, що дуже активно розвивається» [31, с. 420—421]. У наведеному висловлюванні відзначається вплив дієслова на формування так званої категорії стану і вказується, що категорія стану являє собою нову для російської мови частину мови. Чи є підстави виділяти компоненти із семантикою стану в окрему частину мови?

З цього погляду розглянемо семантичні, синтаксичні і морфологічні особливості основного лексичного шару категорії стану — так званих предикативних прислівників. Зіставимо їх семантико-граматичні характеристики з ознаками інших частин мови.

Насамперед відзначимо, що слова прислівникового походження на позначення стану складають порівняно невелику групу. Сюди належить близько ста одиниць, що виконують роль співвідносного з присудком головного члена в односкладних конструкціях: *безлюдно, близько, боляче, весело, важко, видно, відомо, відрадно, вітряно, грішно, жалко, жарко, затишно, кривдно, легко, людно, лячно, морозно, мрячно, помітно, радісно, смішно, сніжно, соромно, спекотно, сумно, тепло, тяжко, хмарно, чутно* та ін. Крім того, периферію цього розряду слів утворюють співвідносні із прислівниками та іменниковими відмінковими формами одиниці, які, виконуючи предикативну роль, втратили зв'язок із парадигмою відмінювання. Це такі слова, як *біда, гріх, диво, досада, жаль, кривда, лихо, лінь, пора, слід, сором* і под. Деякі з них мають відповідники прислівникового походження (*гріх — грішно, досада — досадно, жаль — жалко, кривда — кривдно, сором — соромно*).

Усі зазначені предикативні засоби виражають семантику стану. Це споріднює їх із семантичним підкласом власне-дієслів, які виражають стан. Як і власне-дієслова стану, предикативні слова розподіляються на дві підгрупи: підгрупу автономних предикативних слів, які можуть виконувати функцію співвідносного з присудком головного члена односкладних речень самостійно, без допомоги інших слів, і підгрупу слів, що не можуть займати автономної позиції члена речення і тому поєднуються з іншою дієслівною формою — інфінітивом, пор.: *Мені холодно; Мені потрібно йти*. Друга підгрупа являє собою сукупність одиниць, проміжних між словами і аналітичними синтаксичними морфемами. За семантичними ознаками предикативні слова стану є частиною дієслів.

Для зарахування предикативних слів прислівникового походження до класу дієслів потрібно з'ясувати, чи притаманні їм дієслівні граматичні категорії. Виявляється, що ці слова, займаючи позицію співвідносного з присудком головного члена односкладних речень, охоплені граматичними категоріями не іменника або прикметника, а дієслова. Вони виражають значення теперішнього, минулого і майбутнього дієслівного часу, а також значення дієслівного способу: *тепло, було тепло, буде тепло; було б тепло*. А категорії часу і способу, як відомо, є визначальними категоріями дієслова. Щоправда, категорія виду як граматична дієслівна категорія транспозиційної природи у предикативних словах нівелиювана, тобто виступає в нерозчленованому вигляді. Предикативні слова пов'язані також із категоріями особи і числа, вказуючи на третю особу однини, а отже, виявляючи спільність з одноособовими дієсловами. Проте треба зазначити, що дієслівні категорії в них виражаються не синтетично (за допомогою флексій), а аналітично (за допомогою аналітичних синтаксичних морфем).

Найвиразніше дієслівну природу предикативних слів передають їх синтаксичні особливості. Насамперед вони виконують властиву дієслову формально-синтаксичну функцію співвідносного з присудком головного члена односкладних речень і семантико-синтаксичну функцію синтаксеми із семантикою стану. Вказуючи на формаль-

но-синтаксичну функцію головного члена односкладних речень і семантико-синтаксичну функцію синтаксеми на позначення стану, предикативні слова мають ще ряд особливостей, що споріднюють їх із власне-дієсловами, зокрема здатність керувати відмінковими формами іменників. Формально-синтаксична ознака керування тісно пов'язана із семантико-синтаксичною ознакою дієслівної валентності. Як елементи із семантикою стану, предикативні слова прислівникового походження бувають одновалентними і (у найповнішому вияві) двовалентними. Одновалентні слова відкривають тільки суб'єктну позицію: *Мені холодно; Хлопчикові було жарко; Дівчинці весело*. Двовалентні аналітичні одиниці відкривають, крім позиції суб'єкта стану, позицію об'єкта стану, напр.: *Мені чутно спів; Хлопчикові жаль пташини; Дідусеві видно гори*. Найчастіше функцію суб'єкта стану виражає давальний відмінок, а функцію об'єкта стану — знахідний відмінок іменників. Характерну рису предикативних слів стану становить можливість поєднуватися із прийменниково-відмінковими формами або морфологізованими прислівниками синкретичного характеру (у типових випадках із семантикою локативно-суб'єктною): *У хаті затишно; У полі вітряно; На вулиці тихо; Надворі тепло*. Як бачимо, аналітичні слова на позначення стану не поєднуються із суб'єктними компонентами, вираженими іменником у формі називного відмінка. Вони мають притаманну власне-дієсловам лівобічну суб'єктну валентність і правобічну об'єктну валентність. За синтаксичними показниками — функцією головного члена односкладних речень, центральною синтаксевою семантико-синтаксичної структури речення, валентними можливостями — предикативні слова прислівникового походження належать до аналітичних дієслів із семантикою стану.

Сполучуваність аналітичних дієслів стану з давальним відмінком суб'єкта і знахідним об'єкта є максимальною синтаксичною межею їх сполучуваності. Поза ці дві залежні іменникові позиції вони не виходять. Тут треба розрізнити системно закріплену мовну сполучуваність та її мовленнєву реалізацію. Виявляється, що поєднання з давальним відмінком суб'єкта стану — це потенційна мовленнєва сполучувальна можливість аналітичних дієслів стану, що не завжди реалізується в мовленні, тоді як наявність знахідного відмінка (або його еквівалента) об'єкта стану є фактично обов'язковою, пор.: *Мені чутно голоси і Чутно голоси; Йому видно ліс і Видно ліс; Дідусеві жаль онука і Жаль онука*. Речення з аналітичними предикативами, що не мають при собі лексично виражених суб'єктів стану, є неповними (згорнутими) реченнями, а речення, в яких форма суб'єкта стану представлена лексично, є повними. Абсолютно неповними в мовленні виступають конструкції, в яких усунено два іменникових компоненти — форму на позначення суб'єкта стану і форму на позначення об'єкта стану. Такі зумовлені ситуацією мовлення або контекстом структури є крайнім виявом згортання.

Однакова синтаксична роль і здатність керувати іменниками в певних відмінкових формах, а також характерні випадки згортан-

ня залежних від опорних слів іменникових членів є показовими виявами дієслівності аналітичних предикативних слів. Попереднє прислівникове функціонування цих слів зумовило формування безкатегорійності, тобто набуття відсутності властивих дієслову, іменникові та прикметникові граматичних категорій. А це у свою чергу полегшило поєднання предикативних слів з аналітичними синтаксичними морфемами-зв'язками, які передають дієслівні категорії часу, способу та ін. Розглядувані аналітичні дієслова стану членуються на дві частини: лексичну категоріально нівельовану попереднім прислівниковим функціонуванням частину і граматичну морфемну аналітичну частину, яка тільки виражає дієслівні граматичні категорії і переводить прислівникове слово в дієслово.

Аналітичні дієслова стану здебільшого виражають такі лексичні значення, як:

- а) фізичний стан людини: *млосно, холодно*;
- б) емоційний стан, психічні переживання людини: *весело, радісно, спокійно, тривожно, сумно, смішно*;
- в) стан навколишнього середовища: *морозно, душно, жарко, спекотно*.

Отже, предикативні слова прислівникового походження не утворюють нової частини мови. Адже новостворена частина мови повинна б мати нові, не повторювані в інших частинах мови, категорії, виконувати інші формально-синтаксичні і семантико-синтаксичні функції, стосуватися відмінної від інших частин мови семантики. Як було показано вище, такі слова не виражають іншої семантики, не виконують нових формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних функцій, не мають нових, які не трапляються в інших частинах мови, граматичних категорій. Вони дублюють семантичні, синтаксичні і категоріально-морфологічні показники дієслова. Предикативні слова відприслівникового походження відрізняються від власне-дієслів тим, що вони утворюються тільки аналітичним способом (за допомогою аналітичної синтаксичної морфем-зв'язки), тоді як словоформи власне-дієслів утворюються переважно синтетично. Отже, предикативні слова відприслівникового походження являють собою аналітичні дієслова із семантикою стану. Це специфічна група аналітичних дієслів, у яких граматично закріплена одноособовість і нівельована категорія виду.

§ 13. Інфінітив у складі аналітичних дієслів

Інфінітив переважно вважають початковою формою дієслова, не беручи до уваги його полярне функціонування, у сфері чітко протиставлених одна одній частин мови — іменника і дієслова. Насправді ж інфінітив виступає дієслівно-іменниковим утворенням, одна частина якого перебуває в зоні дієслова, інша — в зоні іменника. Своєрідність інфінітива полягає в тому, що він у семантичному плані виражає дію або стан, тобто повністю прилягає до дієслова, а з граматичного погляду може займати дієслівні позиції (присудкову або співвідносну з присудковою позицію головного

члена односкладних речень) або іменникові позиції (позицію підмета або сильноокерованого другорядного члена речення). Таке проміжне становище інфінітива спричиняє його різномірне функціонування і розвиток вторинних функцій⁵⁸.

Інфінітив у дієслівному функціонуванні має ту особливість, що він переважно являє собою лексичну частину аналітичних форм «аналітична синтаксична морфема + інфінітив». Найбільш показовим є його використання для вираження визначальних дієслівних категорій часу і способу. У категорії часу він з аналітичною синтаксичною морфемою *бути* передає значення майбутнього часу, становлячи необхідний компонент семантичної структури цієї грами. Дещо периферійніший інфінітив у грамах дієслівної категорії способу.

Вираження грами майбутнього часу регулюється видом дієслова: дієслова доконаного виду оформлюються синтетично, а дієслова недоконаного виду — аналітично (за допомогою аналітичної синтаксичної морфем-зв'язки *бути*), а також синтетично (за допомогою суфікса майбутнього часу, який генетично був аналітичною синтаксичною морфемою, що зрослася з коренем і перетворилася на синтетичну службову морфему). Аналітична форма майбутнього часу недоконаного виду є невід'ємним компонентом часової парадигми дієслова. Синтетична форма майбутнього часу недоконаного виду дедалі більше поступається перед аналітичною, а отже, поступово послаблює свої позиції. У тричленній сукупності засобів вираження грами майбутнього часу інфінітив з аналітичною синтаксичною морфемою становить цілісну граматичну форму, а не поєднання двох слів. Хоча в морфологічному складі аналітичної синтаксичної морфем-зв'язки *буд-у, буд-еш, буд-е, буд-емо, буд-ете, буд-уть* легко відділити основу і ряд закінчень майбутнього часу, все ж ця формально немовби членована морфема аналітичного типу не надає жодних додаткових лексичних значень до поєднуваного з нею інфінітива, крім граматичного значення майбутнього часу. Через те можна вважати, що аналітичні синтаксичні морфем-зв'язки типу *бути* функціонально не членуються. Отже, інфінітив з аналітичною синтаксичною морфемою *бути* є однією (нероздільною) аналітичною формою майбутнього часу дієслова, це — цілісна граматична єдність. Особові закінчення аналітичної синтаксичної морфем-зв'язки видозмінюються під впливом іменника-підмета двоскладних речень.

Виявом послабленого аналітизму слід вважати використання інфінітива у функції минулого часу. Аналітична синтаксична морфема, що вказує на раптовий перебіг дії та минулий час, тут має нульове вираження. У певних синтаксичних умовах форма інфінітива дієслів недоконаного виду може виконувати функцію присудка, що перебуває у взаємозалежності з іменником-підметом. Присудок, виражений інфінітивом дієслова недоконаного виду, вказує на раптовий початок тривалої дії у минулому та на її інтенсивність. До того ж інфінітив у згаданій функції поширюється не на всі дієслова, він охоплює лише дієслова інтенсивної дії типу *тіка-*

ти, плакати, кричати. Таке вживання інфінітива-присудка властиве головним чином розмовному мовленню і знаходить відповідне відображення в художній літературі. У розмовному мовленні при присудку-інфінітиві даного типу здебільшого вживаються підсилювальні частки *ну, ану, давай*, що ще рельєфніше увиразнюють відтінок раптового початку тривалої дії, її інтенсивності та динамічності, пор.: *Хлопці озирнулися і — тікати і Хлопці озирнулися і ну тікати*. Речення з таким присудком є особливим структурним типом двоскладних речень, у яких значення модальності і часу явного морфематичного вираження не знаходять, а тому роль такого морфематичного засобу припадає на інтонаційне оформлення присудка.

Інфінітив містить у собі потенційний стосунок до особи, що уможливорює використання його у функції різних градем категорії способу. Сама ізольована форма інфінітива не спроможна виражати способових дієслівних значень, їй необхідна допомога аналітичних синтаксичних морфем або інтонації. Інфінітив вживається у функції наказового та умовного способу.

Інфінітив утягується у сферу наказового способу, стосуючись дієслів як докананого, так і недокананого виду. Заміщуючи форми наказового способу, він видозмінює способове значення, надає йому більшої експресивності й категоричності. Інфінітив позначає категоричний наказ, спонування, а також обов'язковість дії, її неминучість, настійну, необхідність, вольову імпульсивність тощо. Аналітичне оформлення інфінітивного різновиду наказового способу виявляється в тому, що інфінітив обов'язково супроводжується чіткою спонукальною інтонацією, яка є еквівалентом морфематичного засобу, напр.: *Мовчати!*; *Не розмовляти!* Інфінітив, виражаючи значення наказового способу, стоїть у позиції співвідносного з присудком головного члена односкладних речень.

Форма інфінітива проникає також у сферу умовного способу. Вона виступає в ролі умовного способу з експресивними відтінками бажання. Умовний спосіб виражається інфінітивами у поєднанні з аналітичною синтаксичною морфемою *б (би)*, яка сигналізує про використання інфінітивної форми у не типовій для неї функції. У паралельній умовній конструкції інфінітивна форма умовного способу нерідко виступає в одній із її частин, а в другій частині використовується дієслово в особовій формі умовного способу, напр.: *Коли б зберегли мир на землі, людство досягло б небаченого розквіту*. Інфінітивна форма умовно-бажального способу може входити в конструкції простого речення: *Піти б на концерт*. Умовний спосіб виражається інфінітивом тільки аналітично, за допомогою аналітичної синтаксичної морфemi *би (б)*, спеціалізованої на вираженні семантики умовних відношень. У формально-синтаксичній структурі речень інфінітивна форма умовного способу виконує роль співвідносного з присудком головного члена односкладних конструкцій.

Інфінітив входить також до складу аналітичних членів речення іншого типу, зокрема, це — необхідний компонент структури діє-

слівного складеного присудка. Дієслівний складений присудок є присудком, лексико-семантичну основу якого становить інфінітив повнозначних дієслів, поєднаний з особовими формами модальних і фазових допоміжних дієслів або з прикметниково-дієслівними елементами модального значення. Дієслівний складений присудок відрізняється від простого дієслівного своєю ускладненою структурою, являючи собою сполуку суб'єктного інфінітива з допоміжним дієсловом в особовій формі. Особове дієслово в дієслівному складеному присудку є із семантичного погляду неавтономним і тому для розкриття свого змісту потребує іншого дієслова. Функцію такого дієслова і виконує інфінітив, що називає конкретну дію, яка стосується іменника-підмета. Допоміжні модальні і фазові дієслова у складі присудка функціонують як зв'язки, позначаючи відсутні в інфінітиві дієслівні категорії часу, способу та ін. Вони є перехідними одиницями між аналітичними синтаксичними морфемами і словами.

Допоміжні модальні дієслова у складеному дієслівному присудкові, з одного боку, виконують функцію зв'язки і вказують передусім на визначальні дієслівні категорії часу і способу, а з другого — модифікують семантику складеного присудка в цілому, позначаючи лексично модальні відтінки можливості, неможливості, необхідності тощо. Здебільшого надають дієслівному складеному присудкові модальних семантичних відтінків дієслова *могти, мусити, мати, зуміти, намагатися, сміти* і под.: *Хлопчик міг піти; Хлопчик мусив піти; Хлопчик намагався піти*. У ролі модальних компонентів дієслівного складеного присудка виступають також предикативи типу *повинен, спроможний, здатний, ладен, зобов'язаний: Вони повинні виконати завдання; Ми були спроможні повторити дослід*. У зв'язку з тим, що лексико-семантичну основу зазначеного різновиду складених присудків становить інфінітив повнозначного дієслова, їх слід віднести до дієслівних складених присудків. Як і модальні допоміжні власне-дієслова, допоміжні предикативи виражають модальну модифікацію дієслівного складеного присудка лексично. Проте, на противагу модальним власне-дієсловом, особова форма яких вказує на час, спосіб, особу, число, модальні предикативи позбавлені формальних засобів вияву цих категорій. Названі категорії у сполуках модальних предикативів з інфінітивом повнозначного дієслова виражаються особовими формами аналітичної синтаксичної дієслівної морфemi-зв'язки *бути*. Відсутність лексично вираженої дієслівної зв'язки *бути* — нульова її форма — пов'язується звичайно із значенням теперішнього часу. Якщо ж ідеться про минулий чи майбутній час, то у складі аналітичного дієслівного присудка з'являється зв'язка-морфема *бути* у відповідній часовій формі.

Допоміжні фазові дієслова у сполученні з інфінітивом виражають, з одного боку, визначальні дієслівні категорії часу і способу і водночас модифікують лексичну семантику присудка щодо початку, продовження і закінчення дії або стану. До фазових дієслів, що означають початок, продовження і кінець дії або стану,

належать дієслова *починати, кінчати, продовжувати, братися (взя- тися), стати, кидатися, переставати, заходжуватися* і под.: *Солов'ї почали витьохкувати ще голосніше; Юнак продовжував співати; Дівчина перестала співати*. Допоміжні фазові дієслова значеннево співвідносяться з дієслівними префіксами, які позначають фазові виміри дії або стану, пор.: *почав співати — заспівав, закінчив спі- вати — доспівав*.

Інфінітив нерідко вживається в односкладних реченнях, де зав- жди лексично виражений або лексично не виражений суб'єкт сто- сується стану, у зв'язку з чим він позбавлений ознак активної сили. Головному членові односкладних конструкцій властива аналітична будова. Лексичне значення головного члена, співвідносного з присудком двоскладних речень, зосереджується в інфінітиві, а до- поміжний елемент вказує на визначальні для дієслова граматичні категорії часу та способу і модифікує лексичне значення інфініти- ва. З-поміж односкладних речень з аналітичним головним членом, основну частину якого складає інфінітив, виділяються конструк- ції з рідковживаною формою інфінітива (похідні від одноособових речень конструкції) і конструкції з продуктивною формою інфіні- тива.

Конструкції з рідковживаною формою інфінітива містять по- відомлення про стихійні явища, стани і процеси, що відбуваються у природі, у навколишньому середовищі. Вони характеризуються відсутністю лексично вираженого суб'єкта стану, оскільки предика- ти односкладних речень стосуються станів всеохоплюючого ха- рактеру. Головний член таких конструкцій звичайно стоїть у тре- тій особі однини і має неаналітичну будову. Саме похідною одини- цю від подібного головного члена односкладних речень, до того ж рідковживаною, виступають аналітичні елементи, лексичну части- ну яких формують інфінітиви, а граматичну і модифікаційну — до- поміжні фазові дієслова *починає (починало), почне (почало), ста- не (стало)* або аналітична синтаксична дієслівна зв'язка-морфема *буде*, пор.: *світає і починає (почало) світати, буде світати; вечоріє і почало (почне, починає, починало) вечоріти; розвидняється і по- чало (починало, почне, починає) розвиднятися, стане (стало) роз- виднятися, буде розвиднятися*. До конструкцій з рідковживаною формою інфінітива належать також односкладні речення, дієслів- ний предикат яких позначає стани людини. Типовою формою та- кого дієслівного предиката є синтетична форма, аналітичні ж по- будови вирізняються своєю виразною похідністю від синтетичних форм, пор.: *його морозить і його почало (починає, почне) морозити; нас лихоманило і нас починає (починало, почало, почне) лихо- манити, стало (стане) лихоманити, буде лихоманити*. До зазначе- них двох груп односкладних конструкцій прилягають конструкції, предикати яких містять семантику успіху чи неуспіху. Пор. синте- тичні і аналітичні (інфінітивні) форми головного члена подібних односкладних речень: *Дівчині щастить і Дівчині почало щастити; Хлопчиків не таланило і Хлопчиків стало не таланити; Ім форту- нить і Ім буде фортунити*.

Конструкції односкладного типу з продуктивною формою інфі- нітива формують головний член речення, утворений аналітичною сполукою інфінітива з модальним модифікаційним елементом. Ос- новне лексичне значення припадає на інфінітив, тоді як модальні предикативи модифікують лексичне значення інфінітива. Виразна модальність предикативів позначає стан людини з відтінками мож- ливості чи неможливості реалізації дії чи стану, доцільності, не- обхідності, доконечності, неминучості, повинності та ін. Модальні модифікатори типу *можна, не можна, неможливо, необхідно, до- цільно, не доцільно, потрібно, не потрібно, треба, не треба, варто, не варто, не сила* знижують ранг інфінітивного предиката дії і зближують його з предикатами стану. Оскільки модальні модифі- катори не передають дієслівних граматичних категорій, то до ана- літичного головного члена односкладних конструкцій може приед- нуватися аналітична синтаксична дієслівна зв'язка-морфема *було* або *буде*, яка однозначно вказує на категорії способу, часу, особи тощо, напр.: *Треба було до думки товаришів прислухатися; Варто буде покращити планування*. Іноді модальність необхідності чи можливості експліцитно не спирається на модальні модифікатори *треба, потрібно, можна* і под., а конденсується в аналітичній син- таксичній дієслівній зв'язці-морфемі *було*: *Було тобі відвідати друга*.

У мовленні головний член односкладних речень, виражений ін- фінітивом у поєднанні з модальними модифікаторами, може вжи- ватися в редукованому вигляді — тільки як форма інфінітива. Не підлягає сумніву, що такий редукований головний член речення виступає варіантом аналітичного і його потрібно розглядати на фоні аналітичної реалізації. Односкладні конструкції з мовленне- вим інфінітивним головним членом речення, багаті на різноманітні модальні значення, виражають найрізноманітніші емоційні відтін- ки, які втілюються в одному з типів інтонації — найчастіше спо- нукальній, а також розповідній і питальній, на які може нашаро- вуватися оклична інтонація. Мовленневим односкладним конструк- ціям з інфінітивом властива ширша гама модальних відтінків. З-поміж них можна виділити такі, як: а) конструкції з модальним значенням необхідності дії або стану, їх неминучості, неможливос- ті тощо. У мовленні ці значення нерідко переплітаються, внаслідок чого їх важко розмежувати, напр.: *Так, порадитися з товаришами; Але як забути це?; Не знайти йому розради*; б) конструкції, що передають вагання, сумнів у доцільності дії-стану, виражених інфінітивом. Вони формально-синтаксичною та інтонаційною будо- вою близькі до питальних речень, зокрема до їх складу нерідко входять питальні частки, займенникові іменники або займенникові прислівники, напр.: *Чи зауважити людині?; Хіба попросити про- бачення?; — Знайти тільки вихід, — повагавшись, каже він*; в) кон- струкції, що мають модальне значення недоцільності дії, напр.: *Чим пишатися?!* Поєднання інфінітива з аналітичною синтаксич- ною морфемою *б (би)* розширює коло модальних відтінків одно- складних конструкцій, які, зокрема, можуть виражати: а) бажа-

ність або небажаність для мовця дії або стану, напр.: *Перепочити б трохи; Побути б у рідному селі; Не зустрітися б із лихом;* б) оцінку здатностей співрозмовника, напр.: *Тобі б у словникарстві працювати;* в) побоювання або застереження з приводу здійснення чи нездійснення дії, напр.: *Не програти б турніру;* г) схильність до певного вчинку, напр.: *Ім тільки б жартувати.*

Дієслівне функціонування інфінітива спрямоване у три сфери: а) сферу граматичних дієслівних категорій часу і способу; б) сферу вираження широкого спектра суб'єктивних модальних відношень; в) сферу фазових виявів дії або стану. Категоріальні значення часу і способу, а також суб'єктивні модальні відношення і фазові вияви дії або стану виражаються інфінітивом аналітично — поєднанням його з аналітичними синтаксичними морфемами або проміжними між аналітичною синтаксичною морфемою і словом елементами. Інфінітив набуває дедалі ширших можливостей у вираженні експресивних відтінків значення.

§ 14. Двоїстий характер дієприкметника. Дієприкметник у складі аналітичного дієслова

Статус дієприкметника у граматичній структурі сучасної української літературної мови не дістав теоретично обґрунтованого висвітлення. У граматиках української мови наявні три кваліфікації граматичної форми дієприкметника: найчастіше стверджується, що він являє собою дієслівну форму; друга кваліфікація полягає в тому, що дієприкметник є прикметник дієслівного походження; третя кваліфікація акцентує увагу на тому, що дієприкметник є особливим, окреме утворення, яке займає проміжне місце між дієсловом і прикметником, він являє собою своєрідний гібрид, що поєднує ознаки обох цих частин мови⁵⁹. Справді, дієприкметник має причетність лише до двох частин мови — дієслова і прикметника. До якої ж із двох частин мови він належить? Щоб адекватно визначити граматичну сутність дієприкметника, потрібно виділити його семантичні, морфологічні, синтаксичні ознаки і зіставити їх із відповідними ознаками дієслова та прикметника.

Дієприкметник у сучасній українській літературній мові чітко членується на дві різні функціональні одиниці: одна його частина перебуває у сфері прикметника, стоїть у типовій для прикметника присубстантивній позиції, виконує прикметникові формально-синтаксичні і семантико-синтаксичні функції; інша частина перебуває у сфері дієслова, стоїть у типовій для дієслова присудковій позиції, виконує дієслівні формально-синтаксичні і семантико-синтаксичні функції. Отже, сутність дієприкметника полягає не в його гібридності, а у функціональній різнорідності, у синтаксичному його розмежуванні. Відповідна синтаксична позиція дієприкметника зумовлює його належність до неоднакових частининомовних класів.

Оскільки найпоширенішим у сучасних грамаках є трактування дієприкметника як такої форми дієслова, яка сполучає ознаки

дієслова й ознаки прикметника, то доведеться детальніше зупинитися на тому, як відображаються дієслівні визначальні категорії в цій формі. Неаргументоване «прив'язування» дієприкметника до дієслова зумовило й сам собою зрозумілий опис його за дієслівними ознаками. Що стосується ознак прикметникових, то вони відразу ж оцінюються як неістотні на тлі дієслівних ознак. Хоча й побіжно вказується, що дієприкметник відмінюється за родами, числами та відмінками, при відмінюванні має однакову з прикметником систему відмінкових закінчень і у реченні виконує визначальну для прикметника функцію означення, проте на зазначені граматичні риси не зважають при остаточній кваліфікації цієї так званої дієслівної форми.

Розпочнемо розгляд дієприкметникових форм в ізолюваному їх вживанні, тобто поза синтаксичним контекстом, у якому, наприклад, аналітичні синтаксичні морфemi можуть надавати дієприкметникові протилежних граматичних ознак, переводити його з одного частиномовного класу в інший. В ізолюваному вживанні чіткіше характеризуються наявні в дієприкметника морфологічні дієслівні та прикметникові категорії, його семантико-граматичні особливості.

Вважаючи дієприкметник належним до дієслова, лінгвісти надають виняткової ваги тим граматичним його ознакам, які стосуються дієслова. Розглянемо, як охоплюються ізолювані дієприкметники визначальними для дієслова морфологічними категоріями часу і способу.

Твердження про те, що дієприкметникові властива категорія часу дієслова, видаються помилковими. Категорія часу дієслова характеризує дію або стан стосовно моменту мовлення. Теперішній час стосується дії або стану, здійснення яких збігається з моментом мовлення, минулий час — дії або стану, перебіг яких передував моменту мовлення, і майбутній час — дії або стану, які мають відбуватися або відбулися після моменту мовлення. Категорія часу входить у предикативну характеристику дієслова. Так зване часове значення дієприкметника якісно відрізняється від дієслівного. На відміну від дієслова, дієприкметник не виражає відношення до моменту мовлення, а тому не має чітко розрізняваних щодо моменту мовлення трьох дієслівних часових форм. Абсолютно очевидним є факт, що дієприкметник не виражає значення майбутнього часу. Складнішим постає стосунок його до грамам теперішнього і минулого часу. Зіставляючи словосполучення *читаючий учень* і *написана книга*, помічаємо деяку відмінність між ознаками: ознака *читаючий* сприймається немовби такою, що стосується дії в момент повідомлення, а ознака *написана* немовби вказує на те, що вона передувала моменту мовлення. У зв'язку з цим першу ознаку кваліфікують як ознаку, пов'язану з вираженням теперішнього часу, а другу — як ознаку, пов'язану з вираженням минулого часу. Звичайно, не можна відкидати якихось часових асоціацій у дієприкметникових формах. Проте не слід ототожнювати часової дієприкметникової трансформації із граматичною

дієслівною категорією часу. Оскільки дієприкметник виражає ознаку предмета за дією або станом, то останні усвідомлюються щодо дієслівних форм, від яких утворюються відповідні дієприкметники.

Таким чином, якщо дієприкметники утворюються від дієслівних форм теперішнього або минулого часу, то ця часова перспектива якоюсь мірою переноситься у віддієслівні деривати. Проте вихідні показники теперішнього і минулого дієслівного часу у дієприкметнику «затухають» у зв'язку з його функціонуванням у сфері прикметника, а отже, відірваністю від дієслівної площини. Тому названа дієприкметником віддієслівна ознака не пов'язується з часом повідомлення про неї. Вона характеризується іншими часовими вимірами. Без аналітичних синтаксичних морфем, тобто поза синтаксичним контекстом, дієприкметникова форма відсувається основним предикатом (дієсловом у позиції присудка) від часових предикативних характеристик речення і з цієї причини може набувати, узгоджуючись із присудком, різного стосунку до моменту мовлення — значення теперішнього, минулого і майбутнього часу, напр.: *Читаючий хлопець хвилюється, Читаючий хлопець хвилювався, читаючий хлопець хвилюватиметься*. Певну «байдужість» до часових вимірів і граматичну невираженість їх у морфологічній структурі слова показує переведення дієприкметника у присудкову позицію за допомогою аналітичної синтаксичної дієслівної морфеми-зв'язки *бути*, яка сигналізує про дієслівну категорію часу і нерідко суперечить усвідомлюваній мовцем часовій перспективі дієприкметників, пор.: *Дерева посаджені весною, Дерева були посаджені весною, Дерева будуть посаджені весною; Чоловік здається сивіючим, Чоловік здавався сивіючим, Чоловік здаватиметься сивіючим*. Якби дієприкметник чітко виражав властиві дієслову грамеми теперішнього, минулого і майбутнього часу, то його часові показники не можна було б нейтралізувати і перевести в інший план дієслівними часовими показниками, які передає аналітична синтаксична морфема-зв'язка *бути*. Часова особливість дієприкметника має трохи іншу порівняно з власне-часовим значенням дієслова природу.

Часові характеристики дієприкметника треба розглядати на тлі часових ознак вихідної його бази — дієслів, які можуть стояти у формах теперішнього, минулого і майбутнього часу. Пов'язаність із часом дієприкметників підтримується збереженою в них категорією дієслівного виду, яка розчленовується на грамеми доканого і недоканого виду. «Відлуння» дієслівної категорії часу переплітається в дієприкметникові з категорією виду і набуває нерозчленованої і модифікованої часово-видової співвіднесеності з вихідним дієсловом. Отже, якоюсь мірою часову вісь представлено в семантичній структурі дієприкметникових форм, але це не дає жодних підстав ототожнювати часові показники вихідного дієслова і похідного від дієслова дієприкметника. Останньому властива часова співвідносність віддієслівної ознаки предмета з конкретними дієслівними одиницями. Ця співвідносність знаходить відображення у формальній структурі дієприкметника. Він позбавле-

ний граматичної категорії часу дієслова, йому притаманна лише часова співвідносність із вихідними дієсловами. Категорія часу в дієприкметнику нейтралізована, що підтверджується абсолютною втратою значень грамеми майбутнього часу і набуттям семантики часової співвідносності з дієслівними грамемами теперішнього і минулого часу, від яких утворюються дієприкметникові форми. Часові характеристики цих форм не пов'язуються з моментом мовлення, а модифікуються в напрямі вираження часової тривалості, завершеності чи незавершеності, що фактично переходить у значеннєву зону категорії виду.

Друга визначальна для дієслова категорія — категорія способу — у семантико-морфологічній структурі дієприкметника не представлена. Вона повністю нейтралізована, що засвідчує недієслівний характер форм дієприкметника. Пор. форми наказового та умовного способу дієслова *читай, читайте, читав би* з морфологічними показниками грамам способу і дієприкметникові форми від цих дієслів *читаючий, читаний, прочитаний* з абсолютно втраченими дієслівними способовими показниками.

Відповідно до негативного морфологічного вираження ізольованими дієприкметниковими формами визначальних для дієслова граматичних категорій часу і способу дієприкметник перебуває поза власне-дієсловом. Його споріднює з дієсловом лише транспонована в дієприкметник дієслівна категорія виду. Але категорія виду не показова для зарахування дієприкметника до класу дієслів. Адже вона являє собою категорію транспозиційної природи, яка легко переходить від своєї дієслівної бази в усі частини мови — прикметник, іменник і прислівник. Тому дієприкметникові властиве значення виду — докананого і недокананого — майже такою ж мірою, як і іншим віддієслівним словам — віддієслівним іменникам, віддієслівним прислівникам, віддієслівним прикметникам, пор.: *пише — напише, писав — написав, писання — написання, пишучи (писавши) — написавши; пишучий, писаний — написаний*. Отже, видові ознаки не є доказом дієслівності дієприкметників, належності їх до власне-дієслів, а лише свідченням їх віддієслівності.

Частиномовні характеристики виявляє і семантика дієприкметника. Утворюючись від дієслів дії та стану, дієприкметники набувають нерозчленованої семантики стану. Ця їх семантична особливість, з одного боку, віддаляє їх від дієслів, а з другого — зближує з прикметниками. До того ж семантика стану трансформується у дієприкметника в семантику ознаки предмета. Адже дієслово, навіть виражаючи периферійне для нього значення стану, видозмінює його у стан як процес. Дієприкметникові ж, навпаки, властива нівеляція ознаки процесуальності і перетворення її на віддієслівну ознаку предмета.

А тепер проаналізуємо дієприкметник із погляду наявних у ньому прикметникових ознак. Навіть в ізольованому вживанні виявляється, що дієприкметник, подібно до прикметника, вказує на іменні категорії роду, числа і відмінка, з одного боку, і не виражає

власне-дієслівних категорій часу і способу, з другого боку. Виникає питання: чому ж кваліфікацію дієприкметника як форми дієслова визначили лише окремі (невизначальні) риси дієслівного характеру і чому ігноруються всі властиві йому прикметникові ознаки? До речі, у морфологічному плані ізольовані від контексту прикметникові і дієприкметникові форми пов'язуються з тими самими морфологічними категоріями роду, числа і відмінка, пор.: *веселий, весела, веселе, веселі і співаючий, співаюча, співаюче, співаючі; прочитаний, прочитана, прочитане, прочитані*. Крім того, важко уявити собі ситуацію, коли б визначальні граматичні полярні дієслівні категорії часу та способу і іменникова категорія відмінка взаємопроникали й легко переходили з однієї частини мови в іншу. Адже у віддієслівні іменники не транспонуються дієслівні категорії часу і способу. Так само не може транспонуватися в дієслово іменникова категорія відмінка. Саме наявність у дієприкметника грамем категорії відмінка робить неможливим його включення в дієслівні форми, оскільки власне-дієслівні і власне-іменникові категорії виключають одна одну. Отже, кваліфікація ізольованих морфологічних форм дієприкметника має спиратися на прикметникові ознаки роду, числа і відмінка. У морфологічному плані такі ізольовані форми належать до віддієслівних прикметників.

І зовсім інша річ, коли дієприкметник вживається в певному синтаксичному контексті. Маються на увазі випадки поєднання його з особово-часовими і особово-способовими формами аналітичної синтаксичної дієслівної морфеми-зв'язки *бути*, яка дієслівними категоріями часу і способу, а також транспонованою від займенникового іменника категорією особи переводить дієприкметникову форму у семантичний підклас дієслів стану. Аналітична синтаксична дієслівна морфема нейтралізує іменникові граматичні категорії, насамперед визначальну для іменника категорію відмінка. При транспозиції дієприкметника в дієслово посилюється збережена в ньому дієслівна категорія виду.

Характерну рису транспонованих у дієслово дієприкметникових форм становить те, що майже всі вони позначають доконаний вид, виражаючи значення результативного стану, який настає після завершення дії. У граматичній системі сучасної української літературної мови наявна кореляція дієслів стану: синтетичні дієслова недоконаного виду із синтетичною морфологічною морфемою *-ся* (показником підкласу дієслів процесуального стану) — аналітичні дієслова доконаного виду з аналітичною синтаксичною дієслівною морфемою *бути* (показником підкласу дієслів результативного стану).

У граматичній структурі сучасної української літературної мови дієприкметник виявляє двоїстий характер, який полягає в тому, що синтетичні дієприкметникові форми входять до класу прикметників, а аналітичні дієприкметникові форми (з аналітичною синтаксичною дієслівною морфемою-зв'язкою *бути*) — до класу дієслів. Умовою входження дієприкметника до класу дієслів є

наявність при ньому аналітичної синтаксичної дієслівної морфеми, яка, з одного боку, нейтралізує прикметникові граматичні категорії, а з другого — виражає визначальні дієслівні категорії часу і способу. Граматична роздвоєність дієприкметника, породжувана специфічним співвідношенням у ньому синтетизму і аналітизму, адекватно відбиває семантико-граматичну природу цієї форми.

§ 15. Словотвірні особливості іменника і дієслова

У граматичній структурі сучасної української літературної мови іменник і дієслово чітко протиставляються словотвірними особливостями⁶⁰. Зокрема, іменникам притаманна суфіксальна словотвірна домінанта⁶¹, дієслову — префіксальна словотвірна домінанта. Власне-іменники (іменники на позначення істот і конкретних предметів) у своїй морфологічній структурі не мають префіксів. Можливе лише перенесення префіксів від інших (ознакових) частин мови при транспозиції, пор.: *пере-ходити — пере-хід, на-бігти — на-біг, від'-їжджати — від'-їзд, пра-давній — пра-давність*. Іменник більшою мірою, ніж дієслово, пов'язується з явищами мовної конденсації, у зв'язку з чим можна простежити ланцюг перетворень на лінії речення → словосполучення → іменникове слово.

Словотвірні процеси ґрунтуються на складних взаємозв'язках предикатних і непередикатних знаків, трансформація яких зумовлює появу численних рядів суфіксів і префіксів⁶². Дві центральні частини мови — іменник і дієслово — виявляють різну здатність до поєднання із словотвірними морфемами предикатної і непередикатної природи. Ці частини мови розрізняються також способами категоризації або модифікації семантики. Іменник порівняно з дієсловом більш синтаксичний у словотвірних потенціях, тобто поява нового іменникового слова підтримується відповідною реченневою синтаксичною позицією словотвірної бази⁶³. У зв'язку з цим в іменнику вирізняються словотвірні семантичні категорії, які мають свої кореляти у семантико-синтаксичній структурі речення.

Словотвір тісно пов'язаний із синтаксисом⁶⁴. Та чи інша словотвірна тенденція не стає відразу фактом парадигматики мови, оскільки перед цим вона проходить стадію стандартизації у синтагматичі. У мовленні постійно працює механізм дериваційної редукції, спрямований на конденсацію висловлювання без суттєвих втрат інформації. Семантична мовна конденсація обов'язково супроводжується дериваційним процесом, який відбувається відповідно до існуючих і потенційно можливих словотвірних моделей.

Продуктивний дериваційний процес розпочинається з переведення базової синтаксичної одиниці (речення, словосполучення) у відповідну семантико-синтаксичну позицію, на «стартову» площину, яка дає поштовх перетворенням⁶⁵. Найскладніші зміни стосуються речення як базової дериваційної одиниці. Для цього речення потрібно зробити у відповідній семантико-синтаксичній позиції двокомпонентною одиницею, що складається з означення та означува-

ного. На другому етапі перетворень відбувається вибір елементів із групи означення і означуваного, а на третьому (завершальному) етапі — кореляція означення і означуваного з відповідними лексичними і словотворчими морфемами та створення слова.

Іменник і дієслово в українській мові розрізняються ще однією особливістю: у частиномовному класі іменника трапляється продуктивна група складних слів, а у дієслова, на противагу іменникові, фактично відсутня спроможність творити складні слова⁶⁶. Щоправда, українська мова не характеризується такою «феноменальною» здатністю утворювати складні іменникові слова, яка притаманна, наприклад, німецькій мові. Проте словотвірні можливості українського іменника і дієслова в утворенні складних слів діаметрально протилежні.

Творення простих і складних іменників звичайно спирається на семантико-синтаксичну структуру речення, а отже, регулюється відповідними іменниковими синтаксемами. У семантико-синтаксичній позиції речення, яку заміщує певна синтаксична одиниця-конструкція, формується потреба творення похідних іменників. Відповідно до заміщуваних синтаксичною конструкцією синтаксемних позицій речення можна виділити ряд словотвірних категорій іменника, якими є суб'єкт дії, суб'єкт стану, знаряддя дії, місце, іменники дії або стану тощо.

Суб'єкт дії. Іменники із семантикою суб'єкта дії формуються в суб'єктній семантико-синтаксичній іменниковій позиції речення. Механізм творення цих слів виглядає так. Коли людина починає словесно відображати якусь ситуацію, то вона описує її наявними в неї синтаксичними засобами. Проте не можна уявити собі нормального розвитку мови, якби кожного разу при відтворенні подібної ситуації нам доводилось використовувати перші описові засоби. Наприклад, якусь ситуацію відбито в реченні *Люди вирощують буряки*, а якусь іншу — в реченні *Люди змагаються з сусіднім колгоспом*. І якщо в першому і другому реченнях ідеться про тих самих людей, то виникає можливість синтаксичного об'єднання двох вихідних речень у складнопідрядне речення з підрядною означальною частиною: *Люди, які вирощують буряки, змагаються з сусіднім колгоспом*. Зрозуміло, що в міру регулярного відтворення близьких ситуацій постає потреба виразити деякі компоненти більш економним способом. Це найбільшою мірою стосується суб'єктної позиції речення, у якій перебувають частини висловлювання, здебільшого відомі співрозмовникові (читачеві) з ситуації мовлення або контексту. Так створюються передумови для виникнення похідного від речення іменникового слова, в якому за допомогою семантичної конденсації передається однорідна з вихідним реченням інформація. Трансформації відбуваються в декілька тактів: спочатку вихідне речення ставиться в уточнювальну позицію за допомогою означальної підрядної частини або дієприкметникового звороту, в результаті чого суб'єктна позиція похідного складнопідрядного речення розчленовується на означуваний суб'єктний компонент і уточнюючу його означальну частину, далі цей

суб'єктний компонент репрезентується одним із словотворчих суфіксів на позначення суб'єкта, а означальний компонент (означальна конструкція) формує одним із своїх елементів кореневу частину похідного іменникового слова: *Люди вирощують буряки* + *Люди змагаються з сусіднім колгоспом* → *Люди, які вирощують буряки, змагаються з сусіднім колгоспом* → *Буряківники змагаються з сусіднім колгоспом*. Тут шляхом конденсації утворився іменник *буряківник* чоловічого роду, перша (коренева) частина якого має семантику об'єкта дії, друга (суфіксальна) — семантику суб'єкта дії. Предикатну частину вихідного речення *вирощують згорнуто*, «натяк» про її глибинне існування роблять представлені у похідному слові компоненти із семантикою суб'єкта і об'єкта дії.

Творення іменників із семантикою суб'єкта дії викликається внутрішніми і зовнішніми причинами: внутрішні причини зосереджуються у внутрішній структурі вихідного речення, яке займає означальну позицію при суб'єкті складнопідрядного речення з означальною підрядною частиною, ці причини виявляються насамперед у предикаті дії означальної частини, що впливає на формування семантики суб'єкта дії в похідному іменниковому слові; зовнішні причини наявні в предикатах головної частини складнопідрядного речення, які створюють суб'єктну реченнєву семантико-синтаксичну позицію. Взаємодія двох зазначених факторів спричиняє появу численного ряду іменників на позначення суб'єкта дії. Зовнішні фактори (структура похідного складнопідрядного речення) стимулюють витворення похідних слів, а внутрішні — спрямовують його в інформативно тотожні з вихідним залежним реченням умови.

Контроль з боку предиката залежної означальної частини регулює вибір одного з компонентів на роль кореневої частини похідного іменника. Такий вибір свідчить про різні способи смислового акцентування покладеної в основу найменування ознаки похідного іменника. Смісловий акцент може припадати на предикатну ознаку, представлену вихідним дієсловом, на об'єкт дії, місце дії, знаряддя або засіб дії тощо. У зв'язку з цим доцільно розглянути різні випадки репрезентації кореневої частини в похідному іменниковому слові.

У семантико-синтаксичній суб'єктній позиції речення утворюються похідні іменники із семантикою суб'єкта дії, кореневу частину яких складають дієслівні предикати дії, а на функцію суб'єкта дії вказують суфікси *-ач*, *-ник*, *-тель*. Більшість іменників із цими суфіксами поєднуються з основами перехідних дієслів. Звідси випливає, що вихідне речення, переміщуючись у суб'єктну позицію речення, виділяє в кореневу частину похідного слова дієслівний корінь, що стає модифікатором, а модифікований іменник замінюється суфіксами *-ач*, *-ник* або *-тель*, напр.: *Людина вчить дітей* + *Людина віддає своє серце дітям* → *Людина, яка вчить дітей, віддає їм своє серце* → *Вчитель віддає своє серце дітям*. Нерідко іменник, перенесений із позиції об'єкта у вихідному реченні, після

утворення похідного іменника перетворює вихідний знахідний відмінок на родовий відмінок, який стає другим модифікатором, але морфологічно не зливається із суфіксами на позначення суб'єкта дії, напр.: *Людина викладає мову і літературу* → *той, хто викладає мову і літературу* → *викладач мови і літератури*. Наведемо ще кілька прикладів, щоб показати, як утворюються похідні іменники, що ґрунтуються у поверхневій (формально-граматичній) структурі на дієслівних предикатах дії і суб'єктних компонентах дії, представлених відповідно у похідному слові дієслівним коренем і словотворчим іменниковим суфіксом: *Людина приборкує тигрів* → *той, що приборкує тигрів* → *приборкувач тигрів*; *Людина мислить* → *той, що мислить* → *мислитель*; *Людина заготовлює продукти* → *той, хто заготовлює продукти* → *заготовлювач продуктів*. В останньому випадку можливі варіанти репрезентації дієслівного кореня. Зокрема, дієслівний корінь може трансформуватися через прикметникову стадію, пор.: *Людина заготовлює продукти* → *той, хто заготовлює продукти* → *заготовлювач продуктів* або *заготівельник продуктів, заготівник продуктів*.

При творенні назв суб'єкта дії незгорнутий у слово модифікатор, який супроводжує утворену назву суб'єкта дії, звичайно ставиться в родовому відмінку, незалежно від того, яким відмінком керує вихідне дієслово, пор.: *Людина користується землею* → *той, хто користується землею* → *користувач землі*. У подальших перетвореннях родовий відмінок може стати першою частиною складного іменника на позначення суб'єкта дії. У такому складному слові використовуються сполучний голосний *о* або *е*: *землекористувач*. У словах типу *землекористувач* представлено всі компоненти вихідної дериваційної бази-речення: предикат дії (центральна коренева частина слова) + об'єкт дії (перша коренева частина слова) + суб'єкт дії (трансформований у суфікс *-ач*).

В українській мові сформувалося багато слів на позначення суб'єкта дії, кореневу частину яких складають дієслова-предикати дії, а некореневу частину — суфікси, які вказують на функцію суб'єкта дії, напр.: *Людина шукає чогось* → *той, хто шукає чогось* → *шукач чогось*; *Людина мандрує* → *той, хто мандрує* → *мандрівник*; *Людина чистить взуття* → *той, хто чистить взуття* → *чистильник взуття*. Суб'єктну частину назв суб'єкта дії із смисловим акцентуванням предикатної ознаки найчастіше утворюють суфікси *-ач*, *-ник*. Проте тут функціонують дещо периферійніші порівняно із зазначеними суфіксами суфіксальні елементи *-тель*, *-ець*, *-ак*, *-ій*, пор.: *Людина з'єднує щось* → *той, хто з'єднує щось* → *з'єднувач чогось*; *Людина сіє зерно* → *той, хто сіє зерно* → *сівач* або *сіяч зерна*; *Людина вантажить* → *той, хто вантажить* → *вантажник*; *Людина мучить когось* → *той, хто мучить когось* → *мучитель когось*; *Людина стріляє* → *той, хто стріляє* → *стрілець*; *Людина співає* → *той хто співає* → *співак і співець* (із подальшою диференціацією лексичного значення похідних іменників); *Людина водить автобус (тролейбус, трамвай)* → *той, хто водить автобус (тролейбус, трамвай)* → *водій автобуса (тролейбуса, трамвая)*. Спостерігають-

ся розподіл суфіксів на позначення суб'єкта дії за відповідними коренями дієслів дії.

Смисловий акцент у структурі похідного іменника-назви суб'єкта дії може припадати на іменниковий компонент із функцією об'єкта дії, який виступає вихідною одиницею для творення слова. Через те в морфологічній будові похідного іменника буває не представленим корінь дієслівного предиката дії, натомість тут функціонує зумовлений валентністю цього предиката корінь об'єкта дії. Коренева частина компонента з функцією об'єкта дії поєднується з відповідним суфіксом на позначення суб'єкта дії: *Людина вирощує буряки* → *той, хто вирощує буряки* → *буряківник*; *Людина керує краном* → *той, хто керує краном* → *кранівник*; *Журналіст пише нариси* → *той, хто пише нариси* → *нарисовець*. Репрезентація кореневої частини похідних іменників компонентом у функції об'єкта не зменшує їх семантичної «дієвості», адже вихідною базою таких слів виступає речення, центральну частину якого становить дієслівний предикат дії і в якому вибір одного з іменникових компонентів для складного в семантичному плані слова регулюється предикатом дії.

У семантико-синтаксичній структурі речення предикати дії можуть керувати іменниковими компонентами з інструментальною семантикою. Ці компоненти позначають знаряддя або засіб дії, напр.: *Ми виточували на верстаті ці деталі*; *Хлопчик грає на скрипці*. На базі подібних речень формуються іменники, кореневою частиною яких виступають компоненти з інструментальною семантикою, а на суб'єктну функцію вказують суфікси *-ник*, *-ар*, *-аль*, *-щик* та ін. Значеннево акцентується в таких похідних компонент з інструментальною семантикою, а дієслівний предикат дії, у валентну рамку якого входить інструментальна синтаксема, лексично не виражений, напр.: *Робітник працює на верстаті* → *той, хто працює на верстаті* → *верстатник*; *Рибалка ловить рибу вудкою* → *той, хто ловить рибу вудкою* → *вудкар*; *Хлопець грає на дуді* → *той, хто грає на дуді* → *дудар*; *Людина грає на скрипці* → *той, хто грає на скрипці* → *скрипаль* або *скрипач*; *Людина вибиває на барабані такт, сигнали тощо* → *той, хто вибиває на барабані такт, сигнали тощо* → *барабанщик*. Порівняно з іменниками предикатно-суб'єктної структури, де семантично виділяється предикатна ознака, похідні іменники об'єктно-суб'єктного і под. різновиду з функцією суб'єкта дії мають менш концентрований, тобто більш розсіяний, спектр суб'єктних суфіксів. Основні для іменників суб'єкта дії суфікси *-ник* і *-ар* тут представлено незначною мірою.

Смисловий акцент у похідному іменникові суб'єкта дії іноді припадає на ознаку, виражену вихідним іменниковим компонентом із семантикою місця дії. Цей просторовий модифікатор здебільшого поєднується із суб'єктним суфіксом *-ар*: *Хлопець навчається у школі* → *той, хто навчається у школі* → *школяр*; *Людина працює на шахті* → *той, хто працює на шахті* → *шахтар*. Похідні іменники-назви локативно-суб'єктного різновиду, що характеризуються значенневим акцентуванням локативної ознаки суб'єкта,

належать до непродуктивних лексичних одиниць. Це пояснюється тим, що локативні синтаксеми являють собою компоненти перехідного типу, тобто такі, які переважно не зумовлюються валентністю предикатів дії, а отже, прилягають до синтаксем обставинного типу, що мають автономний характер і не становлять валентно поєднаної пари з суб'єктивним іменниковим компонентом.

Іменники-назви суб'єкта дії із смисловим акцентуванням об'єктної, інструментальної і локативної ознаки являють собою скорочені структури порівняно із структурою вихідного для них речення. Редуція у похідному слові одного (або більше) компонентів вихідної семантико-синтаксичної структури речення пов'язана із семантичним виділенням іншого компонента, із репрезентацією предмета через якусь ознаку. Іноді (за умови наявності у структурі речення шести-двовалентних дієслівних предикатів) редується у похідному слові один з компонентів вихідної предикатно-суб'єктно-об'єктної, предикатно-суб'єктно-адресатної та ін. структури. Проте в граматичній системі сучасної української літературної мови наявні повніші моделі слів, композити, де в основному в одне складне слово поєднуються головні семантичні компоненти вихідного речення — предикат, об'єкт і суб'єкт: предикатна і об'єктна синтаксеми трансформуються відповідно у дієслівний та іменниковий корені, а суб'єктна — у суфікс суб'єктної семантики. Характерну ознаку таких складних слів становлять внутрішні позиції трьох елементів: у препозиції стоїть об'єктний компонент, у центральній позиції — предикатний компонент і в кінцевій позиції — суб'єктний суфікс, напр.: *Людина одержує вантаж* → *той, хто одержує вантаж* → *вантажодержувач*; *Людина заготовляє ліс* → *той, хто заготовляє ліс* → *лісозаготівник*; *Людина складає судна* → *той, хто складає судна* → *судноскладальник*; *Людина тре фарбу* → *той, хто тре фарбу* → *фарботерник*; *Робітник будує шахту* → *той, хто будує шахту* → *шахтобудівник*; *Робітник будує електровози* → *той, хто будує електровози* → *електровозобудівник*; *Людина виробляє товари* → *той, хто виробляє товари* → *товаровиробник*; *Композитор творить пісні* → *той, хто творить пісні* → *піснетворець*.

Різновид об'єктно-предикатно-суб'єктної словотвірної моделі становлять поєднання об'єкта і предиката з нульовим суфіксом суб'єктної семантики: *Людина рубає ліс* → *той, хто рубає ліс* → *лісоруб*; *Людина варить сир* → *той, хто варить сир* → *сировар*; *Людина ловить звірів* → *той, хто ловить звірів* → *звіролов*. Нульове вираження суб'єктного компонента-суфікса може призводити до семантичної нівеляції кінцевого лексично вираженого дієслівного кореня. У зв'язку з цим із дієслівних коренів із надто загальною семантикою дії формуються напівморфемі типу *-роб-*, які заміщають власне-суфікс у суб'єктній функції і зберігають якоюсь мірою загальну семантику дії, напр.: *маслороб*, *склороб*, *сукнороб*, *хлібороб*. На шляху повної делексикалізації і перетворення на суб'єктний суфікс перебуває елемент *-вод-* дієслівного походження: *екскурсовод*, *каучуковод*, *кукурудзовод*, *цитрусовод*, *чаєвод*.

У парадигмі словотворчих суфіксів на позначення суб'єкта дії

наявні елементи іншомовного походження, які можуть приєднуватися до коренів предикатного або непередикатного (з вихідною функцією об'єкта, інструментальною або локативною функцією) характеру. Найчастіше вживаються суфікси *-ист-* (*-іст-*), *-ер-*: *Людина пропагує нові ідеї* → *той, хто пропагує нові ідеї* → *пропагандист нових ідей*; *Людина працює на тракторі* → *той, хто працює на тракторі* → *тракторист*; *Людина ловить рибу спінінгом* → *той, хто ловить рибу спінінгом* → *спінінгіст*; *Людина працює на комбайні* → *той, хто працює на комбайні* → *комбайнер*.

Абсолютну периферію суфіксальної парадигми на позначення суб'єкта дії складає суфікс *-ун-*, що приєднується до поодиноких дієслівних основ, напр.: *Людина бігає* → *той, хто бігає* → *бігун*. Здебільшого цей суфікс, крім вираження суб'єктної функції, вказує на інтенсивність певної дії, нерідко пов'язуваної з негативною оцінкою особи, пор.: *Людина багато говорить* → *той, хто багато говорить* → *говорун*; *Людина регоче* → *той, хто регоче* → *реготун*; *Людина часто сміється* → *той, хто часто сміється* → *сміхотун*.

Суб'єкт стану. На відміну від слів із семантикою суб'єкта дії, іменникові слова із семантикою суб'єкта стану формуються від реченневих структур, семантичним центром яких виступають не дієслова дії, а дієслова стану. Іменникові слова суб'єкта дії і суб'єкта стану виявляють спільність у тому, що перетворення речень у слово відбуваються в основній семантико-синтаксичній позиції похідного речення — суб'єктній. Внутрішня відмінність (щодо предикатів дії і предикатів стану) і зовнішня спільність (щодо суб'єктної позиції похідного речення, в якому одне з вихідних речень виконує роль суб'єкта) зближує похідні слова із семантикою суб'єкта дії і суб'єкта стану. Проте обидва суб'єктні різновиди розрізняються словотворчими суфіксами і характером їх поєднання з кореневою частиною слова.

Слова із семантикою суб'єкта стану формуються на базі предикатів стану, які відкривають здебільшого тільки одну — суб'єктну — позицію, тому у морфологічній структурі похідного іменникового слова функціонує, як правило, один корінь у поєднанні з суфіксом. Коренева частина похідного іменника здебільшого пов'язується з вихідними предикатами стану, а суб'єктний компонент вихідного речення трансформується у суфікс із суб'єктною функцією, напр.: *Людина була весела* → *весела людина* → *веселун* або *весельчак*; *Людина дурна* → *дурна людина* → *дурень*; *Чоловік красивий* → *красивий чоловік* → *красень*. Слово може також включати тільки іменникову кореневу частину, яка зумовлюється лексично не вираженим предикатом стану. Непредикатна коренева частина звичайно стосується локативного значення, напр.: *Людина живе в Києві* → *той, хто живе в Києві* → *киянин*; *Людина живе у Москві* → *той, хто живе у Москві* → *москвич*. Продуктивними суфіксами із семантикою суб'єкта стану є суфікси *-ень-*, *-ин-*, *-ак-* та ін. Малопродуктивним слід визнати суфікс *-ух-*, який поєднується з поодинокими предикатними основами стану, напр.: *Людина багато спить* → *той, хто багато спить* → *сплюх*.

До іменникових слів із семантикою суб'єкта стану належать іменники, які іноді кваліфікують як слова із семантикою пацієнта дії [96, с. 151—152]. В. В. Мартинов вимушений був визнати, що так звана словотвірна модель пацієнта дії найменш характерна для мови, оскільки для назв предметів такого роду словотвірний показник функції взагалі не релевантний (адже вважається, що будь-який предмет може бути об'єктом дії) [96, с. 151]. Спостережувана надзвичайна непродуктивність словотвірної моделі пацієнта дії примушує детальніше проаналізувати названу групу слів. Виявляється, що в цій нечисленній групі слів кореневу частину похідної одиниці складають предикати стану, а суфіксальний елемент *-ець-* стосується суб'єкта стану, напр.: *Людина незнайома* → *→ незнайома людина* → *незнайомець*; *Людина улюблена* → *улюблена людина* → *улюбленець*. Також намагання вивести компоненти з семантикою пацієнта дії від так званих пасивних дієприкметників не дає бажаних результатів. Адже пасивні дієприкметники, утворені від дієслівних предикатів дії, є предикатами стану, які вказують на стан результативної дії: *Людина послана товаришами* → *той, хто посланий товаришами* → *посланець товаришів*; *Людина вихована колективом* → *той, хто вихований колективом* → *вихованець колективу*; *Людина обрана колективом* → *той, хто обраний колективом* → *обранець колективу*. Похідні іменники, утворені на базі пасивних дієприкметників, є перехідною словотвірною моделлю, яка розташована між словами на позначення суб'єкта дії і суб'єкта стану.

Знаряддя дії. Синтаксична роль знаряддя дії ґрунтується на тому, що воно допомагає суб'єктові виконати дію, тобто виступає своєрідним підсуб'єктом дії. У позиції знаряддя дії виступають, як правило, назви конкретних предметів, хоча ці назви іноді заміщуються назвами тварин, а також оказіонально — назвами людей, пор.: *Я писав олівцем*; *Я їхав конем*; *Я передав лист товаришам*. Імпульс дії іде від суб'єкта (початковий етап), але успішна реалізація дії можлива за умови, коли включається знаряддя (заклучний етап). Тому відбувається взаємопроникнення назв суб'єкта дії і назв знаряддя дії. Найбільш явно відбувається це в науково-технічних текстах, де часто компонент у функції знаряддя займає позицію компонента суб'єктного. Таке взаємопроникнення відображається і в суфіксальному словотворі, зокрема в поширенні суфіксації назв суб'єкта дії на назви знаряддя дії. Виробляється «спільний фонд» продуктивних суфіксів на позначення суб'єкта дії і знаряддя дії. Так, наприклад, продуктивний для назв суб'єкта дії суфікс *-ач-* широко використовується для утворення назв, що вказують на знаряддя дії (*вимикач*, *розпилувач*, *перемикач*, *утеплювач*, *перерозподілювач*, *опріснювач*, *охолоджувач*, *вимірювач*). Продуктивний також суфікс *-ник-* для утворення знарядь типу *запобіжник*, *лічильник*. Оскільки дериваційні процеси щодо назв знарядь дії в основному збігаються з дериваційними процесами щодо назв суб'єкта дії, то збігаються і способи семантичної конденсації, що супроводжують ці процеси. Поступове згортання

синтаксичних одиниць-конструкцій у похідне іменникове слово відбувається при творенні назв суб'єкта дії та знаряддя дії майже однаково. Проте для назв знаряддя дії продуктивніший спосіб творення, який поєднує суфіксацію з основоскладанням: *теплокажчик*, *водонагрівач*, *водопідійомник*, *водопіднімач*, *водостачальник*, *водоприймач*, *водопровідник*, *водорозпилувач*, *водорозподільник*, *паророзподільник*, *пароочисник*, *пароохолодник*.

Л о к а т и в. Назви локатива (місця) утворюються в локативній семантико-синтаксичній позиції речення. Вони найчастіше оформлюються суфіксом *-н(я)*: *читальня*, *їдальня*, *шпаківня*, *конюшня*, *роздягальня*, *спальня*. Дериваційні такти подібних слів можна уявити у вигляді такої трансформації: *Люди вмиваються у (певному) приміщенні (місці)* → *місце, де вмиваються* → *місце для вмивання* → *вмивальне місце* → *вмивальня*. У похідних іменниках суфікс *-н(я)* корелює з локативною синтаксемою речення, а предикат, приєднуючись до суфікса, характеризує локатив за ознакою дії. Локативні слова, які формуються на основі локативної синтаксеми і предиката дії, належать до найпоширеніших. Іноді до локативного суфікса приєднуються не предикатні синтаксеми (вони редукуються), а іменникові вихідні реченнєві синтаксеми, зокрема суб'єктні. В останньому випадку дериваційну історію похідного іменника можна зобразити так: *Шпаки живуть у будиночку* → *будиночок, де живуть шпаки* → *будиночок шпаків* → *шпаківний будиночок* → *шпаківня*.

Продуктивність суфікса *-н(я)* для назв місця підтверджується наявністю багатьох іменникових утворень з основоскладанням, де суфікс *-н(я)* співвідноситься з локативною синтаксемою, початкова частина складного слова — з об'єктною синтаксемою, центральна частина — з предикатною синтаксемою, напр.: *круподерня*, *квасоварня*, *маслоробня*, *медоварня*, *мукомельня*, *солеварня*, *шовкомотальня*. Дериваційні такти від речення аж до завершальної стадії складного слова виглядають так: *Прядуть бовавовну на фабриці* → *фабрика, де прядуть бавовну* → *фабрика для прядіння бавовни* → *бавовнопрядильна фабрика* → *бавовнопрядильня*. У таких похідних іменниках наявні майже всі компоненти вихідного речення.

У локативній функції менш продуктивний порівняно з *-н(я)* суфікс *-ищ(е)*: *пасовище*, *стрільбище*, *пристанище*, *городище*, *картоплище*. Дериваційна історія іменників із суфіксом *-ищ(е)* подібна до дериваційної історії іменників із суфіксом *-н(я)*. Переважно похідний іменник формується з суфікса, який корелює з локативною синтаксемою вихідного речення, і дієслівного предиката, пор.: *Люди пасуть худобу в (певному) місці* → *місце, де пасуть* → *місце (для) пасіння* → *пасовище*; *Спортсмени стріляють у (певному) місці* → *місце, де стріляють* → *місце стрільби* → *стрільбище*. Менш поширеною моделлю є слова, у яких до суфікса *-ищ(е)* приєднується коренева частина, співвідносна з об'єктною іменниковою синтаксемою вихідного речення, напр.: *Люди скосили овес на полі* → *поле, де скосили овес* → *поле вівса* → *вівсище*. За такою ж

схемою побудовано іменники *житнище, пшеничнище, картоплище* і под. Іноді похідні іменники допускають паралельні утворення на позначення місця, пор.: *житнище і житнисько, картоплище і картоплисько*.

Локативні іменники з суфіксом *-ищ(е)* мають і повніше представлення компонентів вихідного речення. Зокрема, до їх складу можуть входити суфікс *-ищ(е)* у функції локатива, початкова коренева частина, яка корелює з іменниковим компонентом на позначення об'єкта дії, і центральна (передсуфіксальна) частина, що корелює з предикатним дієсловом, напр.: *водосховище, гноєсховище, насіннесховище, плодосховище, сіносховище, нафтосховище, зерносховище*. Як бачимо, у похідних складних іменниках із значенням місця одну з основних ролей відіграє об'єктна синтаксема вихідного речення.

З-поміж складних слів виділяються іменники з локативною семантикою, які формуються на основі дієслівного предиката та одного з іменникових компонентів вихідного речення і локативний суфікс яких має нульове вираження. До таких складних іменників належать слова типу *водозбір, водозлив, водопій, вуглесклад, зерносклад, лісосклад, нафтосклад*. Проте вони становлять периферію іменників із локативною семантикою.

Локативна позиція речення дає імпульс для творення іменників на позначення місця ще одним способом. Ряд іменників утворюється за допомогою суфікса *-j-*: *верхів'я, пониззя, побережжя, прибережжя, міжряддя, роздоріжжя, підніжжя, передпліччя, підземелля*. Відразу ж постає питання: чому говориться про суфікс *-j-*, коли насправді тут багато суфіксів? Так, дійсно, тут функціонує тільки єдиний суфікс *-j-*, проте в різних звукових оточеннях він набуває різного звукового вираження. У словах типу *верхів'я, міжгір'я* цей суфікс представлено у «чистому» вигляді, тоді як у словах *передпілля, міжряддя, пониззя, прибережжя* і под. він під впливом суміжних звуків зазнає асиміляційних змін, перетворюючись відповідно — залежно від сусіднього приголосного звука — на *л', д', з', ж'*. Отже, єдиний звукотип *-j-* модифікується в конкретному звуковому оточенні на ряд звукових варіантів. У похідних локативних іменниках, утворених за допомогою суфікса *-j-*, коренева частина сама вказує на просторову семантику. Це реалізується або шляхом використання вихідних словосполучень із прийменником у його первинній просторовій функції, або — вихідних прикметників із просторовою семантикою. Прийменники породжують ряд слів, що розрізняються просторовим прийменником вихідного словосполучення: *загір'я, міжгір'я, нагір'я, передгір'я, підгір'я*. Дериваційною базою цих лексем виступають іменникові словосполучення, опорним компонентом яких є іменник *місце*, а залежним — прийменниково-відмінкова просторова сполука, напр.: *місце за горами → загір'я, місце між горами → міжгір'я, місце на горах → нагір'я, місце перед горами → передгір'я, місце під горами → підгір'я*. Прикметникова коренева частина з просторовим значенням використовується в похідних іменниках *верхів'я, ни-*

зов'я та ін. Локативний суфікс *-j-* вживається також у складних іменниках, дериваційну базу яких становлять трикомпонентні іменникові словосполучення з опорним іменником *місце* і залежним прикметниково-іменниковим компонентом, напр.: *місце з дрібним лісом → дрібнолісся, місце з рідким лісом → рідколісся*.

Поодинокі слова зі значенням місця на *-цтво* наближаються до слів-назв процесів. Типовим репрезентантом таких слів виступає складний іменник *книговидавництво*, який сформували три семантичні компоненти вихідного речення: локативний суфікс *-ств-*, який корелює з локативною синтаксемою вихідного речення, іменникова коренева частина, співвідносна з об'єктною синтаксемою, і дієслівна коренева частина, що корелює з дієслівним предикатом вихідного речення.

Опредмечена дія. Іменники, що позначають дію, утворюються після трансформації номіналізації. Такі трансформації часто називають синтаксичною деривацією, яка не змінює лексичної вартості слова, на відміну від деривації лексичної, що полягає в семантичній відмінності похідної одиниці. На перший погляд явища синтаксичної деривації видаються простими. Проте виникають певні труднощі в семантико-синтаксичній кваліфікації похідного іменника. Лексична тотожність вихідного дієслова і похідного іменника завуальовує синтаксичну своєрідність останнього. Річ у тому, що мотивом створення похідного слова не може стати породження ще однієї лексично тотожної одиниці. В основі явища номіналізації лежать синтаксичні потреби. Якщо дієслово при актуальному членуванні речення переміщується з позиції реми в позицію теми, то відбувається конденсація висловлювання і водночас утворення віддієслівного іменника. Переміщення ремного компонента в позицію теми зумовлюється тим, що після породження висловлювання його рема стає темою наступного висловлювання, тобто те, що було метою повідомлення у попередньому висловлюванні, стає даним, відомим у наступному висловлюванні. Компонент у функції теми морфологічно закріплюється у формально-синтаксичній позиції підмета. Якщо в комунікативній позиції теми і у формально-синтаксичній позиції підмета стоїть предикатний компонент, то він вступає з основним предикатом у певні семантико-синтаксичні відношення, які формуються на базі складного речення. Типовим різновидом таких семантико-синтаксичних відношень виступають причиново-наслідкові відношення.

Отже, перетворення, пов'язане з переміщенням присудкового компонента в позицію підмета, веде до перетворення дієслова на віддієслівний іменник, у якого нівелюються вихідні дієслівні категорії і набуваються іменникові граматичні категорії. Є два види речень із віддієслівними іменниками: асиметричні речення, тобто речення з одним віддієслівним іменником, який вступає у причиново-наслідкові відношення (або подібного типу) з дієслівним присудком, і речення симетричної структури, тобто речення з двома віддієслівними іменниками, поєднаними дієслівним присудком, що позначає семантико-синтаксичні відношення між двома

предикатними іменниками і являє собою своєрідну напівзв'язку, пор.: *Вибух розбудив сина* і *Вибух спричинив великі руйнування*.

Найпродуктивнішим суфіксом, що оформлює іменникові назви дії, є суфікс *-j-*: *виховання, довір'я, перемир'я, вишивання, плавання, чекання, кохання, досягнення, прагнення, бажання*. Суфікс *-j-* у слабкій позиції, після деяких приголосних, модифікується у звукові варіанти (найчастіше у варіант *-н'-*). Слід зазначити, що практично суфікс *-j-* із своїми варіантами *-н'-*, *-т'-* має необмежену продуктивність — за його допомогою майже від кожного дієслова можна утворити віддієслівний іменник. Малопродуктивним суфіксом, який оформляє іменникові назви дій, є суфікс *-к(а)*. Інші суфікси назв дії ще менш продуктивні, поєднуючись з поодинокими дієслівними коренями, пор.: *плавка, розробка, перевозка, боротьба, лічба, молотьба, битва, клятва, гонитва, робота*.

О п р е д м е ч е н и й с т а н. Утворення іменникових назв стану виявляє велику подібність до назв дії. Незважаючи на семантичні відмінності предикатів дії та якісного стану, дериваційна історія для назв якості така сама, як і для назв дії, і пов'язана з перетворенням присудкового члена речення на підметовий іменниковий член. Отже, обов'язковою передумовою перетворення компонента із семантикою якісного стану на предикатний морфологічний іменник є його попереднє предикативне вживання. Наведемо конкретні приклади таких перетворень: *Петро мужній* → *Мужність Петра випробувана не раз*; *Хлопчик був сміливий* → *Сміливість хлопчика викликала захоплення*. Найпродуктивнішим суфіксом у функції іменникових назв якості виступає суфікс *-ість*: *гордість, радість, веселість, вільність, рідкість, давність, свіжість, байдужість, бадьорість*. Морфологічно споріднений із суфіксом *-ість* суфікс *-ощ(і)*: *гордощі, радощі, веселощі, труднощі*. Він виявляє великі обмеження, поєднуючись із незначною кількістю прикметникових коренів і оформлюючи похідні іменники тільки у формі множини. Незначні вкраплення мають і інші суфікси назв якості, зокрема *-изн(а), -от(а), -інь, -ин(а)*, напр.: *білизна, жовтизна, сивизна; доброта, чистота, частота, теплота, темнота; височінь, глибочінь, широчінь, темінь, голубінь; старовина, глибина, дивина*.

До суфіксів у функції назв якості належить суфікс *-ств(о)* і його фонетична видозміна *-цтв(о)*. Окремо його варто виділити у зв'язку із своєрідними дистрибутивними характеристиками. На відміну від інших суфіксів у функції іменникових назв якості, цей суфікс може приєднуватися у формально-граматичному плані до іменникової вихідної основи (усі інші суфікси приєднуються до прикметникової вихідної основи). У поверхневій структурі похідних іменників на позначення якісного стану *геройство, молодечтво, багатирство, нахабство, нещтво, мародерство, диктаторство* і под. чітко вирізняється вихідна іменникова частина. Здавалося б, що така їх особливість суперечить закономірностям оформлення іменників-назв якості. Проте при ближчому розгляді виявляється, що всі ці іменники мають дериваційну історію, що з'єднує їх із вихідними назвами якісної ознаки. Річ у тому, що назви якісного

стану морфологічно можуть виражатися як прикметниками, так і іменниками. Вихідні іменники і прикметники мають ту спільну властивість, що вживаються у предикативній функції. Предикативна функція посилює в них семантику якісного стану і робить їх у семантико-синтаксичному функціональному плані єдиним лексико-граматичним розрядом слів. Особливо чітко простежується тотожна семантико-синтаксична сутність іменникових і прикметникових предикативних форм за наявності дериваційно поєднаної пари прикметник — іменник (*розумний* → *розумник, сильний* → *силач*), напр.: *Хлопець розумний* і *Хлопець* — *розумник; Хлопець сильний* і *Хлопець* — *силач*. Це означає, що лексеми типу *герой, молодець, багатир, нахаба, неук, диктатор* ми можемо вживати у предикативній функції як компоненти на позначення якісного стану. Коли ми кажемо *Наш Петро* — *філософ*, то це не обов'язково пов'язується з професією Петра. У такий спосіб можна кваліфікувати риси характеру Петра, вказуючи на його глибокодумність, допитливість. Наші міркування про статус іменникових основ у морфологічній структурі похідних іменників на позначення якісного стану підтверджуються тим, що іменники на *-ств(о)* можуть утворюватися і від предикативних прикметників, пор: *Василь* — *багатир* → *багатирство Василя* і *Василь багатий* → *багатство Василя*. Отже, якщо ми виявляємо в ролі дериваційної бази похідних іменників на *-ств(о)* компоненти не прикметникової, а іменникової природи, це абсолютно не змінює дериваційної історії похідного іменника.

З б і л ь ш е н і с ь т ь. У цій функції найчастіше виступають суфікси *-иськ(о)* і *-ищ(е)*: *ножисько* і *ножище, ручисько* і *ручище, басисько* і *басище, голосисько* і *голосище, хлопчисько* і *хлопчище, дівчисько* і *дівчище, бабисько* і *бабище, вусисько* і *вусище, хвостисько* і *хвостище, розумисько* і *розумище*. Якщо не зважати на окремі обмеження, то список слів із названими суфіксами є відкритим, оскільки завжди він може бути оказіонально розширеним. Менш поширений у тій же ролі суфікс *-ур(а)*: *носьюра, басьюра*. Перехідну між збільшеністю і згрубілістю семантику виражають суфікси *-уг(а), -ук(а), -ух(а)*: *дідуга, злodusа, катюга; псьюка, багнюка, злюка; балакуха, товстуха*.

Дериваційною базою іменників збільшеності служить прикметниково-іменникова сполука, яка включає до свого складу постійний модифікатор із значенням збільшеної величини. Цей модифікатор згортається на користь модифікованого іменникового компонента: *великий чобіт* → *чоботище, великий рот* → *ротисько, великий ніс* → *носьюра*. При трансформації словосполучення у слово вихідні компоненти мають різну репрезентацію: опорний іменник вихідного словосполучення стає кореневою частиною похідного іменника, а прикметниковий предикатний модифікатор — суфіксом у функції збільшеності. Суфікс у похідному іменникові виконує роль супровідного предиката, заміщуючи у морфологічній структурі утвореного слова вихідний предикатний прикметник.

З м е н ш е н і с ь т ь. Суфіксів, що оформлюють іменникові назви зменшеності, набагато більше, ніж тих, які передають протилежне

значення збільшеності. Найбільш продуктивними у цій функції виступають суфікси *-ок*, *-к(а)*, *-к(о)*: *лісок*, *дубок*, *ставок*, *садок*, *візок*, *горбок*, *сніжок*, *жучок*, *синок*; *зозулька*, *рибка*, *мушка*, *хатка*, *хмарка*, *ручка*, *ніжка*, *голівка*, *донька*, *ягідка*; *телятко*, *лошатко*, *курчатко*, *яблучко*, *молочко*, *яєчко*, *вушко*, *очко*, *татко*, *личко*. Не менш продуктивний і суфікс *-ик*: *вогник*, *дощик*, *коник*, *песик*, *орлик*, *братик*, *котик*, *возик*, *столік*, *вузлик*, *ножик*. У парадигму суфіксів зменшеності входять менш продуктивні суфікси *-иц(я)*, *-ець*, *-ц(е)*, *-ен(я)*: *водиця*, *травиця*, *сестриця*; *топірець*, *папірець*, *хлібець*, *вітрець*; *віконце*, *відерце*, *озерце*, *деревце*, *кубельце*, *денце*, *слівце*; *галченя*, *козеня*, *вовченя*, *тигрень*, *зайченя*, *рученя*, *бровеня*, *оченя*. У засобах вираження значення зменшеності спостерігається конглотинація суфіксів, що є найкращим свідченням продуктивності вторинно нарощеного суфікса, пор.: *стіл* → *столік* → *столічок*, *верба* → *вербиця* → *вербичка*, *вовча* → *вовченя* → *вовченятко* → *вовченяточко*. Складні суфікси *-очок*, *-ечок*, *-очк(а)*, *-ечк(а)*, *очк(о)*, *-ечк(о)*, *-ачк(о)* позначають більший ступінь зменшеності і, крім того, надають похідним іменникам емоційно-пестливого забарвлення. До речі, майже всі суфікси у функції зменшеності вірізняються тим, що вони водночас є носіями більш або менш яскраво виражених емоційних відтінків. У середині парадигми існують ряди суфіксів із домінантою зменшеності або пестливості, іноді з повною нівеляцією одного з відтінків. Зокрема, у суфіксі *-иц(я)* семантика зменшеності досить нейтралізована, у ньому домінує інтимно-пестливий відтінок значення: *сестриця*, *водиця*, *травиця*. Ще більше посилює цей відтінок складний суфікс *-ичк(а)*, пор.: *сестриця* → *сестричка*, *водиця* → *водичка*, *травиця* → *травичка*. З абсолютною домінантою пестливості використовуються суфікси *-оньк(а)*, *-еньк(а)*, *-ишоньк(а)*: *рученька*, *ніженька*, *річенька*, *рибонька*, *берізонька*, *дівчинонька*. Тільки у сферу пестливості перейшли при назвах осіб такі суфікси, як *-усь*, *-ус(я)*, *-ась*: *дідусь*, *бабуся*, *Івась*. До них прилягають однофункціональні, але менш продуктивні суфікси *-нь*, *-унь*, *-ун(я)*, *-унь(о)*: *дідунь*, *бабуня*, *татунь*, *синуньо*, *мамуня*.

Різні суфікси, використовувані на позначення зменшеності чи пестливості, створюють градаційний ряд міри цієї зменшеності або пестливості, пор.: *ялина* → *ялинка* → *ялиночка* → *ялинонька*, *береза* → *берізка* → *берізочка* → *берізонька*, *ластів'я* → *ластівеня* → *ластівенятко* → *ластівеняточко* → *ластівенятонько*. Іноді значення суфіксів зменшеності знебарвлюється і стосується звичайної (нейтральної) назви предмета. Наприклад, у багатьох словах типу *стілець*, *кілок*, *рядок*, *стрічка*, *волошка* семантика зменшеності з часом повністю нейтралізувалася. Протягом тривалого часу відбуваються різноманітні семантичні переходи і взаємопереходи.

Ще кілька слів про дериваційну історію цих утворень. Дериваційну базу похідних іменників на позначення зменшеності складають іменниково-прикметникові словосполучення з предикатом *малий*. При трансформації словосполучення в іменникове слово вихідний іменник стає кореневою частиною похідної одиниці, а пре-

дикат *малий* — іменниковим суфіксом, що заміщає названий предикат, пор.: *Стіл малий* → *малий стіл* → *столік*; *Став малий* → *малий став* → *ставок*; *Відро мале* → *мале відро* → *відерце*. Іменникові суфікси зменшеності виконують функцію заміщення предиката. Вони є в похідних словах суфіксами супровідної предикатності.

Збірність. Збірні іменники формуються не в конкретній семантико-синтаксичній позиції речення як основної синтаксичної одиниці, що властиве, наприклад, іменникам суб'єкта, знаряддя і под., а в будь-якій позиції речення. Це означає, що вони утворюються у другій за ієрархічними показниками синтаксичній одиниці-конструкції — словосполученні. Проте словосполучення є тут не власне-словосполученням, а нерозкладним синтаксичним компонентом, який є перехідною структурою між словосполученням і словом. Здебільшого збірні іменники не входять у сукупність назв суб'єктивної оцінки, проте на периферії парадигми збірності вони можуть зникатися із сферою експресивно-оцінної. Дериваційною базою збірних іменників виступають двокомпонентні іменниково-квантитативні сполуки з квантитативним предикатом. Згортання двокомпонентної структури у слово відбувається на користь модифікованого компонента, а модифікуючий у кількісному плані компонент перетворюється на суфікс збірності, напр.: *Студентів багато* → *багато студентів* → *студентство*; *Людей багато* → *багато людей* → *людство*. Суфікс *-ств(о)* є продуктивним формантом іменникових утворень збірності, що стосуються осіб: *робітництво*, *сельство*, *учительство*, *професорство*, *юнацтво*, *козацтво*, *жіноцтво*, *дівочтво*, *парубочтво*. Трапляються двоосновні іменникові утворення на *-ств(о)* з першою основою *багато-*, яка є надлишковою, оскільки значення «багато» міститься в суфіксі *-ств(о)*. Зразком такої мовної надлишковості виступають слова типу *багатоженство*.

Продуктивним суфіксом збірності виступає також суфікс *-н(я)*. На відміну від суфікса *-ств(о)*, який поєднується тільки з назвами осіб, суфікс *-н(я)* виходить поза межі назв осіб, стосуючись істот взагалі, напр.: *куркульня*, *комашня*, *комарня*, *пташня*, *мурашня*, *собачня*. Цьому суфіксові притаманне яскраво виражене експресивне забарвлення, яке споріднює суфіксацію збірності із суфіксацією збільшеності і зменшеності.

Інші суфікси збірності характеризуються специфічним розподілом за певними групами лексики: *-ин(а)* — з назвами сільсько-господарських продуктів: *городина*, *садовина*; *-инн(я)* — з назвами бадилля рослин: *картоплиння*, *маковиння*, *огудиння*, *бурячиння*, *гороховиння*, *бобовиння*; *-няк* — з назвами гаїв і садів за породою дерев і кущів: *березняк*, *дубняк*, *вишняк*, *сосняк*; *-ник* — з назвами рослин: *малинник*, *сунічник*, *полуничник*; *-в(а)* — з поодинокими назвами: *мишва*, *мушва*. Крім назв рослин, суфікс *-ник* охоплює назви приміщень, де утримують відповідних тварин (*телятник*, *куратник*, *гусятник*, *свинюшник*, *ягнятник*, *поросятник*), назви сукупності певних інформаційних об'єктів (*пісенник*, *словник*, *задачник*, *питальник*) та ін.

Одиничність. Коли іменам збірним властива асиметричність семантичного (множина) і формально-граматичного (однина) змісту, то іменам одиничним, навпаки, притаманна симетричність обох різновидів змісту, оскільки семантична однина одиничних іменників відповідає їх формально-граматичній однині. Два різновиди однини виражаються різними структурними частинами похідного іменника: семантичну однину позначає суфікс у функції одиничності, а формально-граматичну однину — флексія. Оскільки формально-граматична однина абстрактніша за семантичну, то вона може перетинатися із семантичною або виходити поза її межі. У семантичній структурі сучасної української літературної мови іменники одиничні протиставлені іменникам збірним. Основним суфіксом, що передає це протиставлення, є суфікс *-ин(а)*: *травина, зернина, пшеничина, хлібина, дробина, маковина, паркетина, цеглина, одежина, дровина, кофтина, горошина, порошина, пилина, піщина, сніжина, краплина, градина, льодина*. Кожній із наведених лексем протиставлена лексема, збірне значення якої виражається або не виражається у формальному плані. Цікаву особливість одиничних іменників із формантом *-ин(а)* становить те, що майже всі вони можуть ускладнюватися суфіксом *-к(а)*. У цьому можна вбачати семантичне і формальне переплетення назв одиничності з назвами зменшеності та їх взаємопосилення. До того ж суфікс *-ин(а)* може мати значення збірності, і за цієї умови використання додаткового форманта *-к(а)* поляризує значення одиничності. Як слушно зазначає В. В. Мартинов, збіг показників збільшеності і збірності, з одного боку, і зменшеності і одиничності, з другого, пояснене (адже множинність завжди більша від відповідної одиничності, а одиничність завжди менша від відповідної множинності), через те конглютинація суфіксів *-ин(а)* і *-к(а)* може кваліфікуватися як «демініутивізація аугментативності» (*хворостина* > *хворостинка*) або «сингулятивізація колективності» (*смородина* > *смородинка*) [96, с. 163].

Протиставлення збільшеності і зменшеності, з одного боку, збірності і одиничності, з другого, можна інтегрувати і диференціювати у такий спосіб: інтеграція вказує на вираження всіма засобами кількісних відношень, а диференціація стосується внутрішньої кількісної визначеності предмета (збільшеність і зменшеність) і зовнішньої кількісної характеристики предметів (збірність і одиничність).

Дієслова своїми словотвірними параметрами істотно відрізняються від іменників. Коли іменники є частиною мови із суфіксальною словотвірною домінантою, то дієслова з погляду словотвору мають обмежені можливості творення похідних слів суфіксальним способом⁶⁷. Дериваційні суфікси дієслів виступають виразниками предикатної семантики. У межах предикатності вони виконують лише функцію заміщення, оскільки заступають у морфологічній структурі слова предикати дії або стану. Суфікси поєднуються з тими вихідними іменниковими аргументами, якими супроводжуються заміщені ними предикати. Це здебільшого аргументи із зна-

ченнями знаряддя або засобу. Зокрема, суфікс *-ува-* формує похідні дієслова поєднанням з аргументами інструментальної семантики: *асфальтувати* — покривати асфальтом, *боронувати* — обробляти бороною та ін. Суфікс *-и-* також може сполучатися з аргументом інструментальної семантики, напр.: *смолити* — обробляти смолою, *батожити* — бити батоном і под. У деяких дієслівних структурах суфікси *-ува-*, *-и-* приєднуються до аргумента із значенням композитива, напр.: *учителювати* — бути учителем, *чабанувати* — бути чабаном, *столярувати* — бути столяром. Суфікси можуть заміщати супровідні предикати, виражаючи значення «набувати певного стану». До таких суфіксів належать суфікси *-і-*, *-ну-*, напр.: *білити* — ставати білим, *темнити* — ставати темним, *бліднути* — ставати блідим. З-поміж дієслівних суфіксів вирізняється суфікс *-и-*, який заміщає предикат дії *робити* і перетворює предикат стану на дієслівний предикат дії, напр.: *зеленити* — робити зеленим, *білити* — робити білим, *темнити* — робити темним.

Визначальним у системі дієслівного словотвору виступає префіксальний словотвір⁶⁸. Дієслівні префікси виконують лише дві функції — функцію локатива і функцію предиката. Локативна функція префіксів є найбільш показовою. Заміщаючи у формально-граматичній структурі дієслів локативні синтаксеми, префікси позначають напрям руху, шлях руху і місце стану. Саме в межах цих трьох параметрів локативної семантики відбулася спеціалізація дієслівних просторових префіксів, з-поміж яких найбільш продуктивними є префікси *в-(у-)*, *ви-*, *від-*, *до-*, *з-(с-)*, *за-*, *над-*, *о-*, *об-*, *пере-*, *під-*, *по-*, *при-*, *про-*. Локативні префікси поєднуються тільки з предикатами дії або стану, поєднання з іменниковими аргументами їм не властиве. Переважна більшість дієслівних префіксів спеціалізована на вираженні значень вихідного та кінцевого пунктів руху. Найчастіше значення вихідного пункту руху виражають префікси *ви-*, *від-*, які розрізняються тим, що перший позначає контактну локалізацію вихідної точки руху всередині просторового орієнтира, а другий — дистантну локалізацію вихідної точки руху щодо просторового орієнтира, пор.: *вийти* — іти зсередини чого-небудь, *відійти* — іти від чого-небудь, віддаляючись від нього. Основними засобами вираження семантики кінцевого пункту руху є префікси *в-*, *за-*, *до-*, *при-*, *під-*, *над-*. Префікси *в-*, *за-* вказують на локалізацію кінцевої точки руху всередині просторового орієнтира: *в'їхати*, *заїхати* — їхати всередину чого-небудь, у внутрішній межі відповідного простору. Префікси *до-*, *під-* позначають дистантну локалізацію кінцевої точки руху щодо просторового орієнтира: *доїхати* — їхати до потрібного місця, *підїхати* — їхати в напрямі чого-небудь, зупинитися біля нього. Префікси *при-*, *над-* за семантичними показниками розташовані між дистантними і контактними просторовими префіксами, позначаючи у відповідних контекстах як дистантну, так і контактну локалізацію: *приїхати* — їхати до потрібного місця або в межі певного простору, *надїхати* — їхати до певного місця або у внутрішній межі простору. До того ж префікси *при-*, *над-*, крім просторового значення, містять

відтінки темпоральних значень: перший вказує на тривалість руху, другий — на раптовість, часову наступність. Значення шляху руху виражають префікси *пере-*, *про-*: перший може вказувати як на контактну локалізацію руху щодо поверхні просторового орієнтира, так і (у вторинному значенні) на дистантну локалізацію руху щодо просторового орієнтира; другий позначає наскрізну дію через що-небудь, напр.: *перейти* — іти через якийсь простір, перетнути його рухом; *перестрибувати* — стрибати над чимсь, перетнути рухом що-небудь; *просвердити* — свердити що-небудь наскрізь. До префіксів із семантикою шляху руху прилягає префікс *об-*, вказуючи на локалізацію руху навколо статичного просторового орієнтира: *оббігти* — бігти навколо чого-небудь, замкнувши коло. Префікс *з-* відрізняється від інших просторових префіксів поєднанням семантики шляху руху з семантикою напрямку (із протилежними характеристиками напрямку), напр.: *зійти* — іти по поверхні вертикально розташованого просторового орієнтира знизу вгору або згори вниз.

У предикатній функції дієслівні префікси заміщають супровідні предикати з темпоральною та кількісною семантикою. Вони є типовими префіксами-модифікаторами. Найчіткіше представлена темпоральна функція. Уже в просторових функціях окремі префікси набували додаткових темпоральних значень. Суто темпоральними префіксами виступають префікси *за-*, *до-*, *від-*, *пере-*, *по-*, *ви-*. Заміщаючи предикати з темпоральним значенням, темпоральні префікси характеризують фази розвитку дії і стану в часі, а також час тривання дії і стану. Про початкову фазу розгортання дії сигналізує префікс *за-*: *заспівати* — почати співати, *захвилюватися* — почати хвилюватися. Кінцевий період перебігу дії або стану виражають префікси *до-*, *пере-*, *від-*, відрізняючись один від одного дистрибутивними ознаками. Префікс *до-* найчастіше вказує на завершальну фазу результативної дії, спрямованої на створення чогось, напр.: *дописати* — кінчити писати, створивши що-небудь; *доцитати* — кінчити читати; *домайструвати* — кінчити майструвати. Префікс *пере-* загальне значення завершального етапу розвитку дії або стану доповнює спеціалізованим значенням припинення тривалої дії або стану, напр.: *перехворіти* — перестати хворіти, *перехвилюватися* — перестати хвилюватися. Префікс *від-* вказує на припинення тривалої дії або стану: *відкрити* — перестати кричати, *відзеленіти* — перестати зеленіти. Дієслівні префікси вказують також на тривалість дії або стану, полюси якої утворюють значення «довго» і «недовго». Тривалий час здійснення дії або стану виражає префікс *ви-*: *виходити* — ходити довго, досягнувши бажаного результату; *вилежати* — лежати довго. Префікси *про-* і *пере-* обмежують дію або стан точно визначеним проміжком часу: *пропрацювати* — працювати певний час; *просидіти*, *пересидіти* — сидіти певний час. Темпоральне значення цих префіксів нерідко переплітається з локальним.

Дієслівні префікси з квантитативною семантикою розподіляються на дві групи — групу префіксів, пов'язаних із кваліфікацією

кількісного вияву дії, і групу префіксів, пов'язаних із кваліфікацією кількості об'єктів дії. Префікси, що корелюють із предикатами квантитативної характеристики дії, диференціюють ступінь, силу прояву дії, вказуючи на неповний, слабкий її вияв або інтенсивний, надмірний вияв. Значення неповного, слабого вияву дії або стану виражається префіксами *при-*, *під-*, *по-*. Префікс *при-* приєднується до дієслів, що виражають становлення якісної ознаки, напр.: *прижовкнути* — стати трохи жовтим, *присолодити* — трохи солодити. У префіксах *під-* і *по-* кількісне значення поєднується з темпоральним, напр.: *підігріти* і *погріти* — гріти трохи, недовго. Значення інтенсивного вияву дії виражається префіксами *ви-*, *на-*, *про-*: *вибілити* — дуже добре, старанно побілити щось; *надивитися* — багато, надмірно дивитися на що-небудь; *продумати* — ґрунтовно, детально обміркувати щось. Значення надмірного вияву дії виражає також префікс *пере-*, у якому кількісне значення супроводжується темпоральним, напр.: *пережарити* — позбавити що-небудь потрібних якостей, жарячи його довше, ніж потрібно. З вираженням інтенсивного вияву дії пов'язане у префікса *пере-* значення кратності: *передрукувати* — друкувати що-небудь повторно, поліпшуючи його. Префікси, що кваліфікують кількість об'єктів дії, позначають її у двох вимірах — багато і мало. Найбільш диференційоване значення «багато об'єктів», яке виражають префікси *по-*, *ви-*, *на-*, *пере-*. Значення множини конкретних предметів, тобто суто квантитативне значення, не супроводжуване іншими відтінками, виражає префікс *на-*: *накупити* — купити велику кількість чого-небудь. На відміну від префікса *на-*, префікс *по-* значення поширення дії на ряд об'єктів поєднує із значенням повноти дії, напр.: *поламати* — ламати багато предметів і завершити цю дію. Синонімом префікса *по-* виступає префікс *ви-*, який чіткіше виражає значення повноти здійснення дії, пор.: *виламати* і *поламати*. Префікс *пере-* відрізняється від префіксів *по-* і *ви-* підкресленням поширення дії на кожний об'єкт зокрема, напр.: *переламати* — поламати один за одним усі предмети. Префіксам *по-*, *ви-*, *на-*, *пере-* протиставлюється префікс *недо-*, позначаючи меншу, ніж потрібно, кількість предметів: *недовиробити* — виробити менше предметів, ніж належить за нормою; *недобрати* — брати менше предметів, ніж передбачалося.

Хоча дієслова характеризуються префіксальною словотвірною домінантою, проте в порівнянні з широкою семантичною диференціацією суфіксів іменників як частини мови із суфіксальною словотвірною домінантою репертуар семантичних функцій дієслівних префіксів значно вужчий. Це пояснюється тим, що іменник більшою мірою, ніж дієслово, пов'язаний із явищами семантичної конденсації та з механізмом семантико-синтаксичної деривації.

Іменник і дієслово як центральні частини мови протиставляються як притаманними їм граматичними категоріями, так і словотвірними особливостями. Словотвірні особливості пов'язані з граматичними категоріями і певною мірою регулюються останніми. Зокрема, переважаність граматичними категоріями змен-

РОЗДІЛ III ГРАМАТИЧНА ПЕРИФЕРІЯ ЧАСТИН МОВИ

§ 1. Прикметник і прислівник

Частиномовна периферійність найвиразніше пов'язується з формально-синтаксичною і семантико-синтаксичними позиціями слова в реченні, а також із загальною природою певної частини мови, її спеціалізацією. Вона в різний спосіб характеризує одиниці, що входять до цієї сфери. У граматичній периферії частин мови розташовані прикметник і прислівник. Їх периферійність виявляється в ряді взаємопов'язаних граматичних факторів, найочевиднішими з яких є використання відповідних частиномовних компонентів у периферійній позиції речення і вираження ними нецентрального семантико-синтаксичних функцій. Більш прихованого характеру набуває такий вияв периферійності, як типова похідність прикметника і прислівника від інших частин мови. У прикметнику і прислівнику по-різному представлені ознаки периферійності. Вони стають явними при зіставленні з ознаками центральних частин мови.

Як уже підкреслювалось, за семантичною окресленістю, центральними формально-синтаксичними і семантико-синтаксичними позиціями в реченні, а також розвинутою сукупністю морфологічних категорій і парадигм дієслову й іменникові належить центральне місце в граматичній структурі української мови. Іменник і дієслово найбільш протиставлені визначальними для них морфологічними категоріями відповідно відмінка і способу та часу. Центральні частини мови спрямовані в синтаксис, формуючи ядерні семантико-синтаксичні структури — елементарні речення. Вони в синтаксичних конструкціях тісно взаємопов'язані, об'єднуючись у граматичні комплекси категоріями числа, роду й особи. Протиставлення ознакових і неознакових слів здійснюється насамперед на граматичній осі «дієслово — іменник». Центральність іменника полягає в тому, що він сам забезпечує протиставлення назв предметів трьом сукупностям класів слів, що позначають градації ознаки, а центральність дієслова — в тому, що тільки в ньому чітко представлено всі значеннєві різновиди ознаки — дію і стан. Периферійність прикметника і прислівника впливає хоча б із того, що стан, виступаючи дещо периферійним компонентом навіть семантики дієслова, стає ще периферійнішим при переміщенні дієслова з центральної позиції речення в периферійну, внаслідок чого втрачаються динамічні семантичні відтінки і

шує у відповідній частини мови продуктивність творення складних слів. З цього погляду дієслово, в якому морфологічно закріплені власне-дієслівні категорії часу, способу і виду, а також невласне-дієслівні категорії особи, числа і роду, характеризуються незначними щодо творення складних слів потенціями. Протилежну властивість виявляє іменник, супроводжуваний меншою кількістю граматичних категорій.

З іменником і дієсловом пов'язується участь у трьох типах деривації — морфологічній, синтаксичній і лексичній. Три типи деривації розрізняються залежно від характеру дериваційного значення. У сфері морфологічної деривації функціонують словотворчі засоби, що оформлюють (або дооформлюють) відповідні грами морфологічних категорій. В іменнику морфологічна деривація найбільшою мірою дотична до творення форм граматичного роду (особливо у назвах істот), а в дієслові — грамом виду. Синтаксична деривація поширюється на похідні, лексичне значення яких тотожне лексичному значенню вихідної одиниці, але відрізняються від неї належністю до іншої частини мови (і відповідно — синтаксичною функцією). Численну групу типових синтаксичних дериватів становлять віддієслівні іменники із значенням абстрактної дії (*змагання, читання, писання, спів, перехід, вплив* і под.), а також утворені за моделлю віддієслівних іменників від-прикметникові іменники із значенням абстрактної ознаки (*гордість, веселість, синь, голубінь, краса* та ін.). У вихідних лексичних одиниць і синтаксичних дериватів різні загальнокатегоріальні значення, зумовлені їх належністю до різних частин мови. Сутність синтаксичної деривації полягає в транспозиції вихідних одиниць в іншу частину мови. Лексична деривація спрямована на творення похідних слів, лексичне значення яких відмінне від твірної бази. Ця деривація охоплює похідні як транспозиційного, так і нетранспозиційного типу. Найпоширенішим різновидом нетранспозиційних дериватів виступають дієслова, утворені префіксальним способом. Явища лексичної деривації розглядають також з боку модифікації (видозміни) і мутації (зміни) лексичної семантики вихідної одиниці.

В іменникові — найчисленнішому семантико-граматичному класі слів — найповніше відображається механізм творення похідного слова і складні словотвірні взаємозв'язки між частинами мови й синтаксичними одиницями-конструкціями — реченням і словосполученням. Вихідними одиницями при творенні похідних іменників виступають як частини мови, так і речення та словосполучення. У реченнєвій базі похідних іменників найбільшу роль відіграє дієслово. Дієслово із залежними від нього аргументами створює семантико-синтаксичну структуру речення, що називає певну ситуацію. Тому утворені від речень іменники ґрунтуються на семантико-синтаксичній валентності дієслова, яка регулює вибір вихідних компонентів для творення нового іменникового слова.

набувається значення статичної ознаки, тобто відбувається перетворення дієслова в одну з периферійних частин мови — прикметник або прислівник⁶⁹. Друге протиставлення (нижче в ієрархії) реалізується на граматичній осі «центральне ознакове слово — периферійне ознакове слово». Дієслово, займаючи в реченні центральну позицію і виражаючи дію або стан, вказує тим самим на первинну функцію ознакових слів, а прикметник і прислівник, поширюючись на периферійні позиції речення і виражаючи відповідно ознаку предмета і ознаку ознаки, стосується вторинних функцій ознакових слів. Дієслово є центральною частиною мови щодо інших ознакових слів, а прикметник і прислівник являють собою певною мірою синтаксично похідні від дієслова одиниці. Функціонування периферійних ознакових частин мови пов'язане з основними частинами мови, є наслідком нейтралізації в останніх їх семантичних, синтаксичних і морфологічних ознак. Вторинний характер прикметника і прислівника визначається і синтагматичною природою їх семантики, тобто закріпленістю відповідно за приіменниковою і придієслівною позиціями. Периферійні ознакові слова функціонують у структурі речення внаслідок зниження рангу предиката, тобто переведення його з центральної позиції речення в периферійну. Вони, виникнувши на основі нейтралізації дієслівних ознак, стають своєрідними уточнювачами центральних частин мови — іменника і дієслова.

Периферійність прикметника і прислівника виявляється в різних ярусах мовної структури і має своєрідність щодо кожної з цих частин мови. Граматична подібність прикметника і прислівника полягає в тому, що вони використовуються лише при синтаксичному ускладненні речень. Семантично елементарне речення складається лише з дієслівного предиката та зумовленої його валентністю кількості іменникових аргументів. При об'єднанні двох елементарних речень в одне ускладнене один з предикатів займає центральну формально-синтаксичну позицію присудка або співвідносного з присудком головного члена односкладних речень, а другий пересувається на периферію речення, набуваючи властивостей приіменникового або придієслівного другорядного члена речення. Ще більше уподібнення предикатних придієслівних і приіменникових другорядних членів речення буває тоді, коли вони вказують на якісний стан предмета або процесу. У такому разі придієслівна власне-атрибутивна позиція будується за приіменниковою моделлю. У непридієслівному секторі функціонування прислівник суттєво відрізняється від прикметника і будується за моделлю похідної від складного речення одиниці. Мається на увазі детермінантна прислівникова позиція в реченні, яка вирізняється своєю автономністю і незалежністю від валентної рамки дієслова. Це найбільш периферійна позиція в реченні, яка своєю незалежністю від окремого слова уособлює вихідне для детермінантного другорядного члена речення⁷⁰. Із формально-синтаксичною периферійністю прикметника і прислівника корелює їх семантико-синтаксична периферійність. Семантико-синтаксичні особливості прик-

метникових і прислівникових предикатів виявляються в явищах конденсації, різних семантичних нашаруваннях на основне предикатне значення. Найпростішу семантичну організацію мають якісні прикметники і співвідносні з прикметниками якісно-обставинні прислівники. Набагато складнішу значеннєву структуру виявляють прикметники і прислівники, які пов'язані трансформаційними відношеннями з синтаксичними одиницями-конструкціями, пор.: *весела дівчинка і дерев'яний стіл ← стіл виготовлений із дерева*. Серед похідних прикметників нерідко трапляються неознакові слова з супровідними предикатними елементами морфемного характеру. Справжню функціональну природу таких похідних слів виявляє їх приіменникова позиція, а також вихідна одиниця, від якої утворено похідний прикметник, і спосіб репрезентації в похідному прикметникові семантичних складників вихідних конструкцій. Через те за якоюсь мірою формальними атрибутивними відношеннями приховуються семантико-синтаксичні відношення різної природи, пор.: *наддеснянські ліси ← ліси, які розташовані над Десною, передсвітанковий бій ← бій, який відбувся перед світанком, батькова книжка ← книжка, яку написав батько (або: книжка, яку має батько і под.), двокімнатна квартира ← квартира, яка складається з двох кімнат, книжкова шафа ← шафа, призначена для зберігання книжок*.

Порівняно з прикметниками однозначнішу семантичну структуру мають прислівники. Похідні прислівникові одиниці, крім слів якісно-обставинного характеру, виступають трансформами підрядних частин складнопідрядного речення і дублюють семантико-синтаксичні відношення складних синтаксичних структур, напр.: *Взимку він відвідав друга ← Коли прийшла зима, він відвідав друга*. В основному такі прислівники виражають часові, причинові і под. значення. Вказівка прислівників на семантико-синтаксичні відношення уможливорює їх перетворення на аналітичні синтаксичні морфемі.

Периферійність прикметника і прислівника засвідчують також їх стосунок до граматичних категорій і специфіка морфологічного оформлення належних до них слів. Ці частини мови розрізняються наявністю/відсутністю морфологічних категорій, різним морфологічним членуванням слів, а також різним ступенем похідності.

Прикметник має співвідносні з іменниковими словоформами категорії роду, числа і відмінка. На перший погляд тотожні для обох частин мови категорії виявляють суттєву граматичну неподібність. Рід, число і відмінок в іменника виступають синтаксично незалежними, а у прикметника — синтаксично залежними, орієнтованими на притаманну опорному іменникові сукупність морфологічних категорій. Якщо в іменника категорія відмінка є абсолютно словозмінною, категорія числа — послідовно словозмінною, категорія роду — суто класифікуючою, то дубльовані прикметником рід, число і відмінок належать до абсолютно словозмінних категорій. Наявне в іменниках розрізнення категорій у прикмет-

нику нівелюється. Синтаксична несамостійність прикметникових категорій роду, числа і відмінка і втрата властивої іменникові їх внутрішньої диференціації свідчать про периферійність прикметника і похідність прикметникових морфологічних категорій від категорій іменника. Граматичне варіювання іменникових категорій при транспозиції в прикметник втрачається і набуває тільки узгоджувальних синтаксичних властивостей. Категорії роду, числа і відмінка прикметника вказують на те, що ця периферійна частина мови стоїть у приіменниковій позиції і синтаксично підпорядковується іменникові.

Інший стосунок до морфологічних категорій має прислівник. Коли прикметник не втрачає, а тільки послаблює транспоновані в нього іменникові категорії, то прислівник втрачає категоріальну членованість частин мови. Формуючись на основі дієслова, іменника і прикметника, прислівник нівелює вихідні морфологічні категорії і набуває ознак незмінності. У зв'язку з цим йому характерна нейтралізація абсолютного кінця слова — флексії, яка в українській і типологічно подібних до неї мовах є найбільш граматичною морфемою і в якій в доприслівниковому функціонуванні зосереджується вираження основних морфологічних категорій частин мови. У чотирикомпонентній системі частин мови прислівник як безкатегорійна частина мови протиставляється в першу чергу дієслову і іменникові як частинам мови із чітко членованими морфологічними категоріями, а також прикметникові як частині мови з транспонованими іменниковими морфологічними категоріями, які у сфері прикметника модифікуються і значною мірою послаблюються щодо семантико-морфологічної диференціації. Щодо сукупності властивих частинам мови морфологічних категорій прислівник, для якого типова семантична, синтаксична і морфологічна нейтралізація граматичних категорій, виступає як найпериферійніша частина мови. Отже, семантико-синтаксична і формально-синтаксична периферійність прислівника доповнюється його морфологічною (категорійною) периферійністю.

У внутрішній зоні периферійних частин мови прикметник виступає як менш віддалена від іменникового і дієслівного центру частина мови, а прислівник — як абсолютно периферійний частини мови компонент. Через те прислівник прилягає до аналітичних синтаксичних морфем, є частиною мови, яка поповнює службові граматичні морфемі. Така специфіка цієї частини мови впливає з того, що їй не властива чітка морфологічна членованість, але властива спрямованість (у певній частині форм) на вираження обставинних семантико-синтаксичних відношень.

§ 2. Семантико-синтаксичні ознаки прикметника. Первинні і вторинні прикметники

У граматичній літературі типовим є визначення прикметника як частини мови, що виражає ознаку предмета безпосередньо або через його відношення до інших предметів. При цьому вказується,

що предмет може мати різні ознаки, внаслідок чого в поняття ознака, передаване прикметником, включаються найрізноманітніші значення: а) колір (*зелений, синій, білий*); б) розмір (*великий, малий, високий, низький*); в) зовнішні і внутрішні властивості істот (*красивий, тендітний, сміливий, хоробрий, добрий, кмітливий*); г) смак (*солодкий, гіркий*); д) матеріал (*цегляний, камінний, залізний, мідний*); е) відношення до простору (*далекий, близький, приміський, сільський, гірський*); є) відношення до часу (*завтрашній, вчорашній, ранній, пізній*); ж) приналежність (*материн, батьків, братів, сестрин*) і т. ін. З цього переліку стає очевидним, що прикметник охоплює різноманітні ознаки: одні з них виступають власне-ознаками, інші — ознаками граматичного характеру, які тільки в певній синтаксичній позиції набувають таких семантичних і морфологічних властивостей.

Визначальну семантичну особливість прикметника становить те, що він виражає статичну ознаку. Граматична відмінність прикметника від інших частин мови полягає в тому, що він узгоджується з опорним для нього іменником у роді, числі й відмінку. За стосунком до ознаки прикметник з-поміж ознакових слів найближче стоїть до дієслова, але позбавлений на відміну від останнього процесуально-часових характеристик. Семантичні й морфологічні показники прикметника тісно пов'язані з його синтаксичними характеристиками. Синтаксичне функціонування прикметника — у зв'язку з можливою його різною інтерпретацією — набуває принципового характеру при висвітленні семантико-граматичних особливостей цієї частини мови.

Здебільшого відзначають, що основна синтаксична роль прикметника в реченні — бути морфологізованим (узгодженим) означенням. Проте при цьому зазначають, що прикметник у реченні може бути іменною частиною складеного присудка. Д. Х. Бараник, відчуваючи нетотожність і неодномірність атрибутивної і предикативної функцій прикметника, вважає останню функцію модифікацією основної: «Виконуючи предикативну роль, прикметник продовжує також характеризувати предмет (у цьому разі виражений іменником-підметом) і в звичайному, атрибутивному плані, тобто щодо якості, щодо відношення до іншого предмета або щодо приналежності. Але ця прикметникова функція реалізується тут в умовах складнішої, ніж звичайно, синтаксичної ситуації і осмислюється лише на фоні предикативних відношень між прикметником та іменником» [165, с. 149]. Які ж синтаксичні функції властиві прикметникові, а які не властиві?

Ознакове слово прикметником можна вважати тільки тоді, коли воно стоїть у присубстантивній позиції, виконує роль присубстантивного другорядного члена речення, узгоджується з опорним іменником у роді, числі й відмінку і виражає атрибутивне значення. Отже, єдина формально-синтаксична функція прикметника — виконувати роль приіменникового другорядного члена речення. Залежно від того, яку позицію в реченні займає опорний для прикметника іменник, прикметник переміщується в реченні, не

відриваючись у синтаксичному плані від іменника. Прикметник завжди супроводжує іменник і дублює його морфологічні категорії. Пор. зміну синтаксичних позицій іменника і відповідні переміщення залежного прикметника: *Високий хлопець усміхався до нас; Ми знову побачили високого хлопця; Школяр розповів про пригоду високому хлопцеві; Діти захоплювалися високим хлопцем; Біля високого хлопця стояло хлоп'я.* Як бачимо, синтаксично опорний іменник впливає на залежний прикметник і надає останньому всіх морфологічних категоріальних характеристик. Тільки присубстантивне вживання ознакового слова свідчить про його прикметникову природу.

При переміщенні прикметника в інші (неприкметникові) синтаксичні позиції він втрачає типові для нього граматичні ознаки і набуває відповідних ознак іншої частини мови. Зокрема, прикметник нерідко виступає в ролі іменної частини складеного присудка. Виконуючи предикативну роль, він стоїть у позиції присудка, яка є дієслівною позицією і засвідчує синтаксичний ступінь переходу прикметника в дієслово: *Пісня була урочиста; Дівчина весела.* Які зміни відбуваються при переміщенні прикметника в дієслівну (присудкову) позицію? По-перше, прикметникова форма, вживаючись у нетиповій для неї синтаксичній позиції, поєднується з дієслівною аналітичною синтаксичною морфемою-зв'язкою, яка морфологічними дієслівними категоріями часу і способу нейтралізує вихідні для прикметника морфологічні категорії, передусім визначальну для іменника, а отже, і для прикметника, категорію відмінка. Про порушення узгоджувальної гармонії між взаємопов'язаним іменником-підметом і прикметниковою формою-присудком свідчить можливість вживання в предикативній позиції двох відмінкових форм — форми називного відмінка і форми орудного відмінка, пор.: *Дівчина була сумна і Дівчина була сумною.* Використання форми так званого орудного предикативного є досить показовим, воно вказує на перетворення залежної вихідної приіменникової позиції прикметника на автономну і взаємозалежну тільки щодо іменника-підмета дієслівну позицію. Тут звучить позиційна рухливість пов'язаного з предикативним прикметником іменника. Останній вживається лише в позиції підмета. Вивільнення від іменникового «засилля» зумовило появу форми орудного предикативного у прикметника, який заміщує власне дієслово. Можна навіть якоюсь мірою стверджувати, що в присудковій (дієслівній) позиції нейтралізуються всі викликані опорним іменником прикметникові морфологічні категорії — роду, числа і відмінка. Щодо категорій роду і числа, то в багатьох випадках у предикативному прикметникові їх виражає аналітична синтаксична дієслівна морфема-зв'язка.

Питання нейтралізації у присудковій функції прикметникової форми вихідних морфологічних категорій роду, числа і відмінка становить теоретичну проблему. Для з'ясування цього питання дуже важливий матеріал близьких типологічно мов, у яких відповідне явище може мати вищий ступінь розвитку. Наприклад,

у німецькій мові нейтралізація морфологічних категорій роду, числа і відмінка у присудкових прикметникових форм набула повного розвитку: *Das Mädchen ist schön; Der Baum ist hoch.* Тут ці категорії нейтралізовані не тільки функціонально, але й формально. У сучасній російській літературній мові представлено також вищий ступінь нейтралізації іменних морфологічних категорій прикметникових присудкових форм, ніж у сучасній українській літературній мові. До того ж у граматичній структурі російської мови можна простежити співіснуючі три стадії нейтралізації у позиції присудка морфологічних прикметникових ознак. Перша стадія нейтралізації репрезентована формами повних прикметників, які зберігають окремі вияви категорій роду і числа, а також категорії відмінка (у предикативній позиції використовуються форми називного і орудного відмінків): *Мальчик был красивый і Мальчик был красивым.* На другій стадії нейтралізації утворюються так звані короткі предикативні прикметники, у яких повністю усуваються морфологічні показники категорії відмінка і якоюсь мірою зберігаються форми категорій роду і числа: *Мальчик красив; Девочка красива; Дети красивы.* На третій (завершальній, повній) стадії нейтралізації усуваються всі морфологічні показники категорій роду, числа і відмінка; предикативна прикметникова форма набуває незмінності, а дієслівна зв'язка виражає предикативні категорії часу і способу, а також втрачені прикметниковою формою категорії роду і числа, напр.: *Мальчик был красивее всех.* Порівняно з російською і німецькою мовами українській мові властива тільки функціональна нейтралізація іменних категорій прикметникових присудкових форм, яка не досягла ступеня їх формального усунення. Щоправда, і в українській мові наявна надто нечисленна група предикативних коротких прикметників типу *певен, рад* (напр.: *Я певен, що він прийде*), які не змінюють загальної системної спрямованості прикметникових предикативних форм на функціональну нейтралізацію іменних морфологічних категорій.

Різновидом предикативного вживання прикметникових форм є випадки їх придієслівної позиції у так званому подвійному присудкові. У лінгвістичній літературі такі прикметники називають предикативними означеннями або предикативними прикметниками. Проте і в цій позиції прикметникова форма набуває синтаксичних рис дієслова і відрізняється від основного предикативного вживання наявністю суміжного присудкового дієслова, предикативні категорії якого поширюються і на прикметникову форму, напр.: *Я ішов радісний; Вона сиділа сумна.* Подвійний присудок утворюється в результаті злиття двох вихідних речень в одне ускладнене з подвійним присудком, пор.: *Вона сиділа + Вона була сумна → Вона сиділа сумна.*

У двох різновидах предикативного вживання прикметникової форми відбувається її синтаксичний перехід у дієслівну позицію. Ці синтаксичні процеси супроводжуються функціональною нейтралізацією вихідних іменних категорій роду, числа і відмінка.

У сучасній українській літературній мові типовим є вживання предикативних прикметникових засобів із формально вираженими, але функціонально нейтралізованими іменними категоріальними показниками. Предикативне вживання прикметників є невласне-прикметниковим вживанням, сферою функціонування дієслова. Воно перебуває на значній віддалі від власне-прикметникового функціонування — приіменникової позиції прикметника, що корелює з атрибутивними семантико-синтаксичними відношеннями.

Не відповідає функціональному типовому використанню прикметника його заміщення субстантивної позиції. У субстантивній позиції прикметникова форма набуває власне-субстантивних ознак: синтаксично залежні прикметникові категорії роду, числа і відмінка перетворюються на автономні категорії, які характерні для власне-іменника. Крім категоріальних трансформацій, відбуваються зміни функціонального діапазону форм. Вжиті замість іменників прикметникові форми виражають предметність і притаманні іменникові семантико-синтаксичні функції суб'єкта, об'єкта, адресата тощо. Проте в субстантивній позиції зберігаються поверхневі, властиві прикметникові, флексії *-ий, -а, -е, -і*: *Новий усміхався до всіх; Високий відзначався великою силою.*

Отже, із синтаксичного погляду тільки ті прикметникові за формальним вираженням засоби слід вважати власне-прикметниками, які займають типову для прикметника формально-синтаксичну (присубстантивну) позицію, виражають атрибутивний зміст і в яких іменні морфологічні категорії роду, числа і відмінка набувають залежного від опорного іменника синтаксичного характеру. Усі інші формально-синтаксичні позиції вихідних прикметникових форм засвідчують їх синтаксичний перехід в інші частини мови.

Прикметники розподіляються на два великих семантико-граматичних класи: первинні прикметники і вторинні. До первинних прикметників належать ті прикметники, які позначають якісний стан предмета і членуються тільки на корінь та закінчення, напр.: *ясн-ий, молод-ий, стар-ий, біл-ий, син-ий, весел-ий, кар-ий*. Вторинні передусім стосуються ознаки, яка має явний похідний характер і сформувалася через відношення до предмета, дії, процесуально-го стану або обставинної ознаки. Подібним прикметникам властива більша членованість, тобто наявність, крім кореня і закінчення, суфікса або префікса: *мід-н-ий, заліз-н-ий, над-вод-н-ий, пере-бір-лив-ий, без-меж-н-ий*. Похідними є також якісні прикметники, які виражають модифікацію звичайного вияву якості у бік її інтенсивності або послаблення. Модифікацію якості похідних прикметників відображає їх морфологічна структура, де наявні фікси, що передають градацію якісної ознаки, напр.: *пре-син-ий, син-еньк-ий, син-юват-ий, весел-іш-ий, най-весел-іш-ий*. Проте серцевину похідності складає не внутрішня похідність (похідність прикметника від іншого прикметника), а зовнішня похідність (похідність прикметника від інших частин мови).

Похідними виступають прикметники, у яких лексичний центр

прикметника. Коли щодо дієслова він виступає зумовленою із семантико-синтаксичного погляду категорією, то щодо прикметника — зумовлюючою категорією. Прикметник відмінковими формами повністю підпорядковується іменникові, узгоджується з його формами. Відмінкові форми іменника є для нього вихідними, базовими. Щодо прикметникової відмінкової форми відмінок іменника виступає із синтаксичного боку автономною одиницею. Перемістившись із центральної присудкової позиції у залежну присубстантивну, прикметник супроводжує опорний іменник і дублює форму відмінка. Іменникова категорія відмінка є абсолютно словозмінною категорією. Це означає, що всі відмінкові видозміни відбуваються не поза межами того самого слова, а в його внутрішніх межах.

Прикметникова категорія відмінка, на відміну від вихідної для неї іменникової категорії, що функціонує як синтагматично зумовлена щодо дієслова і синтагматично зумовлююча щодо залежного прикметника, являє собою абсолютно зумовлену категорію. Вона граматично орієнтована на відмінкові «потужності» іменника. Скільки грамем категорії відмінка існує в іменникові, стільки ж (не більше і не менше!) їх і в прикметникові. Синтаксична позиція прикметника узагальнено кваліфікується як присубстантивна. У подібному широкому трактуванні прикметникової позиції прихований відповідний синтаксичний зміст: у всіх власне-іменникових позиціях (суб'єктній, об'єктній, адресатній, інструментальній, локативній та ін.) прикметник може супроводжувати іменник, залежати від нього і дублювати його графемні позиції. Таким чином, узагальнена присубстантивна позиція розчленовується на ряд таких присубстантивних субпозицій, як прикметникова присуб'єктна субпозиція, прикметникова приоб'єктна субпозиція, прикметникова приадресантна субпозиція, прикметникова приінструментальна субпозиція і под. Як і в опорному іменникові, похідна від іменника прикметникова категорія відмінка є абсолютно словозмінною категорією, оскільки реалізується в межах того самого слова. Проте вона, на противагу іменниковій категорії, характеризується не двобічністю (зумовленою і зумовлюючою синтаксичною одиницею), а однібічністю (виключно зумовленою іменником синтаксичною одиницею). Отже, синтагматично зумовлена щодо дієслова і синтагматично зумовлююча щодо залежного прикметника іменникова категорія відмінка транспонується у прикметнику в синтагматично зумовлену іменником категорію.

У категорії числа іменник функціонує як синтагматично зумовлююча одиниця. Ця категорія як базова зосереджується тільки в іменникові і може транспонуватися в прикметник і дієслово. Вона має неоднорідний із морфологічного боку характер: одна її частина (до того ж переважна) є абсолютно словозмінною субкатегорією, оскільки реалізується тільки у формах того самого слова, а інша частина — суто класифікуючою, оскільки її графемі (однина і множина) розподіляються не між словоформами того

самого слова, а між формами різних слів. Основна, словозмінна, частина категорії числа (словозмінна субкатегорія) спрямована на відображення реальних кількісних співвідношень предметів, а інша, периферійна і класифікуюча, частина являє собою субкатегорію з формально-граматичним змістом.

Прикметникова категорія числа істотно відрізняється від базової і зумовлюючої іменникової категорії числа насамперед тим, що вона транспонована, а отже, зумовлена іменником граматична категорія. Вона має і морфологічні відмінності. Якщо категорія числа в іменникові є переважно словозмінною категорією, то число у прикметникові — абсолютно словозмінна морфологічна категорія. При транспозиції числа з іменникової бази у сферу прикметника відбулася її морфологічна трансформація, яка виявилася у двох моментах: по-перше, у нівеляції класифікуючої периферії вихідної іменникової категорії і, по-друге, у наданні їй статусу абсолютно словозмінної. Ці взаємопов'язані процеси показують особливості функціонування категорії числа в різних частиномовних класах слів.

Категорія роду іменника є суто класифікуючою категорією. Вона реалізується тільки у формах різних слів. Грамами чоловічого, жіночого і середнього роду наповнені як семантико-граматичним, так і формально-граматичним змістом. Така половинчастість категорії і невизначеність домінанти семантико-граматичного або формально-граматичного змісту зумовлює її периферійність у категоріальній структурі іменника. Категорія роду — суто іменникова категорія. Вона транспонується найбільшою мірою у прикметник і обмежено — у дієслово (форми минулого часу та умовного способу). Граматичний іменниковий рід є автономною граматичною категорією і синтагматично зумовлюючою щодо прикметника і дієслова.

Транспонована у прикметник категорія роду змінює свою вихідну граматичну природу. Якщо у сфері іменника вона виступає абсолютно класифікуючою категорією, то при транспозиції у сферу прикметника рід набуває протилежного характеру, перетворюючись на абсолютно словозмінну категорію. Прикметникові грами чоловічого, жіночого і середнього роду дублюють відповідні грами іменника і забезпечують синтаксичний зв'язок опорного іменника та залежного прикметника. У категорії роду при переміщенні у сферу прикметника відбуваються найглибші граматичні перетворення: на відміну від вихідної класифікуючої іменникової бази, граматичний рід прикметника не віддаляється від категорії відмінка і числа, а, навпаки, зближується з ними і набуває абсолютних словозмінних рис.

Отже, якщо граматичні іменникові категорії диференціюються на абсолютно словозмінний тип, послідовно словозмінний тип і суто класифікуючий тип, то у сфері прикметника дане розрізнення нівелюється. Усі транспоновані у прикметник морфологічні категорії стають абсолютно словозмінними. Втрата диференціації

категорій і приведення їх до одного словозмінного типу є також одним із свідчень результатів транспозиції і небазового характеру цього явища.

§ 5. Синтаксичний, морфологічний і семантичний ступень переходу іменника, дієслова і прислівника у прикметник

У переході іменника, дієслова і прислівника у прикметник розрізняються ступені: синтаксичний, морфологічний і семантичний. Синтаксичний ступінь переходу у прикметник є початковим, але функціонально визначальним ступенем, коли вихідне слово виступає в синтаксичній позиції прикметника, проте не змінює формальних морфологічних ознак вихідної частини мови. Закріплюючись у новій для нього прикметниковій синтаксичній позиції, вихідне слово може набувати морфологічного оформлення прикметника, у який синтаксично вже перейшло. Морфологічний ступінь переходу у прикметник вищий порівняно із синтаксичним ступенем як початковим і засвідчує системну прикметникову граматицизацію відповідного елемента. Набуття вихідним словом синтаксичних і морфологічних ознак прикметника іноді супроводжується також семантичними зрушеннями — частковим або повним семантичним зближенням його з прикметником, у який синтаксично і морфологічно перейшло дане слово. Семантичний ступінь переходу вихідних частин мови у прикметник — це завершальний ступінь цього процесу, ступінь найвищого рангу.

Відповідно до розрізнення трьох ступенів (синтаксичного, морфологічного і семантичного) переходу частин мови та концепції чотирикомпонентної системи частин мови (іменника, дієслова, прикметника і прислівника) розрізняються три види ад'єктивації (переходу в прикметник): відіменникова ад'єктивація, віддієслівна ад'єктивація і відприслівникова ад'єктивація. Характерну рису ад'єктивації становить найбільший її вияв у морфологічному ступені. Найтісніше прикметник пов'язаний з іменником, і тому відіменникова ад'єктивація у всіх її ступенях і різновидах представлена найширше.

Синтаксичний ступінь відіменникової ад'єктивації звичайно здійснюється позиційним способом — переміщенням відповідної форми іменника у присубстантивну позицію, напр.: *Він захоплюється музикою* → *Захоплення музикою у нього давнє*. У другому реченні відмінкова форма *музикою* перемістилася в типову для прикметника формально-синтаксичну позицію, але ще не набула морфологічних змін, тобто морфологічно не закріпилася в присубстантивній позиції. Особливістю відіменникової синтаксичної ад'єктивації є те, що деякі відмінкові форми не можуть залежати від опорного іменника і через те трансформуються в інші відмінкові засоби, які стоять ближче до ад'єктива. Зокрема, у граматичній структурі сучасної української літературної мови називний і знахідний відмінки не можуть підпорядковуватися опорному імен-

никові і тому безпосередньо або опосередковано трансформуються у родовий відмінок, який являє собою типовий присубстантивний відмінок, відмінок транспозиції, пор.: *Дівчина співає* → *спів дівчини*; *Хлопчик біжить* → *біг хлопчика*; *Письменник написав роман* → *Роман написаний письменником* → *написання роману письменником*. Зважаючи на закріпленість родового в ад'єктивній позиції, можна кваліфікувати його як напівморфологізований за-сіб відіменникової транспозиції. Він створює перехідний між синтаксичним і морфологічним ступенями синтаксико-морфологічний різновид ад'єктивації.

Синтаксичний ступінь відіменникової ад'єктивації підготовляє ґрунт для морфологізованої ад'єктивації. Переміщення відмінкової форми в позицію прикметника і виконання нею атрибутивної функції нерідко супроводжується ад'єктивною морфологізацією. У зв'язку з цим у граматичній системі сучасної української літературної мови наявна велика кількість відіменникових прикметників. Вихідні іменники і утворені в результаті морфологізованої ад'єктивації прикметники мають споріднену семантику, але відрізняються автономним/неавтономним характером морфологічних категорій роду, числа і відмінка, а також формально-синтаксичними та семантико-синтаксичними функціями і зміщеннями лексичної семантики у бік вираження атрибутивності. Бувають випадки, коли можливі синтаксико-морфологічний і морфологічний типи ад'єктивації, пов'язані між собою відношеннями безпосередньо вихідна одиниця/безпосередньо похідна одиниця. Утворені від іменників морфологізовані прикметники членуються на дві чітко відмежовані частини: лексичну частину, репрезентовану вихідним іменником, і граматичну частину, представлену прикметниковим суфіксом, який вказує на прикметниковий характер слова і пов'язані з ним типові функції.

Поступові такти перетворень на осі іменник → синтаксична ад'єктивація → морфологізована ад'єктивація можна показати на такому прикладі: *Він часто згадував, як співала мати* → *Він часто згадував спів матері* → *Він часто згадував материн спів*.

Окремі морфологізовані відіменникові прикметники, закріплюючись у прикметниковій системі, набувають власне-прикметникових семантичних рис. Інколи внаслідок ад'єктивації у певному компоненті відбуваються значні семантичні зміни, які уводять його в інший синонімічний ряд і надають нового лексичного значення. Це означає, що межі між власне-прикметниками і невласне-прикметниками рухливі. Лексичне прикметникове значення, що ґрунтується на вихідному іменникові, може стиратися і набувати якості, пор.: *золоте перо* (виготовлене із золота) і *золоте зерно* (кольором подібне до золота), *залізний цвях* (виготовлений із заліза) і *залізна воля* (тверда, міцна). У наведених парах другі прикметники зазнали великих семантичних зрушень, завдяки чому вони повністю відійшли від лексичного значення вихідного для них іменника і злилися з якісними прикметниками. Це семантичний ступінь переходу у прикметник. Похідними прикметниками,

у яких відбулося семантичне завершення переходу, є такі слова, як *вовчий, заячий, ведмежий, орлиний*, пор.: *вовча шуба, заяча шапка, ведмежий кожух, орлиний клекіт* (значення прями, співвідносні з вихідними іменниками) і *вовчий апетит, заяча вдача, ведмежа послуга, орлиний зір* (значення переносні, що відірвалися від лексичного значення вихідних іменників). Іноді можна вбудувати ланцюжок поступових перетворень від вихідного іменника аж до прикметникових слів, у яких зафіксовано семантичний ступінь переходу, напр.: *Перо виготовлене із золота* → *перо із золота* → *золоте перо* → *золота вдача*; *Орли клекотали в піднебессі* → *клекіт орлів* → *орлиний клекіт* → *орлиний ніс* → *орлиний зір*. У цих синтаксичних конструкціях маємо синтаксичний ступінь переходу, морфологічний ступінь (морфологізація присубстантивної прикметникової позиції) і семантичний ступінь. Часто ступені переходу пов'язані з явищами семантико-синтаксичної конденсації.

Інші частини мови мають спільний і відмінний від іменника характер переходу в прикметник. Зокрема, дієслово зближується з іменником наявністю розвиненого морфологічного ступеня переходу у прикметник, але відрізняється непродуктивністю синтаксичного і семантичного ступенів переходу. Специфіка транспозиційних відношень між іменником і прикметником полягає в тому, що обидві частини мови мають спільний фонд граматичних категорій, але з диференціацією останніх по лінії автономні/неавтономні категорії. Дієслово і іменник мають полярні морфологічні категорії, через те морфологічний перехід дієслова у прикметник супроводжується не трансформацією вихідних граматичних категорій (як у вихідного іменника), а їх нівеляцією. Транспозиція дієслова у прикметник має свої особливості і в тому плані, що деякі синтаксичні властивості першого можуть зберігатися, зокрема специфічне для дієслова керування знахідним відмінком без прийменника.

Порівняно з відіменниковою віддієслівна синтаксична ад'єктивація має вузьку сферу поширення. До того ж ідеться не про власне-синтаксичний ступінь переходу дієслова в прикметник, а про синтаксико-напівморфологізований різновид синтаксичного ступеня. У синтаксичній позиції прикметника використовуються лише форми інфінітива. Інфінітив може поєднуватися з дуже вузьким колом опорних віддієслівних іменників. Цими опорними іменниками звичайно виступають модальні іменники типу *бажання, прагнення, веління, жадання, змога, вміння, наказ, прохання, потреба* і зрідка деякі віддієслівні іменники на позначення руху, напр.: *Він бажав допомогти* → *бажання допомогти*; *Хлопчик умів малювати* → *вміння малювати*; *Командир наказав зачекати* → *наказ зачекати*. Обмежена кількість опорних віддієслівних іменників і зайняття синтаксичної ад'єктивної позиції тільки інфінітивом свідчить про непродуктивність для дієслів синтаксичного ступеня переходу. Чому слід говорити про напівморфологізацію цієї синтаксичної позиції? Річ у тому, що форма інфінітива позбавлена визначальних для дієслова морфологічних категорій часу і

способу, а також категорій особи і числа. У цій формі відбулася немовби половина морфологізації — морфологічна нейтралізація вихідних дієслівних категорій, але не здійснилося морфологічне закріплення прикметникових граматичних категорій роду, числа і відмінка.

Своєрідність віддієслівної ад'єктивації становить і те, що в межах морфологічного ступеня переходу виділяються два різновиди віддієслівних прикметників — більш віддалений від дієслова і відповідно більш зближений із прикметниками різновид, з одного боку, і менш віддалений від дієслова і відповідно більш віддалений від прикметника різновид, з другого боку. Перший різновид репрезентований віддієслівними прикметниками з суфіксами *-альн-* і *-ильн-*, а другий — так званими активними і пасивними дієприкметниками. Більша граматикалізація першого різновиду виявляється в тому, що у віддієслівних прикметниках нівелюється передбачувана семантикою дієслова, а отже, обов'язкова сполучуваність із залежними іменниками. Другий різновид зберігає характерний для вихідного дієслова набір об'єктних, адресатних, інструментальних і под. іменникових позицій, за винятком, звичайно, суб'єктної позиції, яка при переміщенні дієслова в присубстантивну позицію і морфологічному закріпленні його в ній нівелюється. Якщо зважати на всю сукупність більш граматикалізованих і менш граматикалізованих віддієслівних прикметників, то морфологічний ступінь віддієслівної ад'єктивації слід вважати надзвичайно продуктивним. Вкажемо ще на одну особливість віддієслівних прикметників на *-альн-* і *-ильн-*. Вони є кондесатами підрядної частини складнопідрядного речення, внаслідок чого зберігають семантику мети або призначення: *стругальний* (призначений, використовуваний для стругання), *свердлильний* (призначений, використовуваний для свердління), *гострильний* (призначений, використовуваний для гостріння), *точильний* (призначений, використовуваний для точіння).

Семантичний ступінь переходу дієслова у прикметник репрезентований рядом слів. Семантичний ступінь характеризується своєю неоднорідністю, відображаючи різний вияв семантичного віддалення від вихідного дієслова. Найчастіше у семантичному плані модифіковані віддієслівні прикметники мають у своєму складі такі прикметникові суфікси, як *-лив-*, *-к-*, *-л-*, *-н-*, *-ен-*, *-уч-*, *-ач-*, *-уц-*, *-ац-*, напр.: *винахідливий*, *спостережливий*, *рухливий*, *жартівливий*; *верткий*, *плавкий*, *говіркий*, *гнучкий*; *дозрілий*, *спілий*, *стиглий*, *змарнілий*, *гнилий*; *непохитний*, *незабутній*, *непробудний*; *розвинений*, *учений*; *пекучий*, *колючий*, *блискучий*, *балакучий*, *палючий*; *гарячий*, *стоячий*, *лежачий*; *видючий*, *загребущий*; *пропащий*, *гулящий*. У наведених віддієслівних прикметниках можна помітити різні семантичні нашарування і видозміни, а також неоднакове набуття якості.

У процесах ад'єктивації незначну роль відіграють прислівники. Непродуктивна прислівникова база використовується в синтаксичному і морфологічному ступенях переходу. Синтаксичний сту-

пів характеризується переміщенням прислівників із типової для них детермінантної або придієслівної позиції речення в присубстантивну, напр.: *Вгорі співали жайворонки* → *Спів угорі заповолив його*. Закріплення в синтаксичній присубстантивній позиції окремих прислівникових слів веде до їх морфологічної ад'єктивації. Найчастіше морфологічно ад'єктивуються часові і просторові прислівники, пор.: *Київ сьогодні* → *сьогоднішній Київ*; *село завтра* → *завтрашнє село*; *місто увечері* → *вечірнє місто*; *спів учора* → *вчорашній спів*; *течія унизу* → *нижня течія*.

Центральну ланку процесів ад'єктивації становить морфологічна ад'єктивація. У граматичній структурі сучасної української літературної мови наявний великий набір дериваційних суфіксів, які забезпечують морфологічний перехід вихідних частин мови у прикметник. Головну роль у морфологічній ад'єктивації відіграють дві основні вихідні частини мови — іменник і дієслово. Морфологізація ад'єктивної позиції веде до подальших семантичних змін, які засвідчують найвищий ступінь переходу у прикметник.

§ 6. Семантико-синтаксичний характер ступенів порівняння прикметника

На особливу увагу заслуговує питання про відношення форм вищого і найвищого ступенів порівняння до парадигми прикметника⁷¹. Відомо, що так звані вищий і найвищий ступені порівняння утворюються не від усіх прикметників. Нерідко вказується, що категорія ступенів порівняння властива тільки якісним прикметникам. Розглядаючи семантико-граматичні особливості ступенів порівняння розпочнемо з характеристики їх синтаксичних позицій. Відразу ж відзначимо, що прикметники виступають тільки в одній синтаксичній позиції — присубстантивній, яка у своїй внутрішній сфері може розчленовуватися — залежно від властивих іменникові семантико-синтаксичних позицій — на ряд субпозицій: присуб'єктну прикметникову субпозицію, приоб'єктну прикметникову субпозицію, приадресатну прикметникову субпозицію, приінструментальну прикметникову субпозицію і под. Яку ж первинну синтаксичну позицію займають так звані форми вищого і найвищого ступенів порівняння?

Форма вищого ступеня порівняння у типових виявах займає не присубстантивну синтаксичну позицію, а присудкову, яка властива дієслову, напр.: *Петрик сильніший за Василька*, *Петрик був сильніший за Василька*, *Петрик буде сильніший за Василька*. Уже за цією ознакою форма вищого ступеня порівняння не може кваліфікуватися як форма прикметника. Вона звичайно стоїть у властивій дієслову присудковій позиції і через те поєднується з аналітичною синтаксичною морфемою-зв'язкою *бути*, що виражає визначальні дієслівні граматичні категорії часу і способу, а також особи і числа: *Життя сильніше за смерть*, *Життя було сильніше за смерть*, *Життя буде сильніше за смерть*, *Життя було б сильніше за смерть*, *Життя хай буде сильніше за смерть*. Як бачимо, у цих

формах засвідчено синтаксичний ступінь переходу прикметника в дієслово. Це первинна функція форми вищого ступеня порівняння.

У форм вищого ступеня порівняння наявні ще деякі семантико-синтаксичні ознаки, які показують їх неприкметникову природу. Маємо на увазі семантико-синтаксичну валентність форм, які завжди відкривають дві позиції — суб'єктну і об'єктну: *Марійка молодша від Галі; Правда сильніша за неправду*. Притаманний їм двовалентний потенціал також говорить про те, що вони не є власне-прикметниками, а входять за валентними характеристиками до класу дієслів. Форма вищого ступеня порівняння є предикатом стану, який керує називним відмінком у функції суб'єкта стану і відмінковими формами у функції об'єкта стану. Як і деякі власне-дієслова, форми вищого ступеня порівняння поєднуються з дієслівними постфіксами *від* і *за*, що від'єдналися від залежного іменника і ввійшли у морфолого-синтаксичну структуру форм вищого ступеня порівняння як предикатів стану.

Форми вищого ступеня порівняння лінгвісти нерідко включають у словозміну прикметника. За такої умови категорія ступенів порівняння кваліфікується як словозмінна, що реалізується не у формах різних слів, а формами того самого слова. Проте при трактуванні певної категорії як словозмінної необхідна лексична тотожність форм і граматична їх відмінність. У випадку з вищим ступенем порівняння маємо якраз явище, коли вихідна і похідна форми виступають лексично не тотожними. З вищим ступенем порівняння пов'язується новий лексико-семантичний зміст — вказівка на вищий ступінь якісного стану. Отже, перед нами типовий словотвірний феномен, у якому формальний засіб, що виражає відмінну від вихідного слова семантику, є словотворчим суфіксом. До речі, вищий ступінь порівняння динамічної ознаки у предметі виражають і дієслова типу *більшати, білішати, зеленішати, старшати*, які ми не вважаємо словозмінними формами, а окремими словами. Із семантико-граматичного погляду так звані форми вищого ступеня порівняння є окремими словами на позначення якісного стану предмета, а тому включати їх у словозмінну парадигму прикметника нема жодних підстав.

При кваліфікації форм вищого ступеня порівняння у первинній присудковій функції як не-прикметників необхідно з'ясувати, як видозмінюються в цих формах визначальні для власне-прикметника і транспоновані від іменника синтаксичні категорії роду, числа і відмінка. Варто зазначити, що периферійні граматичні прикметникові категорії роду і числа у формах вищого ступеня послаблюються, у зв'язку з тим що вони виражаються також аналітичною синтаксичною морфемою-зв'язкою *бути*. Що стосується визначальної для прикметника категорії відмінка, то вона нейтралізується повністю аналітичною синтаксичною морфемою-зв'язкою і передаваними нею дієслівними граматичними категоріями, оскільки вживається в цій позиції тільки в одній формі, яка суто формально нагадує форму називного відмінка. Семантико-синтак-

сична нейтралізація відмінка у присудковій позиції вищого ступеня порівняння чітко з'ясовується при зіставленні цього явища з однорідними фактами інших мов, де це явище набуло вищого розвитку. Наприклад, у граматичній структурі російської мови форма вищого ступеня порівняння вживається тільки в присудковій позиції, завжди супроводжується аналітичною синтаксичною морфемою *бути* і має незмінну форму, у якій повністю нейтралізовано всі граматичні категорії прикметника — відмінка, роду, числа. Отже, те, що в українській мові нейтралізовано функціонально, але не у формально-морфологічному плані, в російській мові нейтралізовано і нівельовано у функціональному і формально-морфологічному планах.

Формі найвищого ступеня порівняння, подібного до вищого ступеня, притаманна первинна присудкова (дієслівна) позиція, напр.: *Хлопець найвитриваліший від усіх, Хлопець був найвитриваліший від усіх, Хлопець буде найвитриваліший від усіх, Хлопець був би найвитриваліший від усіх, Хлопець хай буде найвитриваліший від усіх; Це дерево найвище з усіх дерев, Це дерево було найвище з усіх дерев, Це дерево було б найвище з усіх дерев, Це дерево нехай буде найвище з усіх дерев*. Первинна присудкова позиція цих елементів свідчить про їх неприкметникове функціонування і семантико-синтаксичне зближення з дієсловами. У присудковій позиції дієслівні граматичні категорії аналізованих форм передає аналітична синтаксична морфема-зв'язка *бути*. Тут нейтралізована визначальна для прикметника граматична категорія відмінка і трансформовані в надлишкові периферійні граматичні категорії роду і числа.

Найвищий ступінь не входить у парадигму словозміни прикметника. У формах словозміни лексичне значення слова залишається тотожним, тоді як у найвищому ступені порівняно з вихідним прикметником змінюється лексичне значення. Найвищий ступінь позначає найбільшу міру якісного стану предмета. Таким чином, перед нами типове словотвірне явище. За допомогою префікса, який вказує на відмінне від вихідного слова лексичне і словотвірне значення, утворюється нова лексична одиниця. Виходячи із вказаних ознак, найвищий ступінь порівняння не можна зараховувати до прикметника як частини мови. Ця одиниця являє собою розряд із специфічним словотвірним значенням у сфері дієслова.

Слова вищого і найвищого ступенів порівняння мають дві форми — синтетичну і аналітичну: синтетична передається відповідно суфіксами і префіксами, аналітична — аналітичними синтаксичними морфемами відповідно *більш* і *найбільш*, пор.: *Хлопець був досвідченіший за своїх ровесників і Хлопець був більш досвідчений за своїх ровесників; Хлопець був найдосвідченіший і Хлопець був найбільш досвідчений*. Аналітичні форми іноді точніше передають лексичний зміст слова. Одним із стимулів розвитку аналітичних форм було й те, що тільки за їх допомогою можна утворити від того самого слова два вияви ознаки — зростаючий і

спадаючий, напр.: *Він більш витривалий за свого ровесника і Він менш витривалий за свого ровесника; Він найбільш витривалий і Він найменш витривалий.*

Слова вищого і найвищого ступенів порівняння можуть вживатися у вторинній, прикметниковій, функції, коли при згортанні двох (або більше) речень в одне ускладнене ступеневі предикати переміщуються з присудкової позиції у присубстантивну. Пор. первинну і вторинну функції ступенів порівняння та механізм переходу першої у другу: *Береза була вища за дуба + Вона ніжно шелестіла своїм листям → Вища за дуба береза ніжно шелестіла своїм листям.* У позиції прикметника у ступенів порівняння «відроджуються» притаманні цій частині мови граматичні категорії роду, числа і відмінка, транспоновані від опорного іменника.

§ 7. Дієприкметник як синтаксичний і морфологічний ад'єктив

Дієприкметник часто зараховують до дієслова і рідше — до прикметника. Проте він являє собою дієслівно-прикметникове утворення, одна частина якого входить до складу прикметника, а інша — до складу дієслова. Два різновиди дієприкметника розрізняються синтаксичними показниками: дієприкметник, входячи до складу прикметника, займає тільки присубстантивну позицію, втрачає визначальні дієслівні категорії і дублює наявні в іменникові граматичні категорії роду, числа і відмінка. У сфері дієслова він займає присудкову позицію, нейтралізує визначальну для прикметника категорію відмінка і послаблює — у зв'язку з наявністю їх в аналітичній синтаксичній морфемі-зв'язці *бути* — периферійні граматичні категорії числа і роду.

Для з'ясування статусу дієприкметника у прикметниковій (присубстантивній) позиції необхідно вивчити характер співвідношення в ньому дієслівних і прикметникових граматичних категорій. Лише це може поставити на реальну основу розв'язання цієї проблеми. Оскільки лінгвісти переважно кваліфікують дієприкметник як форму дієслова, то розпочнемо з розгляду дієслівних граматичних категорій, визначимо, які категорії нейтралізовані у прикметниковій (присубстантивній) позиції, а які залишилися не нейтралізованими.

Вище підкреслювалося, що визначальними для дієслова категоріями є час і спосіб. У грамах теперішнього, минулого і майбутнього часу (категорія часу) і грамах умовного та наказового способу (категорія способу) відображається сутність дієслова як центральної частини мови. Ці категорії власне-дієслівні, не транспоновані від інших частин мови. Чи наявні ці категорії у дієприкметнику? Вважається, що дієприкметник має форми теперішнього і минулого часу й не має форми майбутнього часу. Уже насторожує той факт, що з трьох грамах категорії часу представлено, на думку більшості дослідників, тільки дві. Насправді становище з часовими показниками набагато складніше. Дієпри-

кметник не виражає значення часу, а утворюється від дієслівних форм теперішнього і минулого часу. Це зовсім інші речі. Безпосередня похідність дієприкметника від форм теперішнього і минулого часу може викликати лише часову співвідносність, а не пряме дієслівне значення часу. Щодо моменту мовлення дієприкметник у присубстантивній позиції значення грамам теперішнього, минулого і майбутнього часу не виражає. Це легко показати, якщо будь-який дієприкметник із присубстантивної позиції перевести у присудкову (дієслівну) позицію. Перебування в дієслівній позиції вимагає, звичайно, наявності показників трьох грамах категорії часу: теперішнього, минулого або майбутнього. Ці показники не забезпечуються внутрішньою морфологічною структурою дієприкметника, а потребують додаткових синтаксичних засобів — аналітичної синтаксичної морфемі-зв'язки *бути*, яка переводить дієприкметник у дієслово і надає йому граматичних дієслівних категорій. Про відсутність категорії часу у дієприкметника (безперечно, у розумінні дієслівної категорії часу) свідчить такий факт: аналітична синтаксична морфема-зв'язка *бути* здатна будь-який дієприкметник перевести у три форми аналітичній дієслівного часу — теперішнього, минулого і майбутнього. Звичайно, якби дієприкметник сам виражав дієслівний час, то його не можна було б трансформувати у три значення часу. Наприклад, так званому дієприкметникові «теперішнього» часу за допомогою аналітичної синтаксичної морфемі можна надати значення теперішнього, минулого і майбутнього часу: *Він сивіючий, Він був сивіючий, Він буде сивіючий.* Так само так звані дієприкметники «минулого» часу аналітична синтаксична морфема переводить у будь-який дієслівний час: *Він посивілий, Він був посивілий, Він буде посивілий.* Подібні часові трансформації стосуються також пасивних дієприкметників, зокрема пасивних дієприкметників «минулого» часу, напр.: *Книга написана учителем, Книга була написана учителем, Книга буде написана учителем.* Звідси випливає, що визначальна для дієслова категорія часу дієприкметникам не властива. З дієприкметником пов'язується тільки часова співвідносність вихідних для нього дієслівних форм. Це означає, що дієприкметники можуть утворюватися від дієслівних форм теперішнього або минулого часу, але не виражати їх. Отже, дієприкметники у присубстантивній позиції у зв'язку з відсутністю дієслівної категорії часу слід вилучити з частиномовного класу дієслів.

Другою визначальною граматичною категорією дієслова є категорія способу, яка реалізується у двох грамах: грамею умовного способу і грамею наказового способу. Відсутність цієї категорії у присубстантивних дієприкметниках настільки очевидна, що не потребує будь-якої аргументації. Щоб дієприкметник пов'язувався з грамами дієслівного способу, його необхідно перемістити з присубстантивної позиції у дієслівну (присудкову) і використати при цьому аналітичну синтаксичну морфему *бути*, яка тільки й може «одієсловити» вихідну дієприкметникову форму, пор.: *Написана учителем книга подобається багатьом юним читачам*

→ Книга була б написана вчителем, Хай книга буде написана вчителем. Отже, через відсутність другої визначальної дієслівної категорії — категорії способу — дієприкметник не є дієсловом, коли перебуває у присубстантивній (прикметниковій) позиції.

Дещо складніша проблема категорії особи. Річ у тому, що вона, якщо зарахувати деякі пов'язані з предметністю займенники до класу іменників, зосереджена в семантиці іменника, проте морфологічно відображається у структурі дієслова, напр.: *я працюю, ти працюєш, він працює*. У морфологічній структурі дієприкметника категорія особи не відображається, пор.: *читаючий, читаний, прочитаний і читаю, читаєш, читає*. Для надання дієприкметникові категоріальних показників особи необхідно перемістити його з присубстантивної позиції у присудкову (дієслівну) позицію, використавши для цього аналітичну синтаксичну морфему-зв'язку *бути*, напр.: *я буду засмучений, ти будеш засмучений, він буде засмучений*. Звідси випливає, що у присубстантивній позиції дієприкметник не виражає морфологічно грамем категорії особи. За відсутністю типового для дієслова морфологічного вираження категорії особи дієприкметникові форми присубстантивні не належать до класу дієслів.

І, нарешті, ще одна дієслівна категорія — категорія виду. На відміну від категорій часу, способу і особи, вона у морфологічній структурі дієприкметника представлена. Проте наявність категорії виду у дієприкметника не є показовою для зарахування його до класу дієслів. Адже дієслівна категорія виду — категорія абсолютної транспозиційної природи. Вона транспонується від дієслова у всі похідні (віддієслівні) різновиди частин мови — віддієслівний іменник, віддієслівний прикметник і віддієслівний прислівник, пор.: *пише — напише і писання — написання, писаний — написаний, пишучи або писавши — написавши*. Видові показники дієприкметників виражаються, як і у власне-дієслові, відповідними афіксами: грамема недокопаного виду — переважно суфіксами, а грамема докопаного виду — переважно префіксами. Крім того, грамеми виду вирізняються тим, що вони реалізуються не в межах того самого слова, а в різних словах. Через те категорія виду являє собою категорію напівсловотворчого-напівграматичного типу. Морфологічна наявність її у дієприкметнику не робить його дієсловом.

Якщо взяти усю сукупність дієслівних морфологічних категорій, то у морфологічній структурі дієприкметника нівельовано визначальні граматичні дієслівні категорії часу і способу, а також категорію особи. З дієслівного «залишка» у дієприкметнику морфологічно відображається категорія виду, проте вона у плані дієслівності не репрезентативна, оскільки транспонується від дієслова у всі недієслівні частини мови.

Перейдемо тепер до морфологічних категорій прикметника, які представлено у морфологічній структурі присубстантивних дієприкметників. Усі морфологічні прикметникові категорії, тобто категорії роду, числа і відмінка, тут відображено. Прикметникові

морфологічні категорії транспоновано від іменника, унаслідок чого вони виявляють неавтономний характер. Порівняно з категоріями опорних іменників вони синтаксично трансформуються. Розглянемо функціонування кожної прикметникової граматичної категорії у дієприкметнику окремо.

Визначальною для прикметника є категорія відмінка. Шість відмінкових граем маємо у прикметникові і відповідно у дієприкметникові. Іменникова категорія відмінка щодо прикметника автономна, прикметникова ж категорія — неавтономна, а отже, синтаксично узгоджується з граемою опорного іменника. Такі прикметникові відмінкові ознаки притаманні і дієприкметникові, пор.: *гарна дівчина, гарної дівчини, гарній дівчині, гарну дівчину, гарною дівчиною, гарна дівчино і співаюча дівчина, співаючої дівчини, співаючій дівчині, співаючу дівчину, співаючою дівчиною, співаюча дівчино*. За відмінковими характеристиками дієприкметник належить до прикметників. Як і в прикметника, відмінкова категорія дієприкметника є абсолютно словозмінною, тому що реалізується в межах того самого слова.

Порівняно з категорією відмінка прикметникова категорія числа більш периферійна, оскільки складається з меншої кількості граем і менше членована у функціональному плані. В опорних іменниках категорія числа являє собою категорію із семантико-граматичною домінантою і деякими вкрапленнями формально-граматичного змісту. Вона є іменниковою переважно словозмінною категорією, тому що переважна частина її словоформ є словоформами того самого слова, і частково класифікуючою іменниковою категорією, яка незначною мірою поширюється на форми поза межами того самого слова, тобто на форми різних слів. У прикметнику категорія числа трансформується в абсолютно словозмінну категорію, яка стосується тільки форм того самого слова. Коли в іменнику категорія числа синтаксично автономна, то в прикметникові вона стає синтаксично неавтономною. Такі ж прикметникові граматичні якості виявляє категорія числа у дієприкметниках, являючи собою абсолютно словозмінну і синтаксично неавтономну категорію, що транспонується від категорії числа іменника, пор.: *гарна дівчина і співаюча дівчина, гарні дівчата і співаючі дівчата*. За категоріальними числовими характеристиками дієприкметники є віддієслівні прикметники.

Категорія роду в іменникові суто класифікуюча і синтаксично автономна категорія, що реалізується тільки у формах різних слів. У морфологічній структурі прикметника вона трансформується в абсолютно словозмінну і синтаксично неавтономну морфологічну категорію, передавану формами того самого слова. Тричленна прикметникова категорія роду повністю повторюється в морфологічній структурі присубстантивного дієприкметника, а отже, функціонує як абсолютно словозмінна і синтаксично неавтономна, залежна від опорного іменника категорія, пор.: *гарний чоловік, гарна жінка, гарне дівча і співаючий чоловік, співаюча жінка, спі-*

ваюче дієча. За параметрами граматичного роду дієприкметник належить до прикметників.

Отже, у зв'язку з тим, що у присубстантивних дієприкметниках нейтралізовано і нівельовано в морфологічному плані визначальні дієслівні граматичні категорії, вони не належать до класу дієслів. Присубстантивний дієприкметник абсолютно дублює всі морфологічні категорії прикметника. Звідси впливає висновок, що, залежачи від опорних іменників, дієприкметник набуває ознак синтаксичного і морфологічного віддієслівного прикметника.

§ 8. Синтаксична ад'ективація відмінкових і прийменниково-відмінкових форм

У граматичній системі мови атрибутивні відношення становлять специфічний тип відношень, що суміщають формально-синтаксичні і наближені до формально-синтаксичних семантико-синтаксичні ознаки. Такі особливості атрибутивних відношень породжуються їх вторинністю, похідністю від інших відношень. Вони виникають унаслідок згортання окремих компонентів семантичної структури речення і перерозподілу синтаксичних залежностей між компонентами або в результаті формально-граматичних перетворень — з'єднання двох елементарних речень у семантично складну конструкцію. У всіх випадках необхідною умовою наявності атрибутивних відношень між членами речення стає синтаксична підпорядкованість другорядного члена іменникові. Прийменникова залежність другорядного члена речення передбачає, по-перше, встановлення підрядного зв'язку між опорним іменником і залежним членом і, по-друге, виникнення атрибутивних відношень між ними, тому що залежний від опорного іменника елемент будь-якої семантики характеризує цей іменник, вказує на ознаку позначуваного іменником предмета, яка може охоплювати компоненти із значенням власне-ознаки (якості) і значенням просторовим, темпоральним, суб'єктивним, об'єктивним і т. ін. Поширюючись на залежні присубстантивні компоненти будь-якої семантики, атрибутивні відношення не становлять суто семантичної категорії, а є категорією формально-синтаксичною, що в синтаксичному плані узагальнює різноманітні власне-семантичні відношення і «пригадує» їх для комунікативного підкреслення інших наявних у реченні відношень.

Атрибутивні відношення сприяють конденсації висловлення, уможливають згортання компонентів речення або елементарних речень за допомогою приєднання трансформованих компонентів до опорного іменника. Наявність атрибутивних відношень свідчить про глибоку перебудову конструкції на основі базових (елементарних) речень. Буває різна глибина перебудови конструкції. Найбільшою мірою перебудовується конструкція у випадках, коли залежний від опорного іменника компонент набуває форми узгоджуваного з іменником прикметника, напр.: *Дерев'яне ліжко стояло посеред кімнати*. Тут атрибут *дерев'яний* походить від аргумента із значенням засобу у власне-семантичній структурі речення (пор.:

Дерев'яне ліжко стояло посеред кімнати ← *Ліжко з дерева стояло посеред кімнати* ← *Ліжко було виготовлене з дерева* + *Ліжко стояло посеред кімнати*), а в утвореному з двох елементарних речень семантично складному реченні він завуальовує власне-семантичну функцію засобу в узагальненій формально-синтаксичній функції ознаки. Після прикметника в українській мові другим за глибиною формально-граматичних і семантико-синтаксичних перетворень елементом виступає родовий відмінок, який узагальненою формально-синтаксичною функцією атрибута покриває багато власне-семантичних функцій. Інші компоненти в позиції атрибута не зазнають глибоких перетворень, за винятком лише набуття спільної для всіх атрибутивних засобів присубстантивної позиції. Багато з них, зберігаючи свою вихідну, типову для їх первинних синтаксичних позицій форму, містять у собі і семантику цієї форми, наприклад, прийменниково-відмінкові засоби просторової, часової, причинової та іншої семантики, трансформовані у формально-граматичний атрибут у присубстантивній позиції. Отже, атрибут вказує лише на свою залежність від опорного іменника, характеризує його, переводить усі наявні у власне-семантичній структурі речення семантичні функції в присубстантивну функцію ознаки. Перетворення залежного від опорного іменника компонента у морфологізований прикметник є завершальною ланкою формально-граматичних перетворень атрибута, його закріпленням у присубстантивній позиції, його морфологізацією. Похідний морфологізований прикметник остаточно завуальовує первинну власне-семантичну функцію вираженого ним компонента, створює можливість комунікативно увиразнити семантичні функції інших компонентів речення. Семантичними корелятами прикметника-атрибута виступають різні предикати або аргументи власне-семантичної структури речення. До найпростіших перетворень компонента у морфологізований прикметник належить транспозиція семантичного предиката з формально-синтаксичної позиції присудка (аналітичного або синтетичного дієслова) і набуття предикатом семантико-синтаксичної функції атрибута, пор.: *Будинок був високий* → *Високий будинок був окрасою мікрорайону*. У цих найпростіших трансформаціях семантичний корелят атрибута складають предикати стану або дії: *Яблука доспіли* → *Доспілі яблука красувалися на вітті*; *Людина витривала* → *Витривала людина може займатися марафонським бігом*; *Будинок палав* → *Усі з жахом дивилися на палаючий будинок*; *Людина працює* → *Працюючій людині щастить у житті*. Найпростіші трансформації присудкових предикатів дії або стану у прикметник-атрибут відбуваються за умови, коли опорний іменник входить до ядра іменникового класу — власне-іменників, тобто іменників, які позначають конкретні предмети. Але в граматичній системі мови іменники можуть бути відпредикатними утвореннями, невласне-іменниками, які позначають у семантичному плані дії або стани, а з формально-граматичного погляду заміщують власне-іменники. За такої умови атрибутивні відношення між опорним іменником і залежним прикметником конденсують у

собі семантично складне речення з прихованими семантичними відношеннями між двома згорнутими елементарними реченнями. Іноді семантичні відношення між двома згорнутими елементарними реченнями виявляються в лексичному значенні одного з компонентів. Наприклад, у реченні *Стояла літня спека* за атрибутивним словосполученням *літня спека*, що вказує на дві ситуації і відповідно на два елементарних речення *Літо* і *Спека*, заховуються втілені в лексичному значенні залежного компонента *літня* темпоральні відношення між двома елементарними реченнями.

У сучасній українській літературній мові своєрідними особливостями позначений присубстантивний атрибут у формі безприйменникового родового відмінка. З формально-граматичного боку родовий відмінок реалізує підрядний зв'язок між залежним і опорним членами речення, перетворює субстантив у синтаксичний ад'єктив. Виражений родовим відмінком залежний синтаксичний ад'єктив поширюється на ряд власне-семантичних функцій аргументів. Порівняно з морфологізованим прикметником як найглибшим ступенем атрибутивності (або ступенем морфологічної атрибутивності), де великою мірою приховуються і віддаляються власне-семантичні функції компонентів, родовий відмінок як трансформ базових компонентів має тісніші, більш явні зв'язки з вихідними власне-семантичними функціями. Найпростішу модель трансформацій становить родовий відмінок у конструкціях типу *праця хлопчика* (від *Хлопець працює*), *синява очей* (від *Очі сині*), де зберігається кількісний і якісний склад двокomпонентної семантичної структури елементарного речення — предикат дії або стану у формі субстантива і аргумент діяча або носія стану у формі синтаксичного прикметника-родового відмінка. Наслідком складніших перетворень виступає родовий у словосполученнях типу *читання книжки*. Окремі лінгвісти вважають, що родовий відмінок в індоєвропейських мовах базується на двох відмінках — називному і знахідному [84, с. 194—195; 14, с. 156—164]. Якщо брати до уваги абсолютно вихідні (початкові) відмінки, то з цим погодитися можна, але якщо розглядати безпосередню похідність родового, то треба сказати, що родовий безпосередньо походить тільки від називного. Це означає, що є абсолютно вихідний називний відмінок і називний, що походить безпосередньо від знахідного. Для того щоб утворився родовий об'єктного суб'єкта, необхідно спочатку активну конструкцію із знахідним об'єктом перетворити на пасивну конструкцію із називним об'єктного суб'єкта, тому що родовий об'єктного суб'єкта, залежний від відпредикатного іменника, утворюється від двоскладного (підметово-присудкового) речення з називним підмета з об'єктно-суб'єктним значенням і з предикатом стану як результату дії. Про це свідчить характер змін, особливо форма орудного суб'єкта в субстантивному тричленному словосполученні, яке є трансформом пасивного речення, пор.: *Мати прочитала книгу* → *Книга прочитана матір'ю* → *прочитання книги матір'ю*. Родовий приіменниковий агенса і об'єкта (та й інших функцій) завж-

ди входить як залежний член у словосполучення, яке походить від речення.

Ще складнішою інтерпретацією вимагає родовий-ад'єктив у таких словосполученнях, як *книга брата*, де родовий відмінок виражає власне-семантичну функцію носія стану (адресата) і, крім того, вказує на прихований предикат стану *мати* (*належати*): *книга брата* ← *Брат має книгу* (*Книга належить братові*). Також може вживатися, хоча рідше, родовий у власне-семантичній функції локатива при трансформації речення у словосполучення, супроводжуваної згортанням локативного предиката стану *перебувати* (*бути, існувати, жити*): *Люди живуть* (*перебувають, є*) *на землі* + *Люди борються за мир* → *Люди землі борються за мир*. Більш завуальованими бувають власне-семантичні відношення між предикатними компонентами і семантична функція родового при об'єднанні декількох елементарних речень у семантично складне утворення — словосполучення з опорним відпредикатним іменником і залежним відпредикатним синтаксичним ад'єктивом у формі родового відмінка, напр.: *Мені подобаються ночі осені*, де родовий виконує темпоральну функцію і вказує на семантичні темпоральні відношення між двома елементарними реченнями, підкріплені лексичним значенням іменників *осені* і *ночі*.

Родовий відмінок іменників як синтаксичний прикметник меншою мірою, ніж морфологізований прикметник, завуальовує власне-семантичні функції компонентів семантичної структури речення. У ньому в багатьох випадках чітко відображається синтаксична похідність і семантична співвідносність із вихідними, типовими для відповідної власне-семантичної функції одиницями, що дозволяє легко встановити притаманне родовому відмінкові семантичне поле корелятивів. Проте родовий відмінок не передає власне-семантичних відношень прямо, на що вказує розбіжність його власне-семантичної і семантико-синтаксичної функцій. У семантико-синтаксичному ярусі речення родовий присубстантивний відмінок передає посесивні відношення або супроводжується яскраво вираженим відтінком таких відношень. Це дає підстави вважати, що з семантико-синтаксичного погляду родовий присубстантивний відмінок спеціалізувався, наприклад, у сучасній українській літературній мові на вираженні посесивних відношень.

Інші атрибутивні форми звичайно зберігають свої вихідні власне-семантичні функції. Змінюється лише їх синтаксична позиція — з типової для них позиції (наприклад, придієслівної або детермінантної) вони переміщуються у присубстантивну позицію й у зв'язку з цим набувають атрибутивної функції. Атрибутивна функція вказує на те, що кожний засіб будь-якої семантики, виступаючи при субстантивові, стає його ознакою — просторовою, темпоральною, причинною і т. ін. Особливо виразно зберігаються власне-семантичні функції приіменниково-відмінкових засобів. Сама форма приіменниково-відмінкових форм не зазначає семантичних змін у вихідних і співвідносних із ними похідних (субстантивних) кон-

струкціях, видозмінюється лише їх формально-граматична позиція. Щоправда, нерідко перехід у присубстантивну позицію зумовлює згортання предиката елементарного речення, у випадках використання аргументів (вихідних конкретних іменників) у ролі опорного і залежного компонентів словосполучення. Прийменники в цих конструкціях чітко вказують на власне-семантичну локативну функцію залежного присубстантивного компонента, напр.: *Будинок над річкою* ← *Будинок стоїть над річкою*; *міст через ріку* ← *Міст проходить через ріку*; *село під горою* ← *Село розташоване під горою*; *споруда в селі* ← *Споруда розташована (є) в селі*; *яблука на землі* ← *Яблука лежать на землі*. Зберігають також власне-семантичну локативну природу прийменниково-відмінкові форми при трансформації присудкового (дієслівного) предиката в підметовий (іменниковий) предикат, унаслідок якої не згортаються предикати і нерідко згортаються деякі зумовлювані семантичною валентністю предиката аргументи, наприклад, з агентивною або об'єктною функцією: *поїздка (хлопчика) в село* ← *Хлопчик поїхав у село*; *перенесення (вантажу) (туристами) у палатку* ← *Вантаж був перенесений туристами у палатку*.

Прийменниково-відмінкові форми широко використовуються при згортанні елементарних речень в одну семантично складну конструкцію. Опорним компонентом словосполучень сучасної української літературної мови тут виступає відпредикатний іменник, роль залежного синтаксичного ад'єктива виконує прийменниково-відмінкова форма, у якій зосереджено дві власне-семантичні величини: семантична функція одного перетвореного у відпредикатний іменник елементарного речення і передавані прийменником власне-семантичні відношення між двома елементарними реченнями, напр.: *жнива у липні* ← *Жнива + пропозиціональний предикат із темпоральною валентністю + Липень* (елементарне речення з темпоральною функцією); *відсутність через хворобу* ← *Хтось відсутній + пропозиціональний предикат із причиново-наслідковою валентністю + Хтось хворіє* (елементарне речення з причиновою функцією). Прийменники опосередковано вказують на семантичну функцію опорного відпредикатного іменника як репрезентанта одного з двох елементарних речень (у наведених вище реченнях на семантичну темпоральну функцію іменника *жнива* і семантичну наслідкову функцію іменника *відсутність*). Прийменники можуть передавати ще умовно-наслідкові відношення, відношення відповідності — наслідку, протиставні та ін. У семантико-синтаксичному ярусі речення прийменниково-відмінкові засоби оформлюють єдиний компонент, нерозкладний на семантичні відношення між елементарними реченнями і семантичні функції елементарного речення, наприклад, темпоральну, причинову, умовну, допустову і под. синтаксеми.

Розгляд прикметників, родового відмінка і прийменниково-відмінкових форм, які в сукупності передають різні ступені ад'єктивації, покаже спільні для них семантичні зони і семантичну специфіку кожного засобу. Ці форми мають відповідні їм семантичні

кореляти, відбиваючи ступінь комунікативної нейтралізації власне-семантичних функцій компонентів і використання їх при різного роду трансформаціях. Присубстантивне вживання прикметників, родового відмінка і прийменниково-відмінкових форм стосується вторинних синтаксичних позицій семантем, їх зумовленого комунікативними потребами мовця і граматичним ладом конкретної мови семантико-синтаксичного варіювання.

§ 9. Семантико-синтаксичні ознаки прислівника

До прислівників належать слова, позбавлені форм словозміни, а отже, і словозмінних граматичних категорій. Відповідно до чотирикомпонентної системи частин мови прислівники являють собою суто похідну частину мови, яка формується на базі трьох інших частин мови — прикметника, іменника і дієслова. Морфологічне ядро прислівника відрізняється від інших частин мови відсутністю морфологічної парадигми і неможливістю бути підведеним під будь-який тип відмінювання чи дієвідмінювання. Якщо говорити про всю сукупність прислівника, то необхідною і визначальною рисою цього розряду слів є різний ступінь нейтралізації вихідних прикметникових, іменникових і дієслівних ознак, тобто різні ступені переходу прикметників, іменників і дієслів у прислівники.

Однією з найважливіших ознак прислівника є його семантика, яка ґрунтується на особливостях його синтаксичного функціонування⁷². Прислівники вживаються для вираження ознаки іншої ознаки — динамічної дієслівної або статичної прикметникової. Слово «ознака» в застосуванні до прислівників набуває специфічного синтаксичного витлумачення, оскільки воно спрямоване на відображення відношень двох предикатних (ознакових) елементів. Ці синтаксичні відношення можуть семантично конкретизуватися як відношення атрибутивні, просторові, часові, причинові, цільові і под. Якщо дієслівні і прикметникові ознаки безпосередньо прилягають до предмета, безпосередньо характеризують його, то прислівникові ознаки віддалені від предмета, стосуються ознак предмета і опосередковано (через ознаки предмета) пов'язані з предметом. Через те прислівник є найбільш периферійною частиною мови, сформованою з центральних частин мови (дієслова та іменника) і менш периферійної частини мови (прикметника). Периферійність прислівника виявляється і в нівеляції граматичних категорій вихідних для нього частин мови, і у невходженні в ядрну (елементарну) семантико-синтаксичну структуру речення.

Принципового значення набуває також характеристика синтаксичного функціонування прислівника. Для прислівника як суто похідної частини мови синтаксичні параметри є визначальними. Через те вони мають визначати те коло синтаксичних функцій і синтаксичних позицій, які притаманні лише йому, а не іншим частинам мови. Застосування так званого «розширеного» підходу, особливістю якого є приписування прислівникові усіх синтаксич-

них функцій і позицій, себе не виправдовує, а отже, орієнтує дослідника на сплутування (нерозрізнення) специфічних семантичних і синтаксичних ознак частиномовних класів. Типовим прикладом «розширеного» підходу до кваліфікації прислівників є їх опис в академічній праці «Сучасна українська літературна мова. Морфологія», пор.: «Прислівники найчастіше вживаються для вираження статичної ознаки іншої ознаки — динамічної, тобто виступають у ролі придієслівного означення. Проте це не виключає можливості вживання прислівників також у значенні присудків та модальних слів, не пов'язаних синтаксичними зв'язками з жодним із членів речення» [165, с. 430].

Специфіка прислівника виявляється саме у відмінних від інших частин мови синтаксичних функціях і синтаксичних позиціях. Він спеціалізований на вираженні предикатно-предикатних відношень і через те не може вживатися в ад'єктивній, присудковій, підметовій позиціях і сильнокерованій позиції другорядного субстантивного члена речення, які є сферою інших (неприслівникових) частин мови. Згідно з концепцією трьох ступенів частиномовного переходу виконання не типових для відповідної частини мови синтаксичних функцій є сигналом її синтаксичного переходу в іншу частину мови. Частиномовний перехід не завжди супроводжується зміною лексичного значення певного слова, що підлягає транспозиції. Те саме лексичне значення слова може стосуватися різних частин мови залежно від різних його синтаксичних функцій (у першу чергу) і різного його морфологічного оформлення. Ще в 20-х роках Л. В. Щерба у статті про частини мови підкреслював, що категорія прислівників «становить виключно формальну категорію, тому що значення її збігається із значенням категорії прикметників, як це стає очевидним із порівняння таких пар, як *легкий/легко, бодрый/бодро* і т. д.» [192, с. 87]. Цю думку ще чіткіше висловлює О. М. Савченко: «Ми об'єднуємо значення прислівників у понятті «ознака ознаки», але це об'єднання ґрунтується не на змісті їх значень, а на тому, що прислівники граматично підпорядковуються дієсловам, дієприкметникам, дієприслівникам, деякі — прикметникам» [144, с. 189]. Він кваліфікує прислівники як суто граматичний клас [144, с. 189]. Отже, у прислівників — дериватів від прикметників, дієслів і іменників — залишається здебільшого не виявленим власне лексичне значення.

Прислівники за семантико-синтаксичними ознаками розподіляються на два великих класи: обставинно-атрибутивний клас, який ґрунтується на вихідних прикметниках і повторює граматичні особливості прикметників, і власне-обставинний клас, що корелює із семантико-синтаксичними відношеннями обставинних складнопідрядних речень і становить щодо них у певному розумінні похідну одиницю. Обставинно-атрибутивні прислівники у конструкціях типу *Він прекрасно співає* легко виводяться від власне-атрибутивного вживання (*У нього прекрасний спів*) або злиття двох вихідних речень в одне ускладнене речення, пор.: *Він співає + Його спів прекрасний* → *Він прекрасно співає*. В атрибутивному придієслівному

вживанні опорне дієслово для прислівника виконує таку ж роль, як для прикметника — опорний іменник. Власне кажучи, опорне дієслово виступає щодо залежного від нього прислівника своєрідним «граматичним іменником». Функціонування придієслівного означального прислівника будується за моделлю присубстантивного прикметника. Специфіку прислівника як частини мови дериваційного типу відображає його власне-обставинне функціонування, побудоване за моделлю детермінантних підрядних частин складнопідрядного речення. Тут виявляється специфічна прислівникова семантика відношень, не повторювана в «чистому» вигляді в інших частинах мови. Ця сфера характеризується також найбільшою нейтралізацією вихідних семантико-граматичних ознак іменника, прикметника і дієслова як дериваційної бази прислівника. Прислівникові одиниці власне-обставинного типу межують з аналітичними синтаксичними морфемами, є найбільшим їх резервом.

Атрибутивні прислівники виражають значення якісної характеристики дії і займають переважно переддієслівну позицію у структурі речення, як і прикметники щодо опорного іменника, пор.: *Хлопчик голосно кричав* і *Голосний крик хлопчика лунав навколо*. До атрибутивних прислівників прилягають прислівники способу дії (*іхали верхи, ішли пішки*), які становлять проміжну групу між атрибутивними і власне-обставинними прислівниками.

У структурі прислівника слід розрізнити його морфологізовані і неморфологізовані типи. У морфологізованих формах нейтралізація вихідних для прислівника частин мови набула повного завершення. Такі форми повністю відриваються від їх дериваційної бази, відособлюються і стають граматичним ядром прислівникового класу. Неморфологізовані прислівникові форми у функціональному плані повторюють семантико-синтаксичні особливості морфологізованих, характеризуються функціональною нейтралізацією граматичних категорій вихідних частин мови, але зберігають зовнішні (формальні) показники вихідної для них дериваційної бази, якоюсь мірою транспонують у свою морфологічну структуру деякі невизначальні для вихідних частин мови граматичні категорії. Морфологізовані і неморфологізовані прислівникові форми пов'язуються, звичайно, з морфологічним і синтаксичним ступенями переходу іменника, прикметника і дієслова у прислівник. Зупинимося на характеристиці граматичного ядра прислівникового класу.

Атрибутивні прислівники утворюються від якісних прикметників. Перетворення прикметників на морфологізовані прислівники супроводжується істотними синтаксичними і морфологічними змінами. Присубстантивна формально-синтаксична позиція прикметника змінюється на придієслівну. Втрата прикметникових флексій веде до втрати співвідносних з іменниковими прикметникових граматичних категорій роду, числа і відмінка. Замість флексій використовується у прислівниках дериваційний суфікс *-о*, *-е*, який є абсолютним кінцем незмінного слова і вказує на типові формаль-

но-синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення прислівникових слів.

Формування власне-обставинних прислівників відрізняється від прислівників атрибутивного типу. Особливість творення морфологізованих власне-обставинних прислівників полягає в тому, що форми окремих лексем ізолюються від парадигми відмінювання або дієвідмінювання, «застигають» і стають новими лексемами. Колишні відмінкові закінчення іменників трансформуються в прислівникові суфікси. Найчастіше вихідними одиницями для морфологізованих прислівників виступають прийменниково-відмінкові форми, які у «незастиглому» вигляді функціонують як аналітичні синтаксичні прислівники.

Серед обставинних прислівників прийнято виділяти чотири групи: прислівники місця, часу, причини, мети. З-поміж них найсуперечливішими ознаками характеризуються прислівники місця, які найтісніше пов'язані із власне-іменниками і можуть включатися або не включатися у валентну рамку дієслівного предиката. Через те їх варто виділити у проміжний між іменниками і прислівниками граматичний розряд. Ті просторові прислівники, яких вимагають локативні дієслова типу *бути, перебувати, знаходитися, сидіти, стояти*, а також дієслова на позначення руху, найближче стоять до іменників, пор.: *Він був далеко і Він був у лісі; Хлопчик стояв віддалік і Хлопчик стояв біля школи; Дівчинка пішла додому і Дівчинка пішла на стадіон*. У детермінантній позиції, коли просторові прислівники виступають репрезентантами згорнутого речення, вони зближуються з власне-прислівниками, напр.: *Навколо лунали пісні; Вгорі синіло небо*.

Обставинні прислівники часу можна поділити на три підгрупи: а) прислівники, які вказують, коли відбувається явище: *вдень, увечері, вранці, взимку, навесні, ранком*; б) прислівники, які вказують на вихідну межу часу: *зранку, звечора, зроду, здавна, спочатку, змолоду*; в) прислівники, які позначають кінцеву межу часу: *довіку, дотепер, допізна*. Інші різновиди обставинних прислівників (причинові, цільові і под.) представлені у граматичній системі української мови меншою мірою. Прислівники причини, виражаючи причинові семантико-синтаксичні відношення, базуються, як і прислівники часу, на причинових семантико-синтаксичних відношеннях складнопідрядного речення. До них належать слова *зопалу, зозла, спересердя* і под. Похідними від семантико-синтаксичної структури складнопідрядного речення є прислівники мети (*навмисно, на зло*), які передають цільові відношення. Слід також виділити допустові прислівники типу *наперекір, всупереч*, які, виражаючи допустові семантико-синтаксичні відношення, також у сконденсованому вигляді відтворюють семантику відношень складнопідрядного речення. Нечисленність морфологізованих прислівників причини, мети і допустових прислівників пояснюється тим, що причинові, цільові і допустові відношення в синтаксичній структурі сучасної української літературної мови частіше виражаються прийменниками і сполучниками як аналітичними синтаксичними

морфемами. З-поміж різнорідних груп прислівників вирізняються прислівники із семантикою міри і ступеня (*дуже, надто, особливо, трохи, ледве* і под.), які прилягають до дієслів, прикметників та означальних прислівників і вказують на вияв динамічної або статичної ознаки. Специфіку їх становить те, що за формально-граматичними і семантико-граматичними ознаками вони стоять між прислівниками і аналітичними синтаксичними морфемами. Про їх морфемний характер свідчить, зокрема, поступова втрата рухливості (граматично закріплена препозиція) і семантична співвіднесеність із синтетичними морфемами, пор.: *дуже широкий і широчезний, широчезний, преширокий; надто добрий і предобрий*.

На особливу увагу заслуговують відприкметникові прислівники на позначення якісного стану динамічної або статичної ознаки, які мають ступені порівняння. Ці ступені порівняння можуть передаватися синтетично або аналітично, пор.: *дохідливо — дохідливіше і більш дохідливо, найдохідливіше і найбільш дохідливо*. Постає питання, куди віднести подібні форми: до явищ словозміни чи словотвору. Ці форми відрізняються від звичайних прислівників семантикою, а також нерегулярністю творення. Через те ступені порівняння прислівників утворюють не форми тієї самої лексеми, а різні лексеми. Така кваліфікація повністю узгоджується з тим, що прислівник є незмінюваним морфологічним словом і парадигма його складається лише з однієї словоформи.

До категорії прислівників належить також група модальних слів, які виражають ставлення мовця до висловлювання. Це так звані порядкові прислівники (*по-перше, по-друге, по-третє*), власне-модальні прислівники типу *можливо, безперечно, безумовно, природно, по-моєму, нарешті*. Власне-модальні прислівникові слова виражають в основному впевненість/невпевненість у правильності висловленого. Вони належать до типових детермінантних другорядних членів речення, тобто до тих компонентів, які не пов'язуються синтаксично з якимсь членом речення, не залежать від окремого опорного члена, а стосуються присудково-підметової основи речення в цілому.

Кожна з трьох частин мови по-різному входить у семантико-синтаксичну сферу прислівника. Для іменника найбільш характерний синтаксичний ступінь переходу, при якому аналітична синтаксична морфема-прийменник нейтралізує визначальну для іменника морфолого-синтаксичну категорію відмінка і переводить іменник у прислівникову формально-синтаксичну і семантико-синтаксичну позицію. Дієслово звичайно переходить у прислівник морфологічним способом. У так званому дієприслівнику, який переважно кваліфікують як форму дієслова, морфологічно закріпився цей перехід. У дієприслівниках нейтралізовано визначальні для дієслова морфологічні категорії часу і способу, а також категорії особи і числа. З усіх морфологічних категорій у цих формах збереглася лише категорія виду як дієслівна категорія транспозиційної природи, наявна в усіх віддієслівних дериватах. Через те дієприслівник як форма з нейтралізованими функціонально і мор-

фологічно дієслівними категоріями є віддієслівним прислівником. Він виконує типові прислівникові формально-синтаксичні і семантико-синтаксичні функції. Морфологічно закріплений перехід у прислівник властивий також прикметникові.

Отже, прислівником слід вважати такі слова, які похідні від іменника, прикметника і дієслова, передають обставинні або атрибутивні семантико-синтаксичні відношення і виступають у ролі придієслівного другорядного члена речення, поєданого з опорним словом формою прилягання, а також у ролі детермінантного другорядного члена речення.

§ 10. Згасання у прислівнику морфологічної розчленованості слова і граматичних категорій іменника, дієслова і прикметника

Прислівники становлять специфічну частину мови в чотирикомпонентній системі частин мови. На відміну від іменника, дієслова і прикметника, прислівники не мають притаманного тільки їм лексичного значення. Вони являють собою синтаксичні деривати від трьох частин мови — прикметника, дієслова та іменника. Зберігаючи лексичне значення прикметника, дієслова та іменника, прислівники змінюють лише синтаксичні позиції вказаних частин мови, тобто трансформують присубстантивно-атрибутивну позицію прикметника, присудкову — порівняно незалежну — позицію дієслова, підметову іменникову позицію і позицію керованого другорядного іменникового члена речення в прислівникову позицію з двома модифікаціями — прислівну позицію некерованого дієсловом (або його функціональним еквівалентом) другорядного члена речення і детермінантну позицію другорядного члена речення. При семантико-граматичних трансформаціях прислівники не змінюють лексичного значення вихідних частин мови, від яких вони утворюються, але змінюють їх семантико-синтаксичні відношення до інших членів речення.

При переході різних частин мови у прислівники відбуваються великі внутрішні зміни, що виявляються у втраті відповідними частинами мови основних граматичних ознак, наприклад, форм відмінка, роду й числа у прикметників, форм часу, способу та особи у дієслова, а також у нейтралізації функціонального навантаження відмінкових форм іменників. У граматичній системі української мови є різні ступені переходу частин мови у прислівники. Різноступеневий характер переходу у прислівники особливо типовий для слів, які найбільшою мірою віддалені від значення ознаки, тобто для іменників. Адвербіалізовані іменники виявляють неоднакову міру втрати функціонального навантаження відмінкових форм при аналітичній адвербіалізації, при завершальній (морфологічній) адвербіалізації втрачаються також форми роду і числа іменників.

У прислівниках як синтагматичному розряді слів нейтралізуються основні граматичні ознаки вихідних частин мови й утворю-

ються форми для вираження нових синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень з орієнтацією на стосунок до дієслівного предиката речення. Нейтралізовані вихідні прикметникові, дієслівні та іменникові форми для вираження синтагматичної ознаки щодо дієслівного предиката речення стають специфічними лексико-граматичними прислівниковими словами. У деяких синтетичних і аналітичних прислівникових формах при нейтралізації визначальних для вихідних частин мови (як дериваційної бази прислівника) категорій роду, числа, відмінка, часу, способу та особи і при наповненні абстрактною лексикою якоюсь мірою знебарвлюється лексичне значення цих форм, набуваючи при цьому більш абстрактного характеру.

У граматичній структурі сучасної української літературної мови типове слово складається принаймні з двох частин: лексичної морфеми (кореня), у якій зосереджується лексичне значення слова, і релятивної службової морфеми (переважно флексії), що виражає синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення оформлюваного нею (службовою морфемою) слова до інших членів речення, а також вказує на його граматичні категорії. Такими типовими словами в українській мові виступають іменникові, дієслівні і прикметникові слова. Вони являють собою багатоморфні слова, тобто такі, які існують у вигляді набору словоформ. Багатоморфне слово будується в різних своїх словоформах частково з різних морфем. Звичайно в ньому виділяється його постійна частина (корінь), наявна в усіх словоформах, і змінна частина (флексія), представлена в різних словоформах різними морфемами. Набір формотворчих морфем (флексій), за допомогою якого утворюються всі словоформи даного слова, є формотворчою (або словозмінною) парадигмою цього слова. Характерну особливість української і типологічно близьких до неї мов становить те, що та сама флексія передає ряд значень, тобто єдина з формального погляду морфема семантично членується на ряд значеннєвих одиниць, наприклад, морфема-флексія *-a* у слові *парт-а* виражає значення однини, жіночого роду, називного відмінка. Чітко членовані на лексичну й службову морфему іменникові, дієслівні і прикметникові слова великою мірою втрачають цю граматичну особливість при переході їх у прислівник. При морфологічному завершенні переходу іменника, прикметника і дієслова у прислівник типові вихідні для деривації багатоморфні слова стають одноформними. Одноформне слово репрезентоване у структурі мови тільки однією словоформою. Це означає, що у таких слів відсутнє внутрішнє формотворення. На протигагу іменникові, прикметникові і дієслову як багатоморфним словам, морфологізований прислівник характеризується одноформністю, пор. однокореневий багатоморфний іменник *весна* (з набором форм *весни, весні, весну, весною*) і похідний одноформний прислівник *навесні* або його варіант *весною*.

При переході різних частин мови у прислівник втрачається морфологічне членування слова на ряд словоформ, у зв'язку з чим

нейтралізується словозмінна сутність флексії, яка перетворюється на суфікс. Формально-граматичні зміни вихідних частин мови ведуть до змін семантико-граматичного характеру. Одноформність морфологізованих прислівників, тобто існування прислівникового слова в одній формі, викликає також втрату іменникових, дієслівних і прикметникових граматичних категорій. Розглянемо, як відбуваються ці процеси в кожній транспонованій у прислівник частині мови.

Дієслово з його багаточленною сукупністю граматичних категорій, які виражаються в основному флексією (іноді в поєднанні з аналітичною синтаксичною морфемою), при переході у прислівник (дієприслівник) втрачає флексію і майже всі граматичні дієслівні категорії. Багатоформне дієслово (шестичленна особово-числова парадигма дієслівного слова) як вихідна дериваційна база набуває у прислівникові одноформного характеру. Цю зміну викликають словотворчі прислівникові суфікси *-учи, -ши*, які нівелюють флексійний кінець дієслівного слова і перетворюють його на незмінне (одноформне) прислівникове слово. Дериваційний суфікс руйнує передавані флексією морфологічні категорії часу, способу, числа, особи і роду. Проте дієслівна категорія виду, яка транспонується у всі частини мови і виражається не флексією, а суфіксами або префіксами, у дієприслівнику як віддієслівному прислівникові зберігається.

У відприкметникових прислівниках, яким також, як і дієслову, властиве морфологічне завершення частиномовного переходу, втрачається членування слова на двадцять чотири родово-відмінково-числових словоформи і згортання їх в одну словоформу, тобто в одне прислівникове слово. Втрата словом морфологічної членованості на словоформи породжує і втрату прикметникових категорій роду, числа і відмінка, пор. прикметник *веселий* з його словозмінною парадигмою *веселий, веселого, веселому, веселим...* і однокореневий прислівник з однією словоформою *весело*. Кінцевий суфікс, замінюючи великий набір флексій, нейтралізує всі вихідні прикметникові граматичні категорії⁷³.

Ознакові (предикатні) частини мови (дієслово і прикметник) переходять у прислівник морфологічним способом. Складніший характер переходу у прислівник спостерігається в іменникові. Цей перехід розпочинається із зміни синтаксичної позиції, у якій поступово закріплюється відмінкова форма іменника. Закріплення іменникової форми в прислівникових синтаксичних позиціях спричинює поступову її ізоляцію, відхід від словозмінної парадигми і остаточне формування морфологізованого прислівника. У морфологізованому прислівникові втрачається кінцева словозмінна флексія і водночас пов'язані з нею морфологічні іменникові категорії роду, числа і відмінка.

На сучасній стадії розвитку української мови перехід іменника в прислівник здійснюється у типових виявах синтаксично — за допомогою аналітичної синтаксичної морфем-прийменника. У прийменниково-відмінкових формах як аналітичних прислівни-

ках варто кваліфікувати різні ступені адвербіалізації. При адвербіалізації найбільшим змінам підлягає релятивна морфема іменника, тобто відмінок. Нейтралізуючи відмінок, прийменник переводить іменник у периферійні прислівникові позиції й оформлює адвербіальні семантико-синтаксичні відношення. Різні ступені адвербіалізації іменників показують також різну віддаленість прийменниково-відмінкових форм від власне-відмінків.

Можна виділити такі три ступені адвербіалізації прийменниково-відмінкових форм: прийменниково-відмінковий ступінь із семантичним навантаженням прийменника і відмінка у складі прийменниково-відмінкової форми, прийменниковий (аналітичний) ступінь із семантичним навантаженням тільки прийменника та нейтралізацією відмінкової форми і морфологічний ступінь із зрощенням прийменника та відмінка і нейтралізацією не тільки відмінка іменника, а й усіх останніх його морфологічних категорій — числа і роду. Морфологічний ступінь адвербіалізації є завершальною ланкою цього процесу і свідчить про утворення з прийменниково-відмінкової форми морфологічного слова.

Перший, прийменниково-відмінковий ступінь адвербіалізації прийменниково-відмінкової форми є найслабкішим її виявом. Такі форми розташовані найближче до відмінкової системи і репрезентують тісну взаємодію прийменникової та відмінкової систем. У поєднанні з прийменником не втрачається семантичне навантаження відмінкової форми, проте змінюється синтаксична позиція прийменниково-відмінкової сполуки й уточнюється за допомогою прийменника відмінкове значення. У сполуках, що відбивають перший ступінь адвербіалізації, використовуються не всі відмінкові форми, а тільки знахідний і родовий відмінки, частково давальний, епізодично орудний, для яких характерне значення спрямування дії на певний предмет (динамічне значення). Наявність зазначених відмінкових форм надає синтаксичним конструкціям динамічних характеристик і в більшості випадків реалізує протиставлення форм за динамічними і статичними ознаками. Прийменниково-відмінкові форми, що охоплюються першим ступенем адвербіалізації іменників, залежать від опорних дієслів руху. Знахідний відмінок із прийменниками *в, на, за, поза, над, під, понад, понад, по, через, крізь, перед, повз, попри*, родовий відмінок із прийменниками *від, з, до, з-за, з-поміж, з-між, з-над, з-під* та ін., давальний із прийменниками *назустріч, вслід, навперейми*, а також орудний із прийменниками *за, слідом за, вслід за* виражають різноманітні просторові динамічні значення — вихідного і кінцевого пункту, шляху руху. У першому ступені адвербіалізації прийменниково-відмінкових сполук семантично модифікуються за допомогою прийменника відмінкові форми і зовсім залишаються без змін нерелятивні морфемні іменника на позначення роду і числа. Про неповний характер адвербіалізації, включаючи збереження семантики відмінкової форми, роду і числа, свідчить також характер перебудови верхніх (щодо опорного компонента) і нижніх (щодо залежних від прий-

менниково-відмінкових форм слів) зв'язків іменникових форм. Верхні зв'язки приєменниково-відмінкових форм щодо вихідних відмінкових значною мірою перебудовуються, що виявляється у відсуненні їх від центральних позицій речення. Нижні зв'язки напівадвербіалізованого іменника зберігають повністю можливість пов'язуватися з узгодженим означенням, вираженим прикметниками, або з неузгодженим означенням у формі непрямих відмінків іменника.

При другому (приєменниковому, аналітичному) ступені адвербіалізації приєменник нейтралізує значення відмінкової форми і сам, без допомоги відмінкової форми, вказує на семантико-синтаксичну позицію адвербіалізованого іменника. Приєменниково-відмінкові форми в прислівникових позиціях виявляють свою семантичну незалежність, виражаючи просторові, часові, причинові, цільові, допустові та інші значення. Особливо показовою для приєменникових сполук є їх детермінантна позиція, де приєменниково-відмінкова форма залежить не від окремого слова, а від предикативного центру в цілому. Другий ступінь адвербіалізації приєменникової сполуки характеризується тим, що в семантичній структурі флексії втрачається релятивна (відмінкова) семантика і залишається вираженою нерелятивна (значення роду і числа) семантика. Приєменник здійснює також перебудову верхніх синтаксичних зв'язків адвербіалізованого іменника, ставлячи його здебільшого у слабкий підрядний зв'язок із присудково-підметовою основою речення. Нижні зв'язки адвербіалізованого іменника не зазнають змін, тому що він може поширюватися узгодженими і неузгодженими означеннями.

При третьому, завершальному (морфологічному), ступені адвербіалізації нівелюються повністю всі морфологічні показники іменника — форми відмінка, роду і числа. Приєменниково-відмінкова форма стає морфологічним словом, наприклад, *угорі, увечері, зранку, удень, уночі, зозла* тощо. Морфологічний ступінь є найвищим ступенем адвербіалізації приєменниково-відмінкової форми, який характеризує найбільшу віддаленість морфологізованого прислівника від вихідного іменника. У цих випадках відбувається зрощення приєменника із субстантивною основою. Щодо вихідного іменника в морфологізованому прислівникові перебудовуються повністю як верхні, так і нижні синтаксичні зв'язки. Прислівник, на відміну від типових центральних позицій іменника в реченні (підметова позиція і позиція сильнокерованого другорядного члена речення), пересувається в периферійну позицію речення з її двома різновидами — периферійну прислівну і периферійну неприєменніву (детермінантну) позиції. Нижні зв'язки прислівника зазнають кардинальних змін в напрямку його ізоляції, неможливості його поширення не тільки узгодженими або неузгодженими означеннями, а взагалі будь-якими компонентами.

У прислівнику буває різний вияв згасання морфологічної розчленованості. Високий вияв цього процесу зближує прислівники з аналітичними синтаксичними морфемами, які виступають із функ-

ціонального погляду абсолютно нечленованими, тобто одноморфемними. Таке зближення перетворює прислівники в базу формування службових граматичних елементів.

§ 11. Займенникові прислівники

За функціонально-синтаксичним критерієм до прислівників належать займенникові слова *тут, там, тоді, відтоді* і под., які, як і власне-прислівники, у структурі речення виконують типову прислівникову формально-синтаксичну функцію придієслівного некерованого другорядного члена речення або детермінантного другорядного члена речення і семантико-синтаксичну функцію обставинної синтаксеми. Проте певними синтаксичними особливостями деякі займенникові прислівники істотно відрізняються від власне-прислівників. Ці особливості виявляються в тому, що окремі займенникові прислівники служать засобом зв'язку висловлювань у тексті, а інші — транспозитором, що переводить речення в прислівникову формально-синтаксичну позицію і надає йому обставинної семантико-синтаксичної функції. Це додаткова синтаксична ознака займенникових прислівників, яка вирізняє їх з-поміж всієї сукупності прислівникових елементів. Займенникові прислівники мають також споріднену із власне-прислівниками категоріальну семантику, яка є семантикою відношень, ознакою ознаки. Порівняно із власне-прислівниками семантичну своєрідність займенникових прислівників становить те, що перші безпосередньо називають ознаку ознаки, а другі лише опосередковано позначають її, пов'язуючись із конкретною ситуацією. Отже, ізольовані окремі займенникові прислівники не містять конкретної ознаки ознаки і потенційно можуть стосуватися багатьох власне-прислівникових компонентів. Вони набувають відповідного семантичного наповнення в конкретному контексті. Поза контекстом вони дають тільки загальну (категоріальну) граматичну інформацію. У граматичній системі української мови займенникові прислівники складають узагальнено-вказівний розряд прислівників на позначення ознаки ознаки взагалі, яка у сфері мовлення наповнюється конкретним змістом. Отже, узагальнено-вказівний мовний характер відповідної групи займенникових прислівників поєднується з конкретним їх мовленнєвим характером у висловлюванні.

Займенникові прислівники підлягають внутрішньому семантичному членуванню, по-різному співвідносячись із мовною узагальненою вказівністю і мовленнєвою опосередкованою конкретністю. З-поміж них можна виділити найбільш рухливий у семантичному плані тип, який виявляє широку амплітуду кореляцій із зовнішніми компонентами — власне-прислівниками, внутрішньо диференційований із семантичного боку тип і суто синтаксичний тип.

1. Просторові займенникові прислівники. Вони виражають узагальнене просторове значення, яке конкретизується у висловлюванні, а отже, може стосуватися багатьох конкретних просторових

характеристик. До просторових займенникових прислівників належать слова *тут, там, всюди, скрізь*, які вказують на місце, і *сюди, туди, звідси, звідти, звідусюди, звідтіля*, які позначають напрямок руху або дії. Серед просторових займенникових прислівників можна виділити неозначені прислівники типу *десь, кудись, деінде, подекуди, де-не-де*, заперечні *ніде, нікуди*.

2. Займенникові прислівники часу. Вони розчленовуються на три різновиди: а) прислівники, які вказують на загальний стосунок до часу: *тоді, тепер, зараз, завжди*; б) прислівники, що позначають вихідний часовий орієнтир: *відтоді, відтепер*; в) прислівники, які вказують на кінцеву часову межу: *допи, досі, дотепер*. Тут також наявні неозначені часові прислівники *колись, деколи, іноді, інколи* і заперечний прислівник *ніколи*.

3. Атрибутивно-вказівні займенникові прислівники. До них належать прислівники типу *так, отак, інакше*. Найбільша семантична неозначеність властива займенниковому прислівникові *так* і його варіантові *отак*, семантичними корелятами якого виступають необмежена кількість атрибутивних власне-прислівників, а також і цілі речення. Різновид атрибутивних займенникових прислівників становлять атрибутивно-присвійні прислівники *по-моєму, по-їхньому, по-нашому, по-твоєму, по-вашому, по-своєму*.

4. Займенникові кількісні прислівники. Вони виражають значення міри і ступеня. Типовими репрезентантами цих прислівників є слова *стільки, настільки*.

5. Питальні займенникові прислівники. До них належать слова *як?, де?, коли?, чому?, навіщо?* і под. Вони виражають питання про ознаки ознак і використовуються в питальних реченнях, рема яких припадає на питальний займенниково-прислівниковий елемент.

6. Відносні займенникові прислівники. Своїми функціональними особливостями відносні займенникові прислівники відрізняються від співвідносних із ними питальних. Кількість питальних і співвідносних із ними відносних займенникових прислівників тождна, але функціональна відмінність відносних займенникових прислівників полягає в тому, що вони виступають синтаксичними транспозиторами. Вони переводять речення в прислівникову формально-синтаксичну позицію і роблять його функціональним еквівалентом обставинного детермінантного другорядного члена речення. Із синтаксичного погляду відносний займенниково-прислівниковий елемент сигналізує про вживання відповідного речення в типовій для прислівника позиції. Подібні займенникові прислівники зближуються з аналітичними синтаксичними морфемами.

Прислівниковість розглядуваних займенникових елементів виявляється і в наявності у них властивих прислівникових морфологічних ознак. Займенникові прислівники засвідчують повну нейтралізацію граматичних категорій у вихідних частин мови. Не всі займенникові прислівники морфологічно членуються. Це означає, що в їх підсистемі трапляються одиниці з «дефектним», тобто нетиповим для слова, членуванням. Маються на увазі кореневі морфемі,

які не супроводжуються службовими або словотворчими морфемами. Ця морфологічна нечленованість займенникових прислівників свідчить про їх периферійність і можливі переходи до аналітичних синтаксичних морфем, з одного боку, і їх функціональну співвідносність із власне-прислівниками, на тлі яких вони виступають як похідні прислівникові одиниці у структурі прислівникової системи, з другого боку. Вказуючи на морфологічно членовані прислівники в попередніх висловлюваннях, займенникові прислівники функціонально наближаються до своєрідних текстових морфем. Напевно, така морфемно-службова роль деяких займенникових прислівників у тексті і спричинила поступову втрату їх членованості.

У граматичній структурі сучасної української літературної мови займенникові прислівники займають підпорядковане становище щодо прислівникового ядра — власне-прислівників. Ця підпорядкованість виявляється насамперед у синтаксичному заміщенні інших, лексично конкретних, прислівників. Усі визначальні характеристики прислівника як найпериферійнішої частини мови в першу чергу стосуються власне-прислівників, безпосередньо похідних від іменників, прикметників і дієслів. Цим безпосередньо похідним і типовим прислівниковим одиницям властива функціональна нейтралізація кінця слова (нівеляція флексії), членованість на лексичну морфему і дериваційну морфему, яка вказує на синтаксичну похідність прислівника від інших частин мови.

§ 12. Синтаксичний, морфологічний і семантичний ступені переходу іменника, прикметника і дієслова у прислівник

У переході іменника, прикметника і дієслова у прислівник розрізняються три ступені: синтаксичний, морфологічний і семантичний. Синтаксичний ступінь є початковим ступенем, коли слово виступає в синтаксичній позиції прислівника, не змінюючи формальних морфологічних ознак вихідної частини мови. Закріплюючись у новій для нього синтаксичній позиції, вихідне слово може набувати морфологічного оформлення прислівника. Морфологічний ступінь переходу виступає вищим порівняно із синтаксичним як початковим ступенем і свідчить про системну мовну граматикалізацію відповідного елемента. Набуття синтаксичних і морфологічних ознак нової для вихідного слова частини мови іноді супроводжується також семантичними зрушеннями — частковим або повним семантичним зближенням із класом прислівників, до якого синтаксично і морфологічно перейшло дане слово. Семантичний ступінь переходу вихідних частин мови в прислівник — завершальний ступінь, ступінь найвищого рангу.

Відповідно до розрізнення трьох ступенів (синтаксичного, морфологічного і семантичного) переходу частин мови та концепції чотирикомпонентної системи частин мови (іменника, дієслова, прикметника і прислівника) розрізняються три види адвербіалізації: відіменникова, відприкметникова і віддієслівна. Кожний із трьох видів адвербіалізації членується на три підвиди, зокрема від-

іменникова адвербіалізація включає такі підвиди, як відіменниково-синтаксичну, відіменникову морфологічну і відіменникову семантичну адвербіалізацію. Характерною рисою адвербіалізації є те, що різні її ступені по-різному виявляються в кожній із вихідних частин мови, нерідко утворюючи перехідні між синтаксисом і морфологією явища.

Синтаксичний ступінь відіменникової адвербіалізації здійснюється синтетичним і аналітичним способом. Синтетична синтаксична адвербіалізація іменникових форм у сучасній українській літературній мові представлена орудним, родовим і знахідним відмінками. Вона полягає не в морфологічному перетворенні певного відмінка у прислівники, а у використанні його для вираження прислівникових семантико-синтаксичних відношень. З усіх відмінків у граматичній системі української мови найбільше спрямований у сферу адвербіальних відношень орудний відмінок. Адвербіальні неморфологізовані функції орудного зосереджені в основному в різновидах темпоральних відношень і функції способу дії в широкому розумінні. Саме в цих двох значенневих секторах активно відбуваються процеси його синтаксичної адвербіалізації. Це, точніше кажучи, семантико-синтаксичний ступінь адвербіалізації орудного відмінка, коли створюється адвербіальне семантико-синтаксичне відношення і при цьому використовується не повністю ізольована від сукупності форм відмінка форма, яка може супроводжуватися означальними елементами. Семантико-синтаксична адвербіалізація являє собою живий процес, у якому найчастіше порівняно з іншими відмінками використовується орудний. Продуктивні типи семантико-синтаксичної адвербіалізації виявляє цей відмінок у функції способу дії в широкому розумінні (з її різновидами сукупності, порівняння, оформлення, власне-означальним і под.), напр.: *Ми йдемо родиною одною; Він згадав добрим словом друга.* Семантико-синтаксичний різновид адвербіалізації звичайно характеризується наявністю при формі орудного відмінка прикметникових означень. На межі між семантико-синтаксичною і морфологічною адвербіалізацією перебуває обставинний орудний у функції дистрибутивної неозначеної або власне-неозначеної одночасності (темпоральні обставинні відношення), напр.: *Цілими місяцями він був зосереджений і неприступний; Це сталося тією грізною весною.* Цим темпоральним формам властива прислівникова морфологічна автономність і поступова ізольованість від залежних означальних елементів.

Поряд з орудним відмінком адвербіальній синтаксичній (неморфологізованій) транспозиції підлягають знахідний і родовий відмінки. Вони використовуються звичайно у прислівниковій сфері темпоральних відношень, розподіляючись на осі темпоральна означеність/темпоральна неозначеність. Про неморфологізоване оформлення знахідного і родового темпоральних відмінків свідчить обов'язковий супровід цих форм означальними компонентами. Знахідний відмінок у прислівникових функціях посідає незначне місце. Являючи собою один із засобів синтаксичного вираження

часового значення, він закріпився в різновидах означеної одночасності, тоді як різновиди дистрибутивної неозначеної одночасності і власне-неозначеної одночасності складають його абсолютну периферію (особливо його останній різновид). В основній для знахідного відмінка обставинній функції означеної одночасності (означеної тривалості часу) на перший план виступає семантика міри. Така ж семантика міри наявна і в обставинних значеннях міри простору та в інших типах значення міри. Необхідну умову функціонування знахідного обставинного у значеннях міри становить поєднання його з кількісними словами. На родовий відмінок в обставинних значеннях припадає тільки часове значення. Він поширюється на незначну кількість темпоральних слів, вживається тільки в однині і характеризується наявністю обов'язкового при відмінковій формі супровідного означального елемента. Форма родового відмінка порівняно з адвербіальними формами орудного і знахідного функціонально обмежена, виражаючи тільки значення неозначеної одночасності і дистрибутивної неозначеної одночасності. Проте поступово прислівникове використання відмінкових форм послаблюється у зв'язку з розвитком аналітизму в граматичній системі української мови. Основним засобом синтаксичного переведення іменника у прислівникову позицію стають прийменники як аналітичні синтаксичні морфеми⁷⁴.

Синтаксичний ступінь відіменникової адвербіалізації продуктивніше здійснюється аналітичним способом — за допомогою прийменників як аналітичних синтаксичних морфем: *В бурю стогнуть дерева; Завдяки наполегливості він став провідним спеціалістом у галузі теоретичної фізики.* Іменникова форма в наведених реченнях перемістилася в типovu для прислівника формально-синтаксичну позицію, виражає прислівникові семантико-синтаксичні відношення, але ще не набула морфологічних змін у не типовій для неї синтаксичній функції. Особливістю відіменникової синтаксичної аналітичної адвербіалізації є використання транспозиційних аналітичних синтаксичних морфем (прийменників), які насамперед функціонально нейтралізують визначальну для іменника категорію відмінка і переводять іменникове слово в прислівникову позицію. Прийменники, сформувавшись на базі предикатних, тобто означальних, слів (безпосередньо від прислівників як периферійного різновиду предикатних знаків) і втративши формально-синтаксичну та семантико-синтаксичну автономність, мають граматичні ознаки морфеми, з одного боку, але зберігають окремі предикатні властивості, з другого [35, с. 17]. На відміну від синтетичного різновиду синтаксичної адвербіалізації, аналітичний її різновид досить граматикалізований (використання аналітичних синтаксичних морфем-прийменників). Відіменникова синтаксична аналітична адвербіалізація у граматичній структурі сучасної української літературної мови є досить поширеним явищем. Характерну особливість синтаксичного прислівникового переходу становить те, що в прислівниковій функції не використовуються називний і кличний відмінки, а отже, не поєднуються з прийменниками як аналітичними

синтаксичними морфемами-адвербіалізаторами. У прислівниковій функції вживаються родовий, орудний, знахідний і місцевий відмінки в поєднанні з просторовими, темпоральними і логічними прийменниками, до того ж форма місцевого відмінка не функціонує як власне-відмінок, у типових випадках перебуваючи у прислівниковій сфері. Найширші можливості прислівникового використання має прийменниковий родовий відмінок як типовий відмінок транспозиції. Аналітичні синтаксичні морфем-прийменники спеціалізовані на вираженні обставинних просторових, темпоральних і логічних (причинових, цільових, допустових і под.) відношень.

Порівняно із синтаксичним ступенем відіменникової адвербіалізації менш продуктивна відіменникова морфологічна адвербіалізація. Адвербіальна морфологізація вихідного іменника виявляється не в перетворенні в іншу іменникову форму, а в закостенілості цієї форми і відриві її від відповідної вихідної парадигми. Адвербіалізовані форми, відриваючись від іменникової парадигми, виражають певне відношення між двома предикатними структурами, яке закріплюється при морфологізації як лексичне значення слова. Зокрема, морфологічний ступінь адвербіалізації відмінкових форм полягає в тому, що вони як засоби з обставинною функцією повністю ізолюються від іменникової парадигми, «застигають» і у зв'язку з цим не можуть супроводжуватися означальними елементами. Щодо інших відмінкових форм найпродуктивніше представлений у морфологічній адвербіалізації орудний відмінок, який нараховує близько декількох десятків застиглих форм з темпоральною і обставинно-атрибутивною функціями. Майже повністю морфологізованими виступають витворені з орудного прислівникової форми *зимою, весною, літом, смерком, присмерком, ранком, світанком*, більшість з яких мають продуктивніші морфологізовані прислівникові паралелі, утворені на основі прийменниково-відмінкових форм (пор.: *узимку* і *зимою*, *навесні* і *весною*, *улітку* і *літом*, *уранці* і *ранком*). Для прислівників часу, похідних від орудного, характерна нестійка морфологічна рівновага, викликана неповною ізоляцією цієї відмінкової форми від залежних супровідних означальних засобів. Абсолютно морфологізованими і закріпленними у граматичній системі української мови слід вважати утворені на базі орудного прислівники *миттю, нишком, вистрибом, галопом, слідом, бігом, жуужом, часом, місцями, підтюпцем, тихцем, тишком* і под. За морфологізованими показниками адвербіалізації з орудним не може зрівнятися жодний відмінок. Глибокі процеси адвербіалізації в орудному відмінку засвідчує формування від його закостенілих прислівникових форм вторинних аналітичних синтаксичних морфем-прийменників *шляхом, протягом* і под.

Ширше представлена відіменникова морфологічна адвербіалізація, що формується на базі прийменниково-відмінкових форм. На відміну від морфологізованих безприйменникових відмінкових форм, які виражають здебільшого темпоральні семантико-синтаксичні відношення, а також (рідше) обставинно-атрибутивні відношення, прийменниково-відмінкові форми в їх прислівниковому мор-

фологізованому вигляді охоплюють ширше коло обставинних семантико-синтаксичних відношень, зокрема просторові, часові, причинові, допустові, цільові, обставинно-атрибутивні та ін. (*попереду, посередині, взимку, спересердя, всупереч, наперекір, нашвидкуруч*). Морфологізовані вихідні прийменниково-відмінкові форми зазнають синтаксичних змін у напрямку ізоляції адвербіального елемента, неможливості поширення його будь-якими залежними елементами. За наявності абстрактного лексичного значення вихідного іменника вони активно поповнюють прислівниковий частинномовний клас.

Інші частини мови мають відмінний від іменника характер переходу в прислівник. Порівняно з іменником, якому притаманні синтаксичний і морфологічний ступені адвербіалізації, прикметник виявляє вужчий діапазон адвербіалізації. Йому властива найбільша лексична співвідносність із похідним від нього прислівником і морфологізована адвербіалізація. Морфологізована відприкметникова адвербіалізація здебільшого здійснюється за допомогою суфіксів *-о, -е*. Найпоширенішим типом атрибутивних прислівників є відприкметникові утворення з суфіксом *-о: весело, зло, гордо, пишно, чудово, прекрасно, міцно, гарно*. Менш поширені в сучасній українській мові атрибутивні прислівники на *-е*, співвідносні з прикметниками середнього роду називного-знахідного однини: *хороше, добре, гаряче, байдуже, боляче*.

Окрему групу морфологізованих прислівників складають прислівники, співвідносні із сполуками «прийменник+прикметникова основа». Наявність колишніх прийменників свідчить про те, що прикметники перейшли в іменники і лише тоді відбулося їх поєднання з прийменниками. До прислівників такого типу належать: а) прислівники, співвідносні із субстантивованими прикметниками чоловічого-середнього роду однини у формі родового відмінка з прийменниками *з(с), за, до: зрізна, стиха, злегка; замолоду, затемна; дочиста, допізна* та ін.; б) прислівники, співвідносні із субстантивованими прикметниками середнього роду однини у формі знахідного відмінка, поєданого з прийменниками *на, в, за: начисто, наново, нарізно; вперше, востаннє; заново, задовго*; в) прислівники, співвідносні із субстантивованими прикметниками чоловічого-середнього роду однини у формі місцевого (колишнього давального) відмінка, поєданого з прийменником *по: помалу, поновому, по-старому*; г) прислівники, співвідносні із субстантивованими прикметниками чоловічого-середнього роду однини у формі місцевого відмінка, поєданого з прийменниками *в, на: напоготові, вповні* і под.

Для дієслова, як і для прикметника, типовим є морфологічний ступінь адвербіалізації. Дієслово, переміщуючись у прислівникову позицію, втрачає визначальні дієслівні категорії часу і способу, а також особи та числа і перетворюється на морфологізований віддієслівний прислівник — дієприслівник. Дієприслівник часто зараховують до дієслівних форм, оскільки він зберігає дієслівну категорію виду та інші периферійні синтаксичні особливості.

Якщо порівняти специфіку переходу у прислівник кожної частини мови, то виявляється, що іменникові властива синтаксична і морфологізована адвербіалізація, а прикметникові і дієслову як ознаковим словам — морфологізована адвербіалізація. Іменники стають прислівниками внаслідок відриву певних форм від іменникової парадигми, а дієслова і прикметники — морфологічним способом (за допомогою словотворчих суфіксів). Найпродуктивнішими прислівниковими формами є відприкметникові прислівники на -о і віддієслівні прислівники (діеприсялівники).

§ 13. Аналітичні прислівники

До аналітичних прислівників належать передусім прийменниково-відмінкові форми, що виражають обставинні семантико-синтаксичні відношення і детермінантні або прислівні (не зумовлені керуванням) синтаксичні зв'язки. У структуру аналітичного прислівника входять аналітична синтаксична морфема-прийменник, який переводить іменники в прислівникову формально-синтаксичну і семантико-синтаксичну позицію, і адвербіалізований іменник. Наявність аналітичної синтаксичної морфеми-прийменника — прийменника-адвербіалізатора — засвідчує синтаксичний перехід іменника у прислівник. Проте не всі прийменники як аналітичні синтаксичні морфеми є прийменниками-адвербіалізаторами. Прийменники, які втратили семантичне навантаження і допомагають дієслову оформлювати об'єктні відношення іменника, є не власне-прийменниками, а дієслівними постфіксами, а отже, не стосуються аналітичних прислівників. Не стосуються аналітичних прислівників і прийменники, які передають інструментальні, адресатні і под. субстанціальні відношення власне-іменника. Такі прийменниково-відмінкові форми є аналітичними іменниками. Аналітичні прислівники, необхідну структурну частину яких становлять аналітичні синтаксичні морфеми-прийменники, функціонують у трьох семантико-граматичних зонах: просторових відношень, темпоральних відношень і логічних відношень.

Прийменники як аналітичні синтаксичні морфеми-адвербіалізатори особливо тісно взаємодіють із відмінковими морфемами. Вони нейтралізують притаманну власне-відмінкам семантику предметності і динамічності. Перше найголовніше розмежування прийменникової і відмінкової систем полягає в тому, що прийменникова система стосується статичності, а відмінкова — динамічності. У сфері аналітичних прислівників відмінкові форми втрачають ознаку динамічності. При з'ясуванні основного для прийменникової системи семантичного протиставлення треба виходити з того, що визначальна ознака прийменникової системи — статичність — встановлюється у протиставленні з відмінковою системою. На нижчому, тобто внутрішньому, ярусі прийменникової системи виділяються підпорядковані статичності семантичні диференційні ознаки прийменників, якими виступають ознаки контактності і дистантності. Контактність вказує на відношення до внутрішніх або зов-

нішніх меж позначуваного адвербіалізованим іменником явища. Дистантність позначає відсутність контакту з внутрішніми або зовнішніми межами позначуваного адвербіалізованим іменником явища та зумовлює різні види орієнтації стосовно останнього. Контактність і дистантність є основним семантичним протиставленням у прийменниковій системі сучасної української літературної мови.

Протиставлення всередині прийменникової системи контактності/дистантності охоплює всі типові вияви функціонування аналітичних прислівників, які оформлюються прийменниками. Залежно від семантичного типу аналітичної синтаксичної морфеми-прийменника — прийменника-адвербіалізатора — визначаються семантичні типи аналітичних прислівників. Через те основним у семантико-граматичній кваліфікації аналітичних прислівників є встановлення семантико-граматичного типу прийменника. Відповідно до ознаки контактності/дистантності визначається статус граматичного елемента як прийменника-адвербіалізатора. Крім основної диференційної ознаки, наявні додаткові ознаки, що виділяють семантичні типи прийменників. До таких ознак, зокрема, належать можливість чи неможливість передавати протиставлення статичності/динамічності (самими прийменниками або в поєднанні з відмінками), ознака тривалості і ознака логічного зв'язку явищ, кількість прийменників у кожній групі з урахуванням додаткових семантичних ознак, лексичне наповнення прийменниково-відмінкових форм тощо. Згідно з цим виділяються три основні семантичні типи прийменників: 1) просторові прийменники (додаткові ознаки — розгорнута диференціація значень, найбільша кількість прийменників, охоплення назв конкретних предметів); 2) темпоральні прийменники (додаткові ознаки — вираження тривалості, менша порівняно з просторовими кількість прийменників та їх значень, охоплення абстрактної лексики); 3) логічні прийменники (додаткові ознаки — вираження логічних зв'язків між явищами, незначна порівняно з просторовими та темпоральними кількість прийменників і їх значень, охоплення абстрактної лексики — здебільшого віддієслівних і відприкметникових дериватів). До того ж визначальна ознака прийменників контактності/дистантності модифікується семантично в кожному із трьох типів прийменників.

Основний тип прийменників як аналітичних синтаксичних морфем, що утворюють аналітичні прислівники (прийменниково-відмінкові форми), становлять просторові прийменники, оскільки: по-перше, вони поєднуються з ядром іменникового класу — конкретними іменниками, власне-іменниками, а не дериватами; по-друге, жодний із типів не може зрівнятися з просторовими прийменниками щодо диференціації значень; по-третє, просторові прийменники мають найбільшу кількість одиниць; по-четверте, просторові прийменники шляхом переосмислення ставали фундаментом становлення темпоральних і логічних прийменників, а не навпаки.

Просторові прийменники, формуючи аналітичні прислівники, самотійно (з семантично нейтралізованими відмінками) виражають

статичність, яка з проекцією на просторові параметри передає локальні відношення (місце). Всі прийменники місця групуються навколо центральної семантичної осі контактність/дистантність. Просторові прийменники статичної локалізації відповідно до центральної семантичної ознаки членуються на контактні і дистантні прийменники. На нижчих ярусах основне протиставлення конкретизується, утворюючи групи прийменників з різновидами просторової семантики. Контактні прийменники *в, на, всередині, зверху, поверх, серед, посеред* (їх невелика кількість) поєднуються із семантично нейтралізованими місцевим і родовим відмінками. На противагу контактним прийменникам дистантні статичні прийменники набагато більш значеннево і кількісно розгалужені. Можна виділити п'ять видів дистантної локалізації щодо просторового орієнтира: 1) загальну дистантну локалізацію; 2) локалізацію за ознакою близькості/віддаленості; 3) локалізацію по колу; 4) локалізацію між просторовими орієнтирами; 5) локалізацію щодо горизонтальної або вертикальної осі. До дистантних просторових прийменників належать прийменники *біля, коло, при, навколо, довкола, між, поміж, перед, поруч, над, понад* та ін. Кожний вид дистантної локалізації характеризується своїм набором одиниць та їх семантичною спеціалізацією, еквівалентними або синонімічними взаємовідношеннями між прийменниками одного семантико-функціонального ряду, а також можливістю подальшого його семантичного членування.

Темпоральні і логічні прийменники істотно відрізняються від просторових багатьма ознаками, зокрема модифікацією основного семантичного протиставлення прийменників контактність/дистантність, втратою можливості пов'язуватися з ознакою динамічності, наявністю додаткових семантичних протиставлень, меншою кількістю компонентів і їх семантичною диференціацією, більшою співвідносністю із семантико-граматичною структурою складного речення, специфічними семантичними ознаками адвербіалізованих іменників як складників прийменниково-відмінкової форми. Характерною особливістю цих прийменників є те, що вони поєднуються з невластивими іменниками, здебільшого з іменниками як синтаксичними віддієслівними та відад'єктивними дериватами. Проте, крім відмінностей, темпоральні і логічні прийменники мають спільні з просторовими прийменниками ознаки, які полягають передусім у сполучуваності їх із вихідною іменниковою базою та в охопленні їх основним семантичним протиставленням контактність/дистантність.

Основне семантичне протиставлення в прийменниковій системі контактність/дистантність модифікується в темпоральній сфері в одночасність/різночасність явищ, виражених прийменниково-відмінковою формою (аналітичним прислівником), з одного боку, і предикативною основою речення, з другого боку. Темпоральні прийменники, на відміну від просторових, втрачають можливість передавати динамічні відношення за допомогою динамічних відмінків. У часовому плані зайвим стає значеннево протиставлення статич-

ності/динамічності, у зв'язку з чим генетично просторові форми з двома вказаними значеннями трапляються в одному семантико-граматичному часовому ряді, пор.: *у суботу, у жовтні, на свята*. Натомість з'являється друге за важливістю семантичне протиставлення неозначена тривалість/означена тривалість як розгалуження притаманної часовим відношенням семантичної ознаки тривалості. Епізодично виявляється семантична ознака завершеності явища, що не набула засобами прийменникової системи послідовного формально-граматичного закріплення. Із втратою ознаки динамічності, тобто єдиної семантичної ознаки деяких пов'язаних із просторовими прийменниками відмінків, темпоральна сфера є сферою абсолютно нейтралізованих із семантичного погляду відмінків. Нейтралізовані відмінкові закінчення, хоча іноді використовуються для значенневого розрізнення прийменниково-відмінкових форм, не передають притаманних відмінкам значень. Роль їх тотожна ролі застиглих колишніх відмінкових закінчень у морфологізованих прислівниках типу *увечері, зранку, вдень, уночі*. Порівняно з просторовими прийменниками різко зменшується кількість темпоральних прийменників і їх значень. Не всі прийменники виступають як спільні елементи просторової і темпоральної сфер, частина темпоральних прийменників формується незалежно від просторової сфери. До темпоральних прийменників належать прийменники *біля, близько, в, від, за, до, з, між, поміж, на, над, перед, по, при, проти, серед, через, після, напередодні, наприкінці* тощо. За ступенем граматичного вираження найбільш чітко і послідовно виражається у прийменниках семантична ознака одночасність/різночасність, тоді як другим за ступенем граматичного вираження виступає протиставлення означена тривалість/неозначена тривалість. Засоби вираження різночасності розподіляються на дві підгрупи — на позначення часової попередності і на позначення часової наступності.

Логічні прийменники становлять відмінний від просторових і темпоральних прийменників семантичний тип. Вони об'єднуються з попередніми типами за семантичною ознакою контактності/дистантності і розрізняються додатковими семантичними ознаками. Ознака контактність/дистантність модифікується в них в ознаку одночасність/різночасність, в чому виявляється найближча їх співвідносність із темпоральними прийменниками. Саме на семантичному субстраті темпоральності сформувалися логічні прийменники. Крім того, логічні прийменники виражають притаманні тільки їм різновиди логічного зв'язку між явищами — відношення причини, мети, умови, відповідності, допустові відношення тощо. Сфера логічних прийменників абсолютно нейтралізує семантичну ознаку динамічності (що здебільшого пов'язується з відмінковою системою) і семантичну ознаку тривалості часу, наявну в підсистемі темпоральних прийменників. Найбільша кількість логічних прийменників ґрунтується на семантичній ознаці різночасності, представленої двома різновидами — часовою попередністю і часовою наступністю. Прийменниково-відмінкові форми логічної семантики

як аналітичні прислівники тісно взаємодіють із семантико-граматичною структурою підрядних частин складнопідрядного речення, що являють собою базові одиниці перших. Логічна зона характеризується кількісною перевагою вторинних прийменників і формуванням нових прийменників та їх значень на основі складнопідрядного речення. До логічних прийменників належать прийменники *від, для, з, за, завдяки, на, по, при, ради, через, задля, заради, попри, внаслідок, всупереч* і под. Логічні прийменники, співвідносячись із семантико-граматичною структурою складнопідрядного речення, рухаються від причинових і цільових функцій як свого семантико-синтаксичного ядра в напрямку розвитку нових компонентів та їх значень.

Темпоральним і логічним прийменникам порівняно з просторовими притаманна набагато менша диференціація значень. У темпоральній і логічній сферах як більш абстрактних нівелюються просторові параметри прийменникових засобів. Широка диференціація значень просторових прийменників укрупнюється в меншу кількість угруповань з темпорально-логічним протиставленням. Семантичною віссю, навколо якої групуються прийменниково-відмінкові форми як аналітичні прислівники з семантикою часового і логічного планів, виступає вісь одночасності/різночасності явищ. Характерно, що семантичним субстратом логічних відношень є протиставлення одночасність/різночасність, а не протиставлення просторової орієнтації, внаслідок чого здійснюється функціональна взаємодія темпоральних і логічних прийменників, з одного боку, і більша віддаленість просторових і логічних прийменників, з другого боку. На тлі просторових відношень внутрішні межі одночасності/різночасності, означеної/неозначеної тривалості часу і логічної мотивації вирізняються порівняно невеликою кількістю значень і засобів їх вираження.

Специфіка сфери темпоральних і логічних відношень як однієї з основних сфер функціонування аналітичних прислівників полягає в тому, що темпоральні і логічні прийменники в типових позиціях поєднуються з невластивими іменниками. Річ у тому, що охоплювані прийменниково-відмінковими формами адвербіалізовані іменники легко розгортаються в речення, співвідносні з іменниками за характером номінації. Семантичний тип іменника у прийменниково-відмінковій формі темпорального і логічного значення являє собою різновид препозитивної номінації, тобто назв подій, які мають часову співвіднесеність.

Аналітичні прислівники звичайно виступають у формально-синтаксичній позиції детермінантного другорядного члена речення. Вони виражають три типи семантико-синтаксичних відношень: просторові, темпоральні і логічні. В аналітичних прислівниках нейтралізується визначальна для іменника категорія відмінка. Часто вживані аналітичні прислівники поступово перетворюються на синтетичні морфологізовані форми. У сучасній українській літературній мові обставинні семантико-синтаксичні відношення переважно

виражаються аналітичними прислівниками, а не адвербіалізованими формами безприйменникових відмінків.

Незначні вкраплення аналітичних форм трапляються у групі якісно-атрибутивних прислівників. При творенні вищого ступеня прислівників зрідка використовуються аналітичні синтаксичні морфеми *більш, найбільш, менш, найменш: більш відповідально, найбільш відповідально, менш відповідально, найменш відповідально*. У граматичній структурі сучасної української літературної мови найчастіше вживаються синтетичні відповідники форм ступенів порівняння, пор.: *відповідальніше — більш відповідально, найвідповідальніше — найбільш відповідально*.

Подібно до прикметників, якісно-атрибутивні прислівники виражають безвідносну міру якості. Як і в прикметнику, ці форми можуть бути синтетичними і аналітичними. Аналітичні форми безвідносної міри якості вказують на недостатній і надмірний вияв ознаки. Аналітичні форми недостатнього ступеня вияву ознаки утворюються шляхом поєднання якісно-атрибутивних прислівників помірною вияву ознаки з аналітичними морфемами *трохи, децю* і под.: *трохи тихо, децю різко*. Аналітичні форми надмірної міри якості складаються із якісно-атрибутивних прислівників помірною вияву ознаки та аналітичних морфем типу *дуже, надто, занадто: дуже голосно, надто голосно, занадто голосно; дуже швидко, надто швидко; занадто велично*.

Центр аналітичних прислівників складають прийменниково-відмінкові форми, пов'язані із синтаксичним ступенем переходу іменника в прислівник. Периферією аналітичних форм прислівника є форми на позначення ступенів порівняння і безвідносної міри якості. Аналітичні тенденції найбільш послідовно виявляються у відмінникових прислівниках.

§ 14. Діеприслівник як синтаксичний і морфологічний прислівник

Діеприслівник звичайно кваліфікують як дієслівне утворення, що має морфологічні ознаки дієслова (суфікс основи, здатність виражати категорії виду і часу). До морфологічних ознак нерідко додаються синтаксичні ознаки, які полягають у тому, що діеприслівник, пояснюючи інші дієслівні утворення, виступає в ролі другорядного присудка або обставини. Розглянемо, який стосунок до форми діеприслівника мають дієслівні граматичні категорії.

За співвідносністю з часовими формами особових дієслів серед діеприслівників розрізняють форми теперішнього і форми минулого часу, вказуючи, що діеприслівники теперішнього часу утворюються від основи теперішнього часу за допомогою суфікса *-чи*, діеприслівники минулого часу — від основи інфінітива, причому після суфікса основи або голосного, що належить до кореня, виступає суфікс минулого часу *-вши*, а після приголосного, що належить до кореня, — варіант цього ж суфікса *-ши*. Відразу ж зазначимо, що діеприслівники не виражають значення часу, вони

тільки співвідносні з формами дієслів теперішнього і минулого часу, утворюючись від цих форм, проте часова співвідносність не є вираженням значень теперішнього і минулого часу. Потрібно внести також уточнення щодо вихідної форми теперішнього часу: дієприслівники утворюються не тільки від третьої особи множини (основи теперішнього часу), а від теперішнього часу взагалі — незалежно від його особових показників, пор.: *Я працюю і одержую насолоду* → *Працюючи, я одержую насолоду*; *Ти працюєш і одержуєш насолоду* → *Працюючи, ти одержуєш насолоду*; *Він працює і одержує насолоду* → *Працюючи, він одержує насолоду*; *Ми працюємо і одержуємо насолоду* → *Працюючи, ми одержуємо насолоду*. Помилковим є також твердження про те, що дієприслівники минулого часу утворюються від основи інфінітива за допомогою суфікса *-вши* або його варіанта *-ши*. Адже дієприслівники так званого минулого часу утворюються від форм минулого часу чоловічого роду тільки за допомогою суфікса *-ши*, напр.: *аплодував* → *аплодувавши*, *читав* → *читавши*, *прочитав* → *прочитавши*, *біг* → *бігши*, *ліг* → *лігши*, *міг* → *мігши*, *переміг* → *перемігши*. Отже, форми дієприслівника утворюються від форм теперішнього часу і минулого часу чоловічого роду однини, вони співвідносні з цими часовими формами, проте не виражають значень теперішнього і минулого часу. Що стосується значення майбутнього часу, то вони не тільки не виражають його, але й не передають часової співвідносності з дієслівними формами майбутнього часу, тобто не утворюються від дієслівних форм майбутнього часу. Категорія часу в дієприслівнику виявляється ущербною не тільки в плані нейтралізації вихідних часових значень дієслова, а й щодо неможливості утворення від дієслівних форм майбутнього часу.

Заперечення наявності категорії часу в дієприслівнику можна побудувати й на іншій основі. У зв'язку з тим, що дієприслівник вказує тільки на часову співвідносність, а не на пряме значення часу, його часове значення залежить від синтаксичного контексту, тобто набуває значень відносного часу, вимірюваного в інших величинах, які характерні для прислівникового класу слів. До таких трансформованих часових значень, утворюваних при семантичних відношеннях двох предикатів (у даному випадку предиката, вираженого дієприслівником, і основного предиката, вираженого часовими формами дієслів), належать обставинні значення одночасності, часової попередності і часової наступності. Дієприслівники виражають часове значення не так, як особові дієслова типу *працюю*, *працював*, *працюватиму*, *буду працювати*, тобто не по відношенню до моменту мовлення (з чим пов'язане розрізнення грамам категорії часу в дієслів, яке відсутнє у дієприслівників), а стосовно дії основного предиката, вираженого дієсловом. З дієслівним предикатом дієприслівники пов'язані граматично і семантично. Проте вони поєднані з дієсловом не прислівним зв'язком, а детермінантним, стосуючись не тільки дієслова, а й підметово-присудкової основи речення в цілому. Перебуваючи в детермінантному зв'язку, дієприслівники нерідко набувають часового значення

опорного дієслова, пор.: *Розповідаючи про юних героїв, хлопець хвилюється*; *Розповідаючи про юних героїв, хлопець хвилювався*; *Розповідаючи про юних героїв, хлопець хвилюватиметься*. Як бачимо, та сама так звана дієприслівникова форма теперішнього часу під впливом часового значення дієслова виражає значення теперішнього, минулого або майбутнього часу. Це найбільшою мірою свідчить про відсутність у дієприслівників морфологічної категорії часу як визначальної дієслівної категорії.

Співвідношення видових форм дієслова і дієприслівника впливають на вираження відтінків одночасності або послідовності дій. Дієприслівники, утворені від дієслівних форм теперішнього часу, можуть мати значення одночасності, коли вони семантично відносяться до дієслів недоконаного виду, напр.: *Так у подвір'ї повози шумлять, з'їжджаючись на веселе свято* (М. Рильський). Дієприслівники доконаного виду, утворені від дієслівних форм минулого часу, виражають релятивне значення попередності, наступності або одночасності. Досить поширеним є значення дієприслівникової попередності, яке наявне тоді, коли опорне дієслово має форму недоконаного виду, напр.: *Тим часом дівчина, вже прочуваючись, похапцем пробувала звестися на лікоть* (О. Гончар). Значення наступності у дієприслівника менш поширене, напр.: *Підіймає за слінку вікна і замикає туди курку, зачинивши знов віконце* (І. Кочерга). Значення одночасності випливає із взаємодії одновидових форм дієприслівника і дієслова, рідше — комбінацій різновидових форм, напр.: *Син ішов поруч дівчини, не гнувши голови, в наступальній позі...* (І. Ле); *Уважно слухали селяни, зацікавившись в різних позах* (А. Головка).

Отже, часові характеристики дієприслівників зосереджуються не у внутрішній морфологічній структурі слова, а перебувають поза межами дієприслівника, у зовнішньому дієслівному оточенні, яке трансформує вид дієприслівника у відповідний час прислівникової природи. Це означає, що дієслівна категорія часу дієприслівникові не властива. Під впливом взаємовідношень двох предикатів — основного дієслівного і побічного дієприслівникового — витворилося обставинне (прислівникове) релятивне значення часу, яке ґрунтується на семантиці відношень.

Дієприслівникове значення часу не виступає як додаткова морфологічна характеристика до семантики, як, наприклад, у дієслова, а є семантико-синтаксичним показником складної у семантичному плані структури з двома предикатами. Дієслівна морфологічна семантика часу орієнтована навіть в ізольованому використанні на момент мовлення, тоді як релятивна семантико-синтаксична функція часу дієприслівника спрямована не на момент мовлення, а на відношення між двома предикатами, яке допускає виміри одночасності і різночасності (часової попередності і часової наступності). Це типова прислівникова темпоральна семантика. Таку ж прислівникову природу, що впливає із взаємовідношення двох предикатів (дієслівного і прислівникового), має обставинна семантика способу дії, напр.: *Незнайомий з портфелем під пахвою*

зрідка відповідав Лялі, не виймаючи люльки з зубів (О. Гончар); Пішли роки мої юрбою, не зупиняючись, вперед (Л. Дмитерко). Дієприслівники способу дії виконують у реченні функцію своєрідних означень, що характеризують процес або ознаку. Форми дієприслівників входять також до сукупності засобів вираження семантико-синтаксичних функцій причини, яка являє собою суто прислівникове значення, напр.: *Офіцер спинився, мимоволі піддавшись владному тону* (О. Довженко); *Віста з Малушею, натомившись, загорнулись у шкури й лягли спати* (С. Скляренко); *Мабуть, проклинатимеш мої відвідини, втративши краці троянди свого саду* (З. Тулуб). Вони також виражають прислівникове значення умови, напр.: *Не доклавши сил, індустріалізації не проведеш* (І. Микитенко).

Характерною ознакою дієприслівника є те, що він не досяг повної семантико-синтаксичної ізолюваності, яка спостерігається у власне-прислівниках. Власне-прислівники не можуть супроводжуватися означальними елементами або елементами, що передбачають валентну пов'язаність з опорним словом. Для валентності дієприслівника типове збереження деяких вихідних, притаманних дієслівній базі, семантико-синтаксичних позицій, зокрема позиції об'єкта, адресата, знаряддя, локатива. На відміну від віддієслівних іменників, які трансформують вихідний знахідний відмінок об'єкта в родовий об'єктного суб'єкта, дієприслівники як віддієслівні деривати можуть сполучатися навіть із валентно зумовленим знахідним об'єктом, пор.: *Мати і дочка, нехтуючи смертельну небезпеку, взяли під захист знеможеного бійця* (К. Гордієнко); *Закривши очі, він злегка стогнав, ніби уві сні* (О. Гончар) і *нехтування смертельної небезпеки, закриття очей*. Це свідчить про те, що дієприслівник стоїть ближче до дієслова, ніж віддієслівний іменник. Проте одну — найважливішу, пов'язану з дієслівною валентністю — позицію дієприслівник абсолютно втратив. Мається на увазі суб'єктна іменникова семантико-синтаксична позиція, яку в першу чергу «відкриває» дієслово і яку передусім «закриває» дієприслівник. Втрата дієприслівником залежної семантико-синтаксичної відмінкової позиції суб'єкта є важливим показником його прислівниковості, а не дієслівності.

Тепер про дієслівні категорії, які транспоновано або не транспоновано в дієприслівник як віддієслівний прислівник. Вище вказувалося, що дієслівна категорія часу дієприслівнику не властива. А як же стоїть справа з другою визначальною дієслівною категорією — категорією способу? Якщо дієслівна категорія часу трансформована в дієприслівнику в часову співвіднесеність із вихідним дієсловом і в релятивне значення часу, що ґрунтується на семантико-синтаксичних відношеннях складного речення, то категорія способу в дієприслівнику нівельована повністю, що також засвідчує високий ступінь морфологічної адвербіалізації дієприслівника. У дієприслівникові не представлено й інших морфологічних категорій, наприклад категорії особи, числа і роду. Втрата морфологічних категорій часу, способу, особи, числа і роду, з одного боку,

і ненабуття інших морфологічних категорій — з другого, є яскравим вираженням прислівниковості дієприслівникових форм та їх граматичного відмежування від дієслова.

Проте можуть заперечити думку про недієслівний характер дієприслівника, посилаючись на те, що все-таки йому притаманна дієслівна категорія виду. Безумовно, з дієприслівником тісно пов'язана ця категорія, напр.: *працюю* → *працюючи*, *працював* → *працювавши*, *попрацював* → *попрацювавши*, *відвідав* → *відвідавши*. Але не тільки з дієприслівником. Категорія виду належить до категорій транспозиційної природи. Вона може транспонуватися в кожну частину мови, пор.: *пишу і писання, писаний, пишучи; написав і написання, написаний, написавши*. Звідси випливає, що категорія виду не показова для зрахування дієприслівників до дієслівних форм, оскільки вона наявна в усіх віддієслівних частиномовних дериватах. У такому разі дієприслівник виступає як віддієслівний прислівник із морфологічним збереженням невизначальної дієслівної категорії виду.

У науковій літературі трапляються твердження на зразок того, що дієприслівники можуть виступати в ролі другорядного присудка [165, с. 419, 422]. Аргументацію подібного твердження будують на тому, що враховуються трансформаційні можливості речень з дієприслівником або дієприслівниковим зворотом може бути без втрати основного семантичного змісту перетворене в речення з однорідними дієслівними присудками, то дієприслівник вважають другорядним присудком, напр.: *Все світле й радужне перегоріло в ньому, запікаючись кров'ю* (О. Гончар) → *Все світле й радужне перегоріло в ньому, запеклось кров'ю*. На наш погляд, такі трансформації віддаляють від розуміння граматичної природи дієприслівника, оскільки позиція дієслівного присудка не тотожна синтаксичній позиції дієприслівника і вони розрізняються водночас семантично. Дієприслівник не може функціонувати як другорядний присудок: позиція присудка визначається щодо позиції підмета, два головні формально-синтаксичні члени речення виступають взаємозалежними, поєднаними формою координації. А дієприслівник перебуває в детермінантній формально-синтаксичній позиції, виявляючи залежність від присудково-підметової основи речення, і виконує роль другорядного детермінантного члена речення. Він функціонує не в головній формально-синтаксичній позиції речення, а в периферійній, тому і з цього погляду виконує не дієслівні функції, а прислівникові.

Дієприслівник із суто морфологічного погляду являє собою невідмінювану форму, яка відірвалась від парадигми дієслова і входить до складу прислівників. Глибша адвербіалізація дієприслівника веде до втрати сполучувальних його потенцій, тобто до повної нівеляції здатності до керування залежними іменниковими словами, пор.: *Стоячи на урвищем, він думав глибоку думу і Він умирає стоячи, як умирають у легендах*.

§ 15. Словотвірні параметри прикметника і прислівника

Якщо іменник є частиною мови із суфіксальною словотвірною доміантою, дієслово — частиною мови із префіксальною словотвірною доміантою, то прикметник входить у чотирикомпонентну систему частин мови як частина мови із суфіксально-префіксальною словотвірною доміантою, а прислівник — як частина мови з нульовою словотвірною доміантою. Прикметник за словотвірними показниками розташований між іменником і дієсловом, суфіксальною словотвірною активністю поєднуючись з іменником, а префіксальною словотвірною активністю — з дієсловом.

Суфікси похідних прикметників в основному формуються з предикатних знаків. Заміщаючи предикатні знаки, суфікси виконують функцію конкретизації. Ця функція властива тим суфіксам, які модифікують кількісний вияв ознаки, репрезентованої прикметниковим коренем. Суфікси з кількісним значенням вказують на інтенсивний і неповний ступінь вияву ознаки. Ці ступені ознаки властиві якісним прикметникам. Два типи значень предикатів — недостатній і надмірний ступінь вияву ознаки — реалізуються прикметниковими суфіксами як їх формальними репрезентантами.

Недостатній ступінь вияву ознаки вказує на невелику порівняно із звичайною міру якості, тобто на ознаку, що виявлена в предметі не повністю. Синтетична форма недостатнього ступеня якості утворюється від вихідної прикметникової форми за допомогою суфікса *-уват-*: *зелений — зеленуватий, білий — білуватий, гіркий — гіркуватий, солодкий — солодкуватий, рідкий — рідкуватий, низький — низькуватий, круглий — круглуватий, різкий — різкуватий*. Синтетична форма недостатнього ступеня вияву ознаки утворюється також за допомогою суфікса *-ав-*, який порівняно з суфіксом *-уват-* є в сучасній українській літературній мові менш продуктивним. Від деяких вихідних прикметників можливі паралельні ряди форм на позначення неповного вияву ознаки, пор.: *зелений — зеленуватий і зеленавий, синій — синюватий і синявий, смаглий — смаглюватий і смаглявий*. До периферійних засобів вираження неповного вияву ознаки належить суфікс *-аст-*: *білий — білястий, червоний — червонастий*.

У словотвір прикметника на позначення неповного вияву ознаки вплітаються аналітичні морфеми типу *трохи, децю*, які порівняно із суфіксами вносять додаткові семантичні відтінки до основного значення, напр.: *злий — трохи злий, різкий — децю різкий; крикливий — трохи крикливий*. Якщо зіставити суфікси і аналітичні морфеми, то предикатне значення неповної міри якості виступає виразніше в аналітичній морфемі. Синтетичний і аналітичний способи творення прикметників із семантикою недостатнього ступеня якості можуть контамінуватися і утворювати комбінований варіант аналітично-синтетичної форми, що служить для більшої конкретизації міри якості в предметі: *трохи солонуватий, трохи сухуватий, децю різкуватий, децю важкуватий*.

Предикатне значення надмірної інтенсивності ознаки форму-

ється — порівняно із значенням недостатнього ступеня вияву ознаки — більшою сукупністю засобів, до того ж представлених різними морфемами (синтетичними і аналітичними, суфіксальними і префіксальними). При утворенні прикметників із семантикою надмірної інтенсивності ознаки використовуються суфікси *-енн-*, *-езн-*, *-елезн-*, *-уч-*, *-ущ-*: *високий — височенний, широкий — широченний, здоровий — здоровенний, глибокий — глибоченний, великий — величезний, старий — старезний, товстий — товстелезний, багатий — багатющий, жирний — жирнючий*. Деякі з прикметників утворюють паралельні ряди слів, пор.: *широкий — широченний і широчезний, високий — височенний і височезний, товстий — товстезний, товстелезний, товстючий і товстючий, злий — злючий і злющий, худий — худючий і худющий*. Суфіксальні форми надмірного ступеня якості творяться головним чином від прикметників, лексичне значення кореня яких уже містять вказівку на велику концентрацію певної якості. До цих суфіксів прилягають також суфікси *-есеньк-*, *-ісіньк-*, *-усіньк-*, які, крім значення інтенсивності ознаки, включають виразні експресивні значення: *білий — білесеенький, гарний — гарнесеенький і гарнюсінський, дрібний — дрібнісінський і дрібносінський*. У систему засобів вираження надмірного вияву ознаки входить ряд префіксів. Прикметникові префікси, спеціалізовані на вираженні високого вияву інтенсивності ознаки, виявляють градаційне розмежування в межах інтенсивності. До таких префіксів належать префікси *за-*, *пре-*, *над-*, *все-*, *гіпер-*, *архі-*, *супер-*, *екстра-*, *ультра-*. З-поміж них префікс *за-* розпочинає градаційний ряд, вказуючи на незначний ступінь інтенсивності ознаки, на якість, що трохи перевищила потрібну міру. Прикметники, які становлять базу похідних прикметників із префіксом *за-*, складають невелику групу слів, що переважно мають просторове або часове значення: *завузький, задовгий, зависокий, заширокий, заранній, запізній*. Префікс *пре-* вказує на високий ступінь інтенсивності ознаки, напр.: *дивний — предивний, чудовий — пречудовий, ніжний — преніжний, мудрий — премудрий, чистий — пречистий*. Префікси *над-*, *все-*, *гіпер-*, *архі-*, *супер-*, *екстра-*, *ультра-* позначають найвищий ступінь інтенсивності ознаки: *потужний — надпотужний, сильний — всесильний, корисний — архікорисний, чистий — суперчистий, модний — ультрамодний*. Префікс *пра-* позначає велику міру ознаки у плані минулого. Форми з цим префіксом утворюються від кількох прикметників: *давній — прадавній, старий — прастарий*. Зіставлення префіксальних і суфіксальних утворень на позначення надмірного ступеня якості показує, що суфіксальним формам властиво передавати міру якості в більшій інтенсивності вияву, ніж префіксальним. Це зумовлюється тим, що в суфіксальних утвореннях до значення збільшеного ступеня якості долучається ще суб'єктивно-оцінне значення, пор.: *предовгий — довжелезний, прастарий — старезний, пребагатий — багатющий, надвисокий — височенний і височезний*.

У сукупність засобів вираження надмірної інтенсивності ознаки входять також аналітичні морфеми типу *дуже, досить, надто*,

занадто, надзвичайно, особливо, винятково, украй, напр.: *корисний* — *дуже корисний*, *переконливий* — *досить переконливий*, *високий* — *надто високий*, *допитливий* — *занадто допитливий*, *мальовничий* — *надзвичайно мальовничий*, *уважний* — *особливо уважний*, *обдарований* — *винятково обдарований*, *незадовільний* — *украй незадовільний*. Порівняно із префіксами і суфіксами предикатне значення надмірної міри якості виступає в аналітичних морфемах виразніше.

З-поміж словотвірних категорій прикметника вирізняється категорія суб'єктивної оцінки якості. Форми суб'єктивної оцінки якості в українській мові утворюються за допомогою суфіксів *-еньк-*, *-есеньк-*, *-ісіньк-*, *-усіньк-*. Словотворчим центром категорії виступає суфікс *-еньк-*. Через те йому властиво виражати суто емоційне значення, тобто суб'єктивне ставлення мовця до якості предмета без супровідних відтінків зменшеності: *любенький*, *чемненький*, *рідненький*, *вороненький*, *кругленький*, *рівненький*, *чистенький*, *сухенький* і под. Проте частина прикметникових форм на *-еньк-* допускає вираження суб'єктивної оцінки якості із супровідним відтінком зменшеної міри якості у предметі. Для позначення таких відтінків необхідні відповідні умови, зокрема наявність у лексичному значенні прикметника вказівки на велику концентрацію певної ознаки або специфічна лексична група прикметників. Наприклад, у словах *великий*, *високий*, *широкий*, *глибокий*, *довгий*, *страшний*, *худий* та ін. суфікс суб'єктивної оцінки послаблює значення великої міри якості, підкресленої семантикою вихідного прикметника: *великий* — *величенький*, *високий* — *височенький*, *широкий* — *широченький*, *глибокий* — *глибоченький*, *довгий* — *довгенький*, *страшний* — *страшененький*, *худий* — *худенький*. Пор. також специфічну групу прикметників із лексичним значенням смакових особливостей предмета: *солодкий* — *солоденький*, *кислий* — *кисленький*, *солоний* — *солоненький*. Суфікс *-есеньк-* передає значення пестливості, емоційності, іноді супроводжуване відтінками високої міри якості у предметі, напр.: *тихий* — *тихесенький*, *густиий* — *густесенький*, *дрібний* — *дрібнесенький*, *темний* — *темнесенький*, *світлий* — *світлесенький*, *густиий* — *густесенький*, *молодий* — *молодесенький*, *старий* — *старесенький*, *чепурний* — *чепурнесенький*, *тонкий* — *тонесенький*. Порівняно з суфіксом *-есеньк-* суфікси *-ісіньк-*, *-усіньк-* спеціалізовані на вираженні поєднання емоційної оцінки якості із значенням найвищої міри якості: *чистий* — *чистісінький*, *новий* — *новісінький*, *прямий* — *прямісінький*, *свіжий* — *свіжісінький*, *білий* — *білісінький*, *малий* — *малюсінький*, *тонкий* — *тонюсінький*, *худий* — *худюсінький*. Іноді у суфікса *-ісіньк-* значення емоційної оцінки якості нейтралізується, внаслідок чого семантика суфікса трансформується не стільки на позначення позитивної оцінки якості, скільки на якоюсь мірою емоційне підкреслення повноти вияву цієї якості: *повний* — *повнісінький*, *пустий* — *пустісінький*, *цілий* — *цілісінький*.

Напевно, окрему групу словотворчих засобів становлять суфікси *-анн-*, *-енн-* на позначення дуже великої міри якості з відтінками

емоційного ставлення мовця до ознаки предмета. Прикметники з названими суфіксами розташовані між словами з категоріальною словотвірною семантикою збільшеності і словами з категоріальною словотвірною семантикою суб'єктивної оцінки якості. Характерною ознакою цих слів є їх діеприкетникове походження: *незчислений*, *незлічений*, *неоцінений*, *невблаганий*, *несказаний*.

Проаналізовані вище словотворчі прикметникові засоби стосуються функції модифікації. Частина словотворчих засобів виконує іншу функцію — функцію заміщення. Корелятами таких афіксів виступають предикати відповідної семантичної групи. У функції заміщення використовуються прикметникові префікси *не-*, *без-*, *а-*, *де-* (*дез-*, *диз-*/*дис-*), *ір-*, *ре-*, *анти-*. Ці префікси виражають значення протилежності, напр.: *солідний* — *несолідний*, *гарний* — *негарний*, *вихований* — *невихований*; *сумнівний* — *безсумнівний*, *сонячний* — *безсонячний*, *росяний* — *безросяний*; *хроматичний* — *ахроматичний*, *синхронний* — *асинхронний*; *мілітаризований* — *демілітаризований*, *націоналізований* — *денаціоналізований*; *раціональний* — *іраціональний*, *реальний* — *ірреальний*; *воєнний* — *антивоєнний*, *гігієнічний* — *антигігієнічний*, *імперіалістичний* — *антиімперіалістичний*. Функцію заміщення виконують також деякі суфікси. До таких належать, зокрема, суфікси *-овит-*, *-ист-*, *-ат-*, що позначають велику міру якості у предметі. Прикметники з суфіксами *-овит-*, *-ист-*, *-ат-* ґрунтуються на іменниково-прикметникових сполуках, у яких прикметниковий предикат вказує на велику міру якості. Суфікси заміщають прикметниковий предикат, напр.: *колосок із великим зерном* → *зернистий колосок*, *хлопець із широкими плечима* → *плечистий хлопець*, *чоловік із великою бородою* → *бородатий чоловік*, *хлопець із великим зубом* → *чубатий хлопець*, *яблука з великою кількістю соку* → *соковиті яблука*.

Крім афіксів із функцією модифікації та заміщення, у граматичній структурі сучасної української літературної мови наявні суфікси у функції граматичної ад'єктивації, суть якої полягає в морфологічному оформленні ад'єктивної (присубстантивної) синтаксичної позиції⁷⁵. Ад'єктивна морфологізація тісно пов'язана із синтаксичною ад'єктивацією. Необхідною умовою морфологічної ад'єктивації є попередня закріпленість відповідного компонента в ад'єктивній синтаксичній позиції. Закріпленість компонента в ад'єктивній позиції веде до його морфологічного прикметникового оформлення. Ад'єктивна позиція виникає у процесі трансформації речення у словосполучення. Такі трансформації є наслідком згортання двох (або більше) речень елементарного семантичного складу в одне ускладнене. Словосполучення, що базуються на структурі вихідного для них речення, іноді повторюють кількість компонентів, а нерідко порівняно з вихідним реченням виявляються редукованими. Слід зазначити, що у граматичній структурі сучасної української літературної мови перед морфологізацією ад'єктивної позиції може траплятися її напівморфологізація. У таких випадках можна говорити про початковий процес морфологізації і про завершальну стадію морфологізації. Специ-

фічною формою напівморфологізації виступає родовий відмінок, первинною синтаксичною позицією якого є присубстантивна (ад'єктивна) позиція. У формі присубстантивного родового відмінка немовби втілюється передтакт повної морфологічної ад'єктивності. Отже, родовий відмінок у деяких випадках буває безпосередньою дериваційною базою завершальної морфологічної ад'єктивності, напр.: *Мати співає* → *спів матері* → *материн спів*. Родовий відмінок як відмінок транспозиції трапляється в нередукованих і редукованих порівняно з вихідними реченнями синтаксичних конструкціях, пор.: *Хлопчик біжить* → *біг хлопчика* → *хлопчиків біг* і *Батько має книгу* → *книга батька* → *батькова книга*. В останньому випадку відбувається редукція посесивного предиката. Редукція предиката являє собою досить поширене явище у процесах ад'єктивності. До того ж ця редукція наявна вже на синтаксичній стадії ад'єктивності. Підлягають редукції як предикати дії, так і предикати стану, напр.: *Вітер віє з півдня* → *вітер з півдня* → *південний вітер*; *Дуби стоять при дорозі* → *дуби при дорозі* → *придорожні дуби*. У морфологічній структурі похідного від іменника прикметника конденсується граматична ад'єктивність і семантика згорнутого предиката.

У процесах граматичної ад'єктивності часто використовуються прийменниково-відмінкові форми, які виступають синтаксичними ад'єктивами і від яких утворюються морфологізовані ад'єктиви. Цікаве явище являють собою тут префіксально-прийменникові кореляції трансформаційного типу. Йдеться про формування префіксальних прикметників на основі прийменниково-відмінкових форм (переважно просторової і темпоральної семантики). До обов'язкових умов формування похідних префіксальних прикметників належить перетворення прийменників *без, від, до, за, між, на, над, перед, під, після, по, поза, понад, при, проти* та ін. у префіксальну морфему і використання в переважній більшості випадків суфікса як обов'язкового супровідного структурного компонента: *без краю* — *безкрайній*, *від іменника* — *відіменниковий*, *до землі* — *доземний*, *за озером* — *заозерний*, *між містами* — *міжміський*, *перед світанком* — *передсвітанковий*, *при березі* — *прибережний*, *після обіду* — *післяобідний*. Першим ступенем ад'єктивності прийменниково-відмінкових сполук є формально-граматична (синтаксична) позиція при опорному субстантиві, без морфологізації, коли вони можуть ще супроводжуватися залежними означальними елементами, пор.: *споруда на горі* — *споруда на високій горі*. Синтаксичне закріплення присубстантивної позиції прийменниково-відмінковою формою веде до її морфологізації і абсолютної нівеляції формально-граматичних (синтаксичних і морфологічних) субстантивних ознак. Проте семантична співвідносність вторинних префіксів і вихідних прийменників при таких перетвореннях зберігається, через те доцільно кваліфікувати префікси прийменникового походження в похідних прикметниках як прийменники-префікси [33, с. 195] ⁷⁶.

Порівняно з прикметниковим словотвором прислівниковий сло-

вотвір достатньо не розвинений. Через те прислівник можна кваліфікувати як частину мови з нульовою словотвірною домінантою. Деякі ознаки суфіксального словотвору виявляються в похідних від якісних прикметників прислівниках. В основному прислівник використовує старий морфологічний «багаж» вихідних частин мови, проте з нівеляцією всіх граматичних категорій, відривом від вихідної словозмінної парадигми і набуттям морфологічної незмінності.

§ 16. Прислівник як граматична база аналітичних синтаксичних морфем

Прислівники становлять специфічну частину мови в чотирикомпонентній системі частин мови. На відміну від іменника, дієслова і прикметника, прислівники не мають притаманного тільки їм лексичного значення. Вони являють собою синтаксичні деривати від трьох частин мови — прикметника, дієслова та іменника. Зберігаючи лексичне значення прикметника, дієслова та іменника, прислівники змінюють лише синтаксичні позиції вказаних частин мови, тобто трансформують присубстантивно-атрибутивну позицію прикметника, присудкову — порівняно незалежну — і незалежну, співвідносну з присудком позицію головного члена односкладних речень дієслова, підметову і керовану позицію другого члена речення іменника в адвербіальну позицію з двома модифікаціями: придієслівною некерованою і детермінантною позиціями. При семантико-граматичних трансформаціях прислівники не змінюють лексичного значення вихідних частин мови, від яких вони утворюються, але змінюють їх семантико-синтаксичні відношення до інших членів речення, наприклад, присубстантивна прикметникова ознака стає придієслівною ознакою, пов'язана з субстантивом дієслівна ознака — придієслівною ознакою, предметний субстантив — придієслівною ознакою, тобто прикметник, дієслово та іменник стають ознакою ознаки.

Синтетичні і аналітичні прислівники як синтагматичний розряд у системі частин мови являють собою єдиний потенційний резерв творення прийменників. Через те залишається в повній силі поширена серед лінгвістів думка, що ступінь прислівника є обов'язковим в усіх випадках переходу у прийменник тих або інших форм слів ⁷⁷.

У сучасній українській літературній мові, як і в інших слов'янських, наявні два шляхи переходу частин мови у прислівники — синтетичний і аналітичний. Синтетичний спосіб творення прислівників характерний для слів, які виражають ознаку (прикметник і дієслово), аналітичний — для слів, які виражають предметність (іменник). При переході різних частин мови у прислівники відбуваються значні внутрішні зміни, що виявляються у втраті відповідними частинами мови основних граматичних ознак, наприклад форм відмінка, роду й числа у прикметників, форм особи, часу та способу у дієслова, а також у нейтралізації функціональ-

ного навантаження відмінкових форм іменників. У граматичній системі української мови є різні ступені переходу частин мови у прислівники. Різноступеневий характер переходу у прислівники особливо типовий для слів, які найбільшою мірою віддалені від значення ознаки, тобто для іменників. Адвербіалізовані іменники виявляють неоднакову міру втрати функціонального навантаження відмінкових форм при аналітичній адвербіалізації, тоді як при завершальній (морфологічній) адвербіалізації втрачаються також форми роду і числа іменників.

У прислівниках як синтагматичному розрядові слів нейтралізуються основні ознаки частин мови й утворюються форми для вираження нових синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень з орієнтацією на стосунок до предиката речення. Нейтралізовані форми для вираження синтагматичної ознаки щодо предиката речення як специфічні релятивні форми стають єдиним потенційним резервом творення прийменників. У синтетичних і аналітичних прислівникових формах при нейтралізації визначальних для кожної несинтагматичної частини мови форм відмінка, числа, роду, часу, способу, особи і при наповненні цих форм абстрактною лексикою якоюсь мірою знебарвлюється лексичне значення, набуваючи більш узагальненого характеру, що уможливорює перехід прислівників у прийменники.

Значення прийменників у генетичному і синхронічному планах пов'язується із значенням прислівників через функцію обставини. У системі прийменників втягуються тільки обставинні прислівники, що пояснюється семантичною багатоплановістю обставинних прислівників порівняно з семантичною однотипністю означальних прислівників. Семантична багатоплановість обставинних прислівників стає генетичною підосновою формування численних абстрактних семантико-синтаксичних відношень, типових для прийменників як аналітичних синтаксичних морфем. Крім того, в обставинних прислівників порівняно з означальними прислівниками спостерігається набагато більша самостійність щодо зв'язків у реченні. Вони становлять здебільшого детермінантні члени речення, які залежать від усього речення в цілому і через те можуть легше від'єднуватися від синтаксичної конструкції та вступати в нові синтаксичні зв'язки. Обставинні прислівники, утворені від адвербіалізованих прикметників, дієслів і абстрактних іменників, є генетичною базою прийменників. Прислівники, нейтралізуючи граматичні ознаки прикметника, дієслова й іменника, надають лексичному значенню цих частин мови більш узагальненого значення, а це у свою чергу сприяє перетворенню прислівників в аналітичні синтаксичні морфемі — прийменники.

Синтетичні (морфологізовані) й аналітичні (прийменниково-відмінкові) прислівники займають периферійну позицію речення. Периферійна позиція речення у зв'язку з вільним підрядним зв'язком і певною автономністю в реченні являє собою основну сферу фактичної або потенційної перекваліфікації граматичних елементів і виникнення релятивних морфем. Другорядний член речення

(синтетичний або аналітичний прислівник) за умови, що він виражений словами абстрактного лексичного значення з наявною в них потенцією релятивності, нерідко зближується семантично і граматично з однофункціональними прийменниками або іншими релятивними морфемами, поступово втрачає свою автономність і внаслідок цього не вживається без супроводу відмінкової форми, тобто перетворюється на аналітичну синтаксичну морфему-прийменник.

Необхідними умовами перетворення другорядного члена речення на прийменник є нейтралізація граматичних ознак іменника, дієслова і прикметника, яка відбувається тільки при переході цих частин мови у синтетичні або аналітичні прислівники, і абстрактна лексична вартість деривата-прислівника. Подібно до прийменників, що утворюються в позиції другорядного члена речення, формуються нові прийменники в позиції периферійного компонента словосполучення.

Найвищий ступінь адвербіалізації виявляють синтетичні (морфологізовані) прислівники. Вони втрачають усі морфологічні ознаки вихідних частин мови — форми відмінка, числа, роду іменника і прикметника, форми особи, часу, способу, числа, виду дієслова, а також характерні для іменника, дієслова і прикметника внутрішні синтаксичні зв'язки з іншими словами. Морфологізований прислівник не може супроводжуватися залежними словами, а отже, не може виступати опорним компонентом у реченні. Морфологічна і синтаксична аморфність та ізоляція синтетичного прислівника у структурі речення роблять його резервом (звичайно, за наявності абстрактного лексичного значення) для формування аналітичних синтаксичних морфем.

Синтетичні прислівники з абстрактним лексичним значенням, функціонуючи в периферійних позиціях речення як порівняно автономні одиниці, нерідко стають семантично несамостійними і втягуються в зону дії релятивних морфем. У результаті тяжіння до релятивних морфем вони поповнюють просторові, темпоральні, логічні та інші прийменники і починають супроводжувати адвербіалізований ними іменник у периферійних позиціях речення.

Симптомом переходу синтетичного прислівника в розряд прийменників є зайнятість позиції після нього відмінковою формою. Абстрактний характер прислівника посилює потенційно закладену в ньому семантику відношень і поступове входження в групу просторових, часових, логічних та інших прийменників. Прислівник у напрямі руху до прийменників стає дублетом багатозначного первинного прийменника або вносить у прийменникову систему нові значення чи відтінки. Стадія синтетичного прислівника для ряду прийменників становить обов'язкову умову на шляху нейтралізації морфологічних і синтаксичних ознак іменника, прикметника і дієслова. Від морфологізованих прислівників утворилися прийменники *близько, вздовж, вподовж, впродовж, подовж, поздовж, вище, відносно, впоперек, поперек, всередині, всередину, вслід, всупереч, завдяки, збоку, зверху, зсередини, навперейми, на-*

зустріч, напередодні, наперекір, наприкінці, поверх, позад, позаду, поодаль, попереду, посередині та ін.

Похідні від морфологізованих прислівників прийменники, як правило, сполучаються з родовим відмінком іменників, що у зв'язку з посиленням функціональної ролі прийменників і нейтралізацією семантичного навантаження відмінків при прийменниках стає найпоширенішим елементом прийменниково-відмінкової форми. Наявність інших відмінкових форм при прийменниках пояснюється перенесенням у прийменникову систему попередніх синтаксичних зв'язків (пор. *всупереч* + дав. в., *завдяки* + дав. в., які формально зберігають попереднє дієслівне керування давальним відмінком, хоча функціонально відмінкова форма в цих прийменниково-відмінкових сполуках виступає нейтралізованою) або появою відмінкової форми у зв'язку з внутрішніми вимогами прийменникової системи (наприклад, прийменники *вслід, напереді, назустріч* з давальним відмінком, виникнення якого пов'язане з потребою передавати динамічні просторові значення прийменниково-відмінкової форми).

Перехід різних частин мови у прислівники супроводжується неоднаковим ступенем їх адвербіалізації. Особливо показовими в цьому плані є синтаксичні особливості адвербіалізованих форм. На відміну від морфологізованих прислівників із повною втратою морфологічних і синтаксичних ознак вихідних частин мови, неморфологізовані прислівники зберігають нижні зв'язки (можливість поширення залежними елементами) генетично пов'язаних із прислівниками частин мови. Зокрема, аналітичні (прийменниково-відмінкові) прислівники можуть поширюватися залежними прикметниками й іменниками, як і власне-іменники в суб'єктній і об'єктній функціях; дієприслівники з втратою дієслівних словозмінних афіксів не нівелювали синтаксичних дієслівних зв'язків з іменниками. Неморфологізовані прислівники разом із залежними від них компонентами утворюють адвербіальний комплекс, головним компонентом якого виступає прислівник. Адвербіальний комплекс за наявності відповідних супровідних умов нерідко виділяє із свого складу нові прийменники.

Порівняно з морфологізованими прислівниками препозиціоналізація неморфологізованих прислівників відбувається іншим шляхом. Абстрактне лексичне значення неморфологізованого опорного прислівника в адвербіальному комплексі зумовлює тяжіння його до синонімічних релятивних морфем. Наростання релятивних якостей неморфологізованого прислівника змінює ієрархію елементів адвербіального комплексу: опорний прислівник втрачає роль опорного компонента, перетворюючись на прийменник, а на колишній залежний від прислівника іменник припадає лексичне значення новоствореної прийменниково-відмінкової форми. У такій прийменниково-відмінковій формі семантико-синтаксичні відношення і синтаксичні зв'язки колишнього залежного, а тепер адвербіалізованого іменника оформлюються виділеним з адвербіального комплексу препозитивним елементом (прийменником). Нова синтаксич-

на роль препозитивного елемента адвербіального комплексу сприяє його застиглоті, закостенілості, тобто завершенню процесу перетворення на прийменник. Шляхом перерозкладу елементів адвербіального комплексу утворився ряд прийменників з аналітичних (прийменниково-відмінкових) прислівників і віддієслівних прислівників (дієприслівників). Через явища перерозкладу елементів в адвербіальному комплексі прийменникова система сучасної української літературної мови поповнилася новими прийменниками *виключаючи, включаючи, виходячи з, в ім'я, за винятком, за допомогою, залежно від, зважаючи на, згідно з, з метою, з нагоди, з огляду на, з приводу, на випадок, на відміну від, незважаючи на, під час, подібно до, порівняно з, у зв'язку з, у міру, у напрямі, у напрямку, у плані, у процесі, у силу, у справі* та ін. Формування прийменників шляхом зміни ієрархії між складниками конструкції засвідчує збереження попередніх відмінкових форм — родового відмінка при відсубстантивних прислівниках або відповідних колишніх керованих форм при віддієслівних і відприкметникових прислівниках, пор.: *в ім'я, за винятком, за допомогою, з метою, з нагоди, з приводу, у напрямі* з родовим і *виходячи з* (← *виходити з*), *залежно від* (← *залежний від*), *зважаючи на* (← *зважати на*), *у зв'язку з* (← *зв'язувати(ся) з*) з родовим і іншими формами відмінків, викликаних попередніми процесами керування. Прийменники, що виникли на базі відсубстантивних, відприкметникових і віддієслівних прислівників, із словотворчого погляду пов'язаних із такими дієсловами і прикметниками, поєднання яких із залежним іменником здійснювалося за допомогою прийменника постфіксного або близького до нього характеру, зберігають попередні форми синтаксичної сполучуваності з субстантивом.

Одним із шляхів поповнення елементів прийменникової системи сучасної української літературної мови є «нарошення» прийменників, тобто злиття двох семантичних одиниць — первинних прийменників *від, до, з, за* і семантично споріднених із ними синтетичних або аналітичних прислівників. Процес злиття двох семантично споріднених елементів охоплює багатозначні первинні прийменники і прислівники з абстрактним значенням. Наприклад, первинний прийменник *до* через багатозначність потребував для вираження значення спрямування до предмета додаткових контекстуальних засобів. Це й послужило стимулом утворення прийменників *у напрямі до, у напрямку до*, у яких динамічне значення спрямування до предмета увиразнюється препозитивною прислівниковою частиною. Подібним чином багатозначний прийменник *з* у соціативному, просторовому, зіставному значеннях і значенні початкової часової межі уточнюється синтетичними прислівниками *разом, поруч, поряд і починаючи*. Прийменники *разом з, поруч з, поряд з, починаючи з* стають продуктивними елементами прийменникової системи, тому на основі їх первинних значень закріплюються вторинні значення. Значення шляху руху в поліфункціонального прийменника *за* виразно окреслюється злитими з ними

препозитивними прислівниковими елементами *вслід* і *слідом*. Злиття первинного прийменника *за* і препозитивних прислівників у прийменники *вслід за*, *слідом за*, вдосконалюючи виражальні можливості новотворів, сприяє поширенню деяких із них з просторової сфери в темпоральну.

Прислівники синтетичні та аналітичні на матеріалі прийменника найбільш рельєфно і продуктивно виявляють механізм перетворення їх в аналітичні синтаксичні морфеми. Вони також безпосередньо або опосередковано формують сполучники і частки як аналітичні синтаксичні морфеми іншого функціонального типу.

ЗАКІНЧЕННЯ

1. Частини мови як найбільші семантико-граматичні розряди слів виділяються за трьома параметрами — семантичним, синтаксичним, морфологічним, а в деяких випадках (для похідних слів) і словотвірним. Саме частини мови є пунктом перетину і взаємодії морфологічного, синтаксичного і лексичного ярусів мови. До ядра лексико-граматичного класу входять одиниці, що характеризуються всіма властивими даному класові ознаками. Семантичні ознаки є глибинними факторами, що визначають синтаксичну і морфологічну спеціалізацію слів. Ядру класу притаманні узагальнене граматичне значення, що корелює з лексичним значенням слова, первинні формально-синтаксичні і семантико-синтаксичні функції і закріплені за синтаксичними функціями морфологічні показники. Узагальнене граматичне значення, утворене на основі предметного, лексико-денотативного значення ядра лексико-граматичного класу і поширюване також на елементи з іншим лексичним значенням, але в тотожній синтаксичній позиції, функціонує в ролі категоріального значення частин мови. Категоріальне значення, охоплюючи ядро лексико-граматичного класу і його периферію (деривати), вказує на типові синтаксичні особливості слова.

Наявність сукупності семантичних, синтаксичних і морфологічних характеристик дає можливість виділити чотири частини мови — іменник, дієслово, прикметник і прислівник. Чотири частини мови виділяються на основі семантико-граматичних і формально-граматичних ознак: 1) категоріальних значень: дії або стану (дієслово), предметності (іменник), ознаки предмета (прикметник), ознаки ознаки (прислівник); 2) типових семантико-синтаксичних і формально-синтаксичних позицій: а) семантико-синтаксичних позицій: процесуальної (дієслово); суб'єкта, об'єкта, адресата, знаряддя і под. (іменник); атрибутивної (прикметник); обставинної (прислівник); б) формально-синтаксичних позицій: присудка або головного члена односкладних речень, співвідносного з присудком (дієслово); підмета або головного члена односкладних речень, співвідносного з підметом, а також керованого присудком (або головним членом односкладних речень, співвідносним із присудком) другорядного члена речення (іменник); присубстантивного другорядного члена речення (прикметник); придієслівного другорядного члена речення або детермінантного

члена речення (прислівник). Частини мови виділяються також за наявністю або відсутністю морфологічних категорій і парадигм.

Єдність частини мови як лексико-граматичного класу виявляється у двох планах: парадигматичному і синтагматичному. Парадигматичний план означає, що у висловлюванні слова однієї частини мови здатні заміщати одне одного, тобто виступати в тій самій синтаксичній позиції. Синтагматичний план вказує на те, що репрезентанти відповідного лексико-граматичного класу мають однакову сполучуваність з іншими класами. Єдність кожної частини мови виявляється також у сукупності семантичних, синтаксичних і морфологічних ознак, які не суперечать одна одній, а взаємно доповнюють і посилюють типові характеристики лексико-граматичного класу. Семантичні ознаки є визначальними, вони зумовлюють синтаксичну спеціалізацію слів, а остання у свою чергу впливає на вироблення спеціалізованих морфологічних показників певної синтаксичної функції слова. Отже, частини мови виділяються за сукупністю не розрізнених, а взаємозумовлених ознак.

Несуперечлива наукова класифікація частин мови проводиться за сукупністю вказаних трьох ознак. Залежно від того, яка із ознак визнається вихідною, визначальною, класифікація набуває різного «крену» і різних модифікацій. Так, в історії вітчизняного мовознавства П. Ф. Фортунатов та його послідовники розроблювали морфологічну концепцію частин мови, О. О. Шахматов — семантичну, а О. О. Потебня, І. І. Мещанінов та інші лінгвісти — синтаксичну. Звичайно, з погляду динаміки мови найважливішою підставою для класифікації частин мови слід визнати їх синтаксичну роль. Адже частини мови відображають і закріплюють типову функцію слова. Вони і сформувалися в результаті постійного виконання відповідним угрупованням слів функції того самого члена речення.

Синтаксичні ознаки частин мови включають формально-синтаксичні і семантико-синтаксичні ознаки. На відміну від формально-синтаксичної ознаки, на основі якої (за типом синтаксичного зв'язку) виділяються формально-синтаксичні члени речення, семантико-синтаксична ознака вказує на семантичну природу характеризованого нею елемента (позначення ним того або іншого явища дійсності). Спільним для них є вказівка на синтаксичну сутність того, що вони характеризують, — формально-синтаксичного члена речення (формально-синтаксична ознака) і синтаксеми, що визначається на основі семантико-синтаксичних відношень, але з опорою на синтаксичний зв'язок (семантико-синтаксична ознака). Сутність елементів, виділюваних на основі семантико-синтаксичних ознак, визначається щодо інших елементів, з якими вони поєднуються певним синтаксичним зв'язком, а сутність елементів, виділюваних на основі лексико-семантичних ознак, визначається поза синтаксичним зв'язком. На особливу увагу заслуговують чотири найбільш загальні семантико-синтаксичні ознаки, які покладено в основу виділення чотирьох частин мови.

Акцентування на цих чотирьох категоріальних семантико-синтаксичних ознаках — субстанціальній, процесуальній, атрибутивній і адвербіальній — необхідне для того, щоб підкреслити похідний (або більш частковий) характер інших семантико-синтаксичних ознак, за допомогою яких досягається диференціація категоріальних чотирьох ознак. Ці чотири категоріальні семантико-синтаксичні ознаки об'єднують слова в найбільш широкі граматичні угруповання — частини мови. Субстанціальність, за якою виділяється іменник як частина мови, встановлюється на основі синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень, а отже, пов'язана з функціональною предметністю відповідного компонента речення. Із семантико-синтаксичного погляду під поняття предметності підводяться передусім позначувані іменниками конкретні живі і неживі предмети, а також субстантивовані ознакові слова, які набувають функціональної предметності у типовій для іменника семантико-синтаксичній позиції речення. Процесуальність пов'язана з позначенням процесу, протиставлюваного предметові і статичній ознаці. Атрибутивність вказує на ознаку або властивість предмета і виражається ад'єктивними словами. Адвербіальність позначає обставини або умови перебігу процесу.

Чотири частини мови — іменник, дієслово, прикметник і прислівник — не наділені семантичними, синтаксичними і морфологічними показниками однаковою мірою. Впадає в око виразна відмежованість іменника і дієслова від прикметника і прислівника. Щодо прикметника і прислівника іменник і дієслово виступають центральними частинами мови. Одним із виявів центральності іменника і дієслова є групування прикметників навколо іменників, а прислівників — навколо дієслів. Центральність іменника і дієслова послідовно виявляється в їх семантичних, синтаксичних і морфологічних характеристиках.

За семантикою найбільш явно протиставлені одні одним назви предметів і непередметів (ознак). Перше протиставлення охоплює іменник, з одного боку, і дієслово, прикметник і прислівник, з другого боку. Центральність іменника полягає в тому, що він сам забезпечує протиставлення назв предметів трьома сукупностям класів слів, що вказують на градації ознаки. Семантична центральність дієслова впливає з того, що тільки в ньому зосереджуються всі значеннєві різновиди ознаки — дія і стан (щоправда, з нашаруванням на них властивої дієслову динамічності). Із двох зазначених підкласів ознак дія всебічно відповідає семантиці дієслова як частини мови на позначення динамічної ознаки. Стан, виступаючи дещо периферійним компонентом семантики дієслова, при переміщенні дієслова з центральної позиції в периферійну позицію речення звичайно втрачає динамічні відтінки і набуває значення статичної ознаки. У граматичній структурі української мови наявні дві частини мови — прикметник і прислівник, які спеціалізовані на вираженні статичної ознаки. Дієслово, займаючи в реченні центральну позицію і виражаючи дію або стан, вказує тим самим на первинну функцію ознакових слів, а прикметник

і прислівник, поширюючись на периферійні позиції речення і виражаючи відповідно ознаку предмета і ознаку ознаки, стосуються вторинних функцій ознакових слів. Дієслово є центральною частиною мови щодо інших ознакових слів, а прикметник і прислівник являють собою певною мірою синтаксично похідні від дієслова одиниці.

За семантичною окресленістю, центральними формально-синтаксичними і семантико-синтаксичними позиціями в реченні, а також розвиненою сукупністю морфологічних категорій і парадигм дієслову й іменникові належить центральне місце в граматичній структурі української мови. Функціонування периферійних частин мови (прикметника і прислівника) пов'язане з основними частинами мови, є наслідком нейтралізації в останніх їх семантичних, синтаксичних і морфологічних ознак. Вторинний характер прикметника і прислівника визначається і синтагматичною природою їх семантики («ознаки предмета», «ознаки ознаки»), тобто їх закріпленістю відповідно за приіменниковою і придієслівною позиціями. Прикметник і прислівник як предикатні слова функціонують у структурі речення внаслідок зниження рангу предиката, тобто переведення його з центральної позиції речення в периферійну. Ці периферійні частини мови, виникнувши на основі нейтралізації передусім дієслівних ознак, стають своєрідними уточнювачами центральних частин мови — іменника і дієслова, їх «супутниками».

Тісно пов'язаною з виділенням частин мови є морфологічна структура слова. В українській і типологічно подібних до неї мовах морфологічне слово є мінімально двочленним (двоморфемним), у ньому завжди виступає коренева морфема як показник лексичного значення і службова релятивна морфема як показник синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень. На фоні семантичних, синтаксичних і морфологічних ознак слова в семантико-граматичній структурі сучасної української літературної мови і з урахуванням критеріїв розподілу слів за частинами мови виділяються одиниці, які позбавлені частиномовних ознак.

У зв'язку із специфічною морфологічною будовою і синтаксичною неавтономністю до слів, а отже, до частин мови, не належать так звані службові слова — прийменники, сполучники, частки і зв'язки, що — у зв'язку з розвитком аналітизму у граматичній структурі української мови — являють собою аналітичні синтаксичні морфеми. Вони в сукупності із синтетичними граматичними морфемами відбивають граматичний лад мови. Аналітичним синтаксичним морфемам, на противагу словам, властива одноморфемність, до того ж аналогічна не до корневих, а до афіксальних морфем. Подібність до афіксальних морфем виявляється і в їх семантиці, спрямованій на відображення відношень. Свідченням одноморфемного характеру аналітичних синтаксичних морфем виступають процеси становлення цих синтаксичних засобів, під час яких відбувається редукція (згортання) їх внутрішньої морфологічної будови в напрямку одноморфемності і нерозчлено-

ваності у зв'язку із співвідносністю генетично членованого (але не членованого із функціонального погляду) морфологічного комплексу з однією семантико-граматичною функцією. Навіть ті дослідники, які визнають прийменники, сполучники і частки частинами мови, змушені звертати увагу на різне морфологічне членування частин мови і так званих службових слів. При цьому констатується, що найбільш розчленовані чотири частини мови — іменник, прикметник, дієслово і прислівник, маючи таку схему мовного знака: фонематична форма — лексичне значення, морфологічна форма — граматичне значення. І навпаки, лексичне і граматичне значення у прийменників, сполучників і часток не розрізняється, тому вони з морфологічного погляду не розчленовуються. Їх мовні знаки мають тільки два внутрішньо нечленовані компоненти: фонематична форма — значення. Аналітичні синтаксичні морфеми є засобом вираження відношень між явищами дійсності (прийменники, сполучники, зв'язки) або передають відношення мовця до висловлювання (частки). Спроможність виражати відношення закладено в самих словах як морфологічних одиницях-конструкціях і синтаксичних одиницях-конструкціях, аналітичні ж синтаксичні морфеми реалізують цю спроможність. Засобом вираження відношень, як і аналітичні синтаксичні морфеми, виступають також флексії, суфікси та інші морфеми синтаксичного спрямування. Характерною особливістю усіх морфем є те, що вони не можуть самостійно виражати які-небудь відношення, а лише в поєднанні із словами або синтаксичними конструкціями. Будь-яке слово за певних умов може стати самостійним і означати відповідне поняття, аналітичні ж синтаксичні морфеми не спроможні виразити самостійного поняття в жодному випадку, оскільки їх значення чітко виявляється лише при їх вживанні з повнозначними одиницями. Неавтономний характер аналітичних синтаксичних морфем виявляється також у проекції на граматичну систему, де вони не можуть бути членами речення. Крім того, аналітичні синтаксичні морфеми не виступають самостійним засобом вираження зв'язків і відношень, реалізуючи це лише разом з іншими повнозначними одиницями і граматичними засобами.

Семантичні, синтаксичні і морфологічні ознаки «справжніх» частин мови дають підстави стверджувати, що деякі лексико-граматичні розряди слів не мають статусу окремої частини мови. Це, зокрема, займенники, що за семантичними, синтаксичними і морфологічними показниками не утворюють окремої частини мови, а становлять підклас іменників, прикметників або прислівників із додатковими семантичними (семантикою вказівності) і синтаксичними (засобом зв'язку висловлювань у тексті) ознаками. Незастиномовну природу виявляють числівники — специфічний розряд одиниць, який окремими параметрами зближується із словами, з одного боку, і прилягає до аналітичних морфем, з другого боку. Вони спрямовані насамперед в категоріальну морфологію, конкретизуючи семантичний зміст категорії числа. Числівники великою мірою втратили морфологічні ознаки іменних частин мови, зокрема

форми роду, числа, а форма відмінка набула дифузного характеру, то підпорядковуючи собі іменник, то виявляючи ознаки залежності від іменника. У зв'язку з цим є підстави їх кваліфікувати як лексичні морфеми напівграматикалізованого типу, що уточнюють грамеми категорії числа. На відміну від займенників і числівників вигуки характеризуються позиційними ознаками основної синтаксичної одиниці — речення, являючи собою його нечленований на мінімальні синтаксичні одиниці (компоненти) різновид. Займаючи в типових випадках місце речення, вони позбавлені ознак слова, тобто частини мови, і входять до периферії речення — слів-речень.

Традиційно до складу дієслова зараховують дієприкметники і дієприслівники. За аргументацію імпліцитно править їх лексичне значення (при цьому явно не зважають на виразні граматичні особливості цих форм). Проте за семантико-синтаксичними, формально-синтаксичними і морфологічними ознаками дієприкметники становлять дієслівно-прикметникове утворення, однією частиною (у позиції ад'єктива і за його морфологічними виявами) функціонуючи як синтаксичний і морфологічний ад'єктив, а другою частиною виражаючи лексичне значення стану, втрачаючи — точніше кажучи, нейтралізуючи іменникові категорії, — і набуваючи за допомогою аналітичної синтаксичної морфеми-зв'язки ознак дієслова. Дієприслівник, нівелюючи дієслівні категорії способу, часу й особи та переміщуючись у формально-синтаксичні і семантико-синтаксичні позиції прислівника, став синтаксичним і морфологічним прислівником. У нього, на противагу повністю морфологізованим прислівникам, зберігаються деякі вторинні ознаки, наприклад особливості дієслівного керування непрямыми відмінками, але втрачається дієслівна суб'єктна валентність.

Семантико-синтаксичної і морфологічної перекваліфікації потребує інфінітив, який звичайно визначається початковою формою дієслова. Проте, не маючи визначальних для дієслова морфологічних категорій і становлячи потенційну для іменника і дієслова одиницю (для дієслова — за умови наявності аналітичної синтаксичної морфеми-зв'язки, а для іменника — тільки позиційно), інфінітив являє собою іменниково-дієслівне утворення. Виступаючи в позиції підмета або керованого дієсловом другорядного члена речення, він функціонує як синтаксичний і напівморфологізований іменник. Переміщуючись у позицію присудка або головного члена односкладних речень, співвідносного з присудком, інфінітив за допомогою аналітичної синтаксичної морфеми-зв'язки набуває категоріальних ознак дієслова, тобто стає синтаксичним і напівморфологізованим дієсловом. Незначні вкраплення прикметникового і прислівникового функціонування (в позиції прикметника — при нечисленній кількості віддієслівних модальних іменників типу *бажання, вміння*, а в позиції прислівника — після дієслів із семантикою руху) не порушують системно закріпленого в мові статусу інфінітива як перехідної іменниково-дієслівної форми.

2. У чотирикомпонентній системі частин мови одне з двох

центральної місць посідає іменник, оскільки він виражає предметність і є необхідним компонентом семантико-синтаксичної і формально-синтаксичної структур речення. Це найчисленніша за кількістю слів частина мови і найпродуктивніша за словотвірними можливостями. Іменникові властиві чітко структуровані морфологічні категорії відмінка, числа і роду, які відрізняють його від другої центральної частини мови — дієслова. Він розподіляється на три граматично розмежовані групи: 1) назви конкретних предметів як ядро іменникового класу; 2) займенникові іменники, для яких характерна додаткова вказівна функція і функція зв'язку висловлювань у тексті; 3) деривати (віддієслівні, відприкметникові і відприслівникові), які відтворюють синтаксичний механізм творення іменників відповідно до актуального членування речення. Перша і третя групи іменників становлять полюси, між якими розташовані займенникові елементи. Ці полюси є якоюсь мірою рухливою структурою, оскільки тривале входження дериватів в іменниковий клас іноді породжує їх зближення з власне-іменниками і поступове набуття властивостей назв конкретних предметів. Власне-іменники і іменники-деривати розрізняються синтаксично і функціонуванням морфологічних категорій.

У структурі граматичних іменникових категорій сучасної української мови визначальною є категорія відмінка, з якою пов'язується найбільша кількість грамем, спрямованість у синтаксичну сферу мови і найповніша репрезентація притаманних іменникові субстанціальних (предметних) ознак. У власне-іменниковому функціонуванні відмінки, кількість і семантична природа яких зумовлюються сполучувальними можливостями дієслова, звичайно позбавлені внутрішніх супровідних предикатних характеристик. Порівняно з відмінками категорії роду і числа виступають як незалежні від дієслова граматичні величини і вирізняються внутрішнім поєднанням (меншою мірою категорія роду) із семами предикатного характеру. Три іменникові категорії розрізняються і своїми морфологічними властивостями, зокрема, абсолютно словозмінною є категорія відмінка, типово словозмінною — категорія числа і належною до класифікуючого, а не словозмінного типу — категорія роду. Відмінки і грамеми роду полярно розташовані за семантичними параметрами: першим властива найпоследовніше з-поміж іменникових морфологічних категорій виражена семантична спеціалізація, тоді як другі найменш семантично спеціалізовані, виявляючи риси перехідної між семантично орієнтованими і формальними класами одиниці.

Відмінкова система сучасної української мови включає шість відмінків — називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, кличний. Виділення зазначеного кількісного і якісного складу відмінків ґрунтується на морфологічних, семантико-синтаксичних і формально-синтаксичних ознаках. Морфологічна сутність відмінка виявляється в його кінцевому словозмінному афіксові, що вказує на синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення іменникового компонента, оформлюваного ним (словозмінним

афіксом), до інших компонентів синтаксичних одиниць-конструкцій — речення і словосполучення. Семантико-синтаксична і формально-синтаксична специфіка відмінка зумовлюється валентністю дієслова. Відмінкові грами об'єднуються в морфологічну і синтаксичну парадигми на основі диференційних семантико-синтаксичних і формально-синтаксичних ознак. До семантико-синтаксичних ознак належать субстанціальність як вершинна в ієрархії ознак, валентний зв'язок із предикатом, динамічність (із її подальшим внутрішнім членуванням на вихідність / фінальність), активність / пасивність. Формально-синтаксична ознака центральності / периферійності характеризує позначуваний відмінком компонент у синтагматичному плані, вказуючи на структурно закріплене місце іменника в реченні. Охоплювані відмінковими формами функції бувають двох типів: власне-іменникові, що відображають типове функціонування, а отже, стосуються відмінкової категоріальності, і невластиво-іменникові, категоріальність яких невідмінкової природи, тобто перебуває у сфері неіменникових частин мови. Відповідно до диференційних морфологічних і синтаксичних відмінкових ознак позбавлений відмінкового статусу так званий місцевий відмінок, оскільки його семантико-синтаксичний потенціал реалізується аналітичною синтаксичною морфемою-прийменником (а не флексією) і споріднений із прислівниковим класом слів. Шість відмінків, становлячи за категоріальними семантико-синтаксичними і формально-синтаксичними ознаками однорідну сукупність, усередині відмінкової системи ієрархічно організовані. Механізм дії грами категорії відмінка дозволяє виділити три відмінкові зони: центральну, напівпериферійну і периферійну. Відмінковий центр, напівпериферія і периферія охоплюють різну кількість компонентів, вирізняються ймовірностями репрезентації відмінкової системи в цілому, характером зв'язку з предикатним дієсловом, діапазоном семантико-синтаксичних функцій, входженням у парадигми функціональних еквівалентів, трансформаційними відношеннями між грамами, а також лексичним наповненням відмінкової позиції. Кожна з відмінкових зон засвідчує також внутрішні і зовнішні транспозиційні потенції компонентів, ступені наближення і віддалення останніх від категоріального відмінкового значення. Сутність відмінкової системи відображають іменники з конкретним (предметним), а не абстрактним значенням. Кваліфікація відмінка як центрального, напівпериферійного або периферійного будується передусім за його первинними семантико-синтаксичними і формально-синтаксичними функціями. Центр відмінкової системи репрезентують називний і знахідний відмінки. Свідченням основної їх ролі є вираження найтипівших для субстантива суб'єктно-об'єктних відношень і центральні позиції в реченні. У цих відмінках концентровано виступають диференційні семантико-синтаксичні і формально-синтаксичні відмінкові ознаки субстанціальності, валентного зв'язку з предикатом, активності / пасивності, динамічності, центральності. Називний відмінок найтісніше пов'язаний із семантико-синтаксичною, формально-синтак-

сичною і темо-ремною структурами речення. У семантико-синтаксичній сфері називний характеризується суб'єктною спеціалізацією, у формально-синтаксичній — підметовою спеціалізацією, у темо-ремній — типовою формою, закріпленою за позицією теми. Відзначена спрямованість різних сфер на називний робить його відмінком першого рангу, поєднаним із присудком, на противагу іншим відмінкам, формою взаємозалежної координації. Центральним відмінком другого рангу виступає знахідний відмінок, який оформлює об'єктні синтаксеми в семантико-синтаксичній структурі речення. Напівпериферію у відмінковій структурі представляє давальний відмінок. Він займає проміжне місце між центральними і периферійними відмінками. Давальний відмінок спеціалізований на вираженні семантико-синтаксичної функції адресата дії, навколо якої групуються вторинні функції суб'єкта стану і об'єкта дії або стану. Він є одним із найбільш цілісних за функціями відмінків, що зближує його з центральними відмінками. Ця цілісність підтримується як центральними, так і периферійними відмінками: називний і знахідний нейтралізують вторинне функціонування давального в основних іменникових сферах семантико-синтаксичної структури речення — суб'єктній і об'єктній, а периферійні відмінки ізолюють його від невластиво-відмінкових функцій. Відмінкова периферійність найвиразніше пов'язується з формально-синтаксичною позицією в реченні, а також із загальною природою певного відмінка, його спеціалізацією. Вона в різний спосіб характеризує грами, що входять до цієї зони. В периферійній зоні орудний, кличний і родовий відмінки або використовуються в периферійних позиціях речення, або виражають нецентральні семантико-синтаксичні функції, або являють собою похідні від інших відмінків одиниці. Ці три відмінки репрезентують різновиди периферійності. Орудному властива непохідна периферійність, закріплена за ним і не регульована іншим щодо його первинної функції вихідним відмінковим компонентом. Орудний відмінок створює ядро периферійності, виявляючи її за формально-синтаксичною позицією в реченні, семантико-синтаксичним функціонуванням і лексичним наповненням відмінкової форми. Кличний відмінок, являючи собою конденсат дієслівної категорії, виражає ускладнені функції, які є показником його периферійності. Типовим представником транспозиційної периферійності виступає родовий відмінок.

Наявність первинних і вторинних функцій в іменникових відмінкових формах вказує на неможливість інтегрувати всі вживання окремого відмінка в одному загальному значенні, що об'єднувало б усі часткові значення. Оскільки відмінки належать до граматичних категорій, для яких синтаксична функція є первинною у структурі мови, загальне значення до окремого компонента відмінкової системи не застосовне. Більше відповідає мовній дійсності встановлення трьох типів значень відмінка: категоріального значення, що визначає типове функціонування усієї сукуп-

ності відмінкових елементів у граматичній системі; первинного значення, що вказує на основне призначення конкретного елемента відмінкової системи; вторинного значення, яке вказує на нетипове для конкретного відмінкового елемента функціонування. Категоріальне значення характеризує відмінок як граматичну категорію у всій сукупності його типового функціонування. Воно вказує на семантику відношень, на відношення (в основних вивах — суб'єктне і об'єктне) власне-субстантива до предиката речення. У граматичній формі відповідного відмінка, яка об'єднує різні семантико-синтаксичні функції, категоріальне значення може бути представлене в частині реалізацій цієї граматичної форми, а в інших реалізаціях воно виявляється в дещо зміщеному вигляді або відсутнє взагалі. Некатегоріальні щодо відмінка значення форм свідчать про дериваційні зв'язки між частинами мови, про входження некатегоріальних відмінкових значень у категоріальні значення інших граматичних угруповань. Семантична структура окремої відмінкової форми являє собою тричленну побудову, семантичною вершиною якої є первинна індивідуальна семантико-синтаксична функція, що представляє даний елемент у відмінковій системі, середнім членом — вторинна індивідуальна семантико-синтаксична функція елемента, яка не суперечить категоріальному значенню і поєднує даний відмінок з іншим відмінком тотожної семантико-синтаксичної, але первинної для нього функції, і периферійним членом — вторинна некатегоріальна семантико-синтаксична функція, що поєднує цю форму з іншими (невідмінковими) класами елементів. Способом організації змістової структури відмінка виступають опозитивні відношення і неопозитивні відмінності.

Одну з центральних проблем функціонування іменника в українській мові становить проблема співвідношення в ньому аналітизму і синтетизму. Прийменники, які сполучаються з відмінковими іменниковими формами, є показовим виявом аналітизму у граматичній структурі іменника. Розвиток прийменникової системи не становить ізольованого мовного явища. З поширенням прийменників як семантично чіткіших, більш рухливих і легко поповнюваних аналітичних синтаксичних морфем обмежуються або витісняються менш диференційовані, поліфункціональні відмінкові засоби. У сучасній українській літературній мові не існує жодної нецентральної позиції відмінків, у якій не виступали б прийменникові форми. Динаміка взаємодії відмінкової і прийменникової систем полягає в конкуренції відмінкових і прийменниково-відмінкових форм у семантико-синтаксичних функціях знаряддя, засобу, адресата та ін., в обмеженні використання відмінків у просторовій і темпоральній функціях, у розгортанні синтаксичної спеціалізації центральних відмінків.

3. Дієслово як центральна частина мови входить до частин мови на позначення ознак. Три частини мови (дієслово, прикметник і прислівник) із семантикою ознаки мають різний семантичний потенціал і неоднакову сукупність граматичних категорій.

Семантична центральність дієслова виявляється в тому, що тільки в ньому зосереджуються всі значеннєві різновиди ознак — дія і стан (із нашаруванням на них властивої дієслову динамічності). Із двох зазначених підкласів ознак дія найбільш повно відповідає семантиці дієслова як частини мови на позначення динамічної ознаки. Дієслово займає найцентральніші семантико-синтаксичні позиції в структурі речення, оскільки його семантична валентність визначає кількість іменникових компонентів та їх функції в елементарній реченнєвій конструкції. На ньому ґрунтуються синтаксичні категорії речення. З-поміж морфологічних дієслівних категорій вирізняються власне-дієслівні категорії, що визначають специфіку цієї частини мови, і невластиво-дієслівні категорії, транспоновані в дієслово з інших частин мови, проте морфологічно закріплені в ньому. Визначальними для дієслова є морфологічні категорії способу і часу. Семантична суть категорії способу полягає у протиставленні ірреальної дії або стану, спрямованих від мовця (семантика волевиявлення), з одного боку, та ірреальної дії або стану, що відображають передбачуваний, але не реальний перебіг подій (семантика гіпотетичності). Категорія способу пов'язана з потенційною ймовірністю здійснення дії або стану. Через те вона якоюсь мірою зближується з майбутнім часом дієслова. Друга визначальна дієслівна морфологічна категорія — час — вказує на віднесеність дії або стану до моменту мовлення. Характеристика віднесеності до моменту мовлення може набувати трьох значень: одночасності, передчасу і післячасу. Категорії способу і часу належать до словозмінних категорій, тому що вони протиставляють не різні слова, а словоформи однієї лексеми. Дієслову властива складна за семантичним обсягом категорія виду, структуру якої складають грами недовиконаного і виконаного виду. Видова характеристика завжди виступає не в «чистому» вигляді, поєднуючись у словоформі з лексичним значенням дієслова, з характеристиками дієслівних часу і модальності. На відміну від категорій способу і часу категорія виду типова класифікуюча категорія, оскільки вона реалізується не в межах того самого слова, а різними словами. Видові семантичні протиставлення виражаються не флексіями, а суфіксами і префіксами. Категорії способу, часу і виду є власне-дієслівними категоріями на протигагу категоріям особи, числа і роду, які, будучи в морфологічному плані закріплені в дієслові, являють собою транспоновані від іменника одиниці. Перша, друга і третя особи входять у лексичне і граматичне значення особових займенникових іменників і в реченнях регулюють функціонування тотожних, але похідних граєм дієслова. Ще чіткіше як наслідок узгодження дієслова з опорними іменниковими словами виступають категорії числа і роду. Якщо рід іменника являє собою класифікуючу категорію, то в дієслові — у зв'язку з його похідністю — він функціонує як словозмінна категорія. Однією із складних теоретичних проблем є наявність/відсутність приписуваних дієслову категорій стану і перехідності/неперехідності. Доказом некатегоріального

статусу стану є його входження в один із двох лексичних розрядів дієслова — дієслів дії і стану. Трансформація активних форм у пасивні є словотвірними операціями щодо утворення дієслів стану від дієслів дії. Також «випадає» з категоріальної морфології так звана категорія перехідності/неперехідності. Якщо характеризувати дієслово за його валентними потенціями, то за такої умови відпадає потреба у виділенні граматичних значень перехідності і неперехідності. Теорія валентності більш послідовно класифікує дієслівні слова і спрямована на несуперечливе висвітлення сполучувальних властивостей слова.

У граматичній структурі дієслова поряд із синтетичними засобами використовуються аналітичні. Найбільш показовими в цьому плані є аналітичні форми майбутнього часу і умовного способу. Аналітичний майбутній час утворюється за допомогою аналітичної синтаксичної морфеми *бути*, яка виражає категоріальний граматичний зміст дієслівної форми, і інфінітива, що передає лексичне значення словоформи. До своєрідних аналітичних граматичних явищ належать форми умовного способу. Він формується аналітичним елементом *би* і синтетичним показником минулого часу. Через те форми умовного способу являють собою форми, перехідні між аналітизмом і синтетизмом. З аналітизмом пов'язані також дієслова стану (*весело, було весело, буде весело*), дієслівність яких витворюється аналітичними синтаксичними морфемами-зв'язками. Периферію аналітизму дієслова становлять так звані постфікси, які походять від прийменників і — внаслідок нейтралізації прийменникових ознак і від'єднання від іменника — стають морфемними елементами морфологічної структури дієслова.

4. У граматичній структурі української мови прикметники спеціалізовані на вираженні статичної ознаки. Поширюючись на периферійні позиції речення і становлячи відгалуження від дієслова як центральної ознакової частини мови, прикметник стосується вторинних функцій ознакових слів. Периферійність прикметника полягає і в тому, що він, займаючи в реченні периферійну присубстантивну позицію, дублює субстантивні категорії роду, числа і відмінка. Із семантичного погляду прикметник виконує функцію модифікатора іменника. Словозмінні іменникові категорії відмінка і числа і класифікуюча іменникова категорія роду стають у прикметникові абсолютно словозмінними. Семантично прикметники розподіляються на два класи — якісні і відносні. Перші формують ядро класу прикметникових слів, другі — його периферію. Відносні прикметники найвиразніше поєднуються транспозиційними відношеннями з вихідними частинами мови. Характерну особливість частини прикметників становить їх синтаксичне зближення з дієсловами, що виявляється у сильнішому вияві валентних спроможностей, а отже, в керуванні іменниками, а також у типовій присудковій функції. До таких прикметників належать якісні прикметники у формах вищого та найвищого ступенів порівняння та ін.

5. Найпериферійнішою частиною мови виступає прислівник. Така його роль пояснюється виразною похідністю від дієслова,

метової основи речення в цілому. У семантичному плані він та прикметника і іменника, нівеляцією всіх морфологічних категорій вихідних частин мови. Синтаксично прислівник членується на два підкласи — залежні від дієслова форми і автономні прислівникові форми, що залежать не від окремого слова, а від присудково-підкож становить неоднорідну сутність. З одного боку, він співвідносний з атрибутивністю прикметника (повторює в придієслівній позиції атрибутивний зміст применникових якісних прикметників), а з другого — становить специфічну семантичну сферу, яка корелює з адвербіальними семантико-синтаксичними відношеннями в структурі складнопідрядного речення і є конденсатом цих відношень. Корелюючи із структурою складнопідрядного речення ланка прислівників є найбільш своєрідним елементом їх семантичної структури і найбільшим резервом аналітичних синтаксичних морфем. Згасання морфологічних категорій у прислівнику, його абсолютна периферійність як слова, конденсація семантичного змісту зближують його з морфемами і уможливають перетворення на службові елементи.

6. Якщо визначати частини мови за трьома основними параметрами — семантичним, синтаксичним і морфологічним, то відповідно можливі три ступені взаємопереходу частин мови — синтаксичний, морфологічний і семантичний. Ці три ступені вказують на визначальну роль синтаксису в транспозиції частин мови і в їх семантико-синтаксичних модифікаціях. Це різні ступені переходу, початком якого слід вважати переміщення елемента в нетипову для нього синтаксичну позицію. Змінювана синтаксична позиція може набувати морфологічного закріплення (морфологічний ступінь переходу) або семантичного завершення (семантичний ступінь переходу). При переміщенні частин мови з властивої їм синтаксичної позиції в позицію, властиву іншій частині мови, можливі зміни в морфологічному оформленні відповідної частини мови або синтаксично пов'язаного з нею компонента. Зміни, які при переході однієї частини мови в іншу морфологічно не відображаються, можна назвати неморфологізованими синтаксичними змінами. Зміни, що при переході відповідної частини мови в іншу морфологічно відображаються, назовемо морфологізованими синтаксичними змінами. У свою чергу, морфологізовані зміни частин мови варто поділити на два різновиди: а) неповні морфологізовані зміни, які оформляються засобами тієї самої, тобто вихідної, частини мови, або морфологізовані зміни в межах вихідної частини мови, морфологізовані зміни першого (початкового) порядку; б) повні морфологізовані зміни, що оформляються засобами частини мови, в яку переходить відповідна частина мови, тобто морфологізовані зміни в межах іншої (невихідної) частини мови, морфологізовані зміни другого (завершального) порядку.

ПРИМІТКИ

¹ В. Г. Адмоні підкреслює, що «особливе місце з-поміж одиниць граматичної будови посідає слово своєю причетністю до різних сфер мови. Зокрема, всередині граматичної системи воно утворює, з одного боку, неподільну єдність з морфемою, оскільки обидві ці одиниці в своєму існуванні з необхідністю передбачають одна одну і в своїй взаємодії складають окрему сферу граматичної будови — морфологічну. З другого боку, воно тісно пов'язане з реченням і словосполученням, складаючи у своїй взаємодії з ним другу сферу граматичної будови — синтаксичну» [3, с. 8].

² Слід визнати правильним твердження В. Г. Адмоні про те, що «множинність критеріїв при визначенні граматичних одиниць — це особлива умова, яка ставиться дослідникові самою природою мови як предмета дослідження. Тому звернення до ряду критеріїв є в граматичній теорії не відходом від строгої науковості, а, навпаки, обов'язковим моментом справді наукового аналізу» [2, с. 174]. Н. О. Слюсарєва також вказує, що сукупність трьох складників (синтаксичної функції, лексичної семантики і морфологічних показників) визначає класифікаційну базу розподілу слів за частинами мови і що всі три показники є не еклектичним конгломератом, а відображенням складності мовних феноменів, «гри» семантики і функції [149, с. 194].

³ Об'єднання в частини мови різнорідних із семантико-граматичного погляду компонентів з особливою силою виявляється в підручниковій літературі для вузів і школи, де здебільшого виділяються такі частини мови, як іменник, прикметник, займенник, числівник, дієслово, прислівник, прийменник, сполучник, частки і вигук. До системи частин мови зараховують «на рівних правах» підкласи однієї з частин мови, аналітичні синтаксичні морфеми і слова-речення.

⁴ Ю. С. Степанов зазначає, що «під транспозицією взагалі розуміється таке мовне явище, коли мовна одиниця, або мовний знак, не змінюючи свого основного «речового» значення, змінює граматичне значення. Відповідно до того, чи виявляється транспозиція а) лише в зміні синтаксичного оточення й сполучуваності або б) у зміні лінійного означуючого знака, вона поділяється на два види — імпліцитна транспозиція, або гіпостаз, і експліцитна, або функціональна, транспозиція» [158, с. 185].

⁵ Висунення теоретичного положення про три ступені переходу частин мови суперечить досить поширеному протиставленню частин мови як морфологічних сутностей і членів речення як синтаксичних антиподів частин мови. У пропонуваній теорії синтаксичні чинники постають важливими показниками частини мови належності слів.

⁶ Варто згадати цікаву спробу В. Брендала визначити загальну логічну природу прийменників, яка може бути представлена у вигляді певної системи відношень, що ґрунтується на опозиціях. Зусилля В. Брендала були спрямовані не на вивчення своєрідності прийменників в окремих мовах, а на встановлення в кожного прийменника одного (інваріантного) значення незалежно від відмінкової форми та інших мовних одиниць. На його думку, прийменники як клас виражають тільки чисті відношення і окремий прийменник являє собою «суму спеціальних відношень» [198, с. 34—37]. Такий дедуктивний шлях виведення однозначності кожного окремого прийменника спростовується, зокрема, відсутністю в мовах світу пер-

винних прийменників, які б виражали тільки один вид відношень. Див. критичну оцінку прийменникової концепції В. Брендала у працях О. С. Мельничука і Є. Т. Черкасової [107, с. 124—126; 184, с. 4].

⁷ Суперечливу характеристику прийменників на матеріалі словацької мови дає Фр. Міко, кваліфікуючи їх як «подовжену руку» категорії відмінка, конкретнішу функціональну специфікацію відмінків, «відгалуження» від відмінкової системи, через що прийменники не можуть утворювати самостійної системи [112, с. 322]. З другого боку, дослідник вказує, що група «прийменник — відмінок» утворює нове морфологічне ціле [112, с. 323].

⁸ Детальніше проблема природи прийменника, взаємовідношення його і відмінка розглядається в попередніх працях автора [33, с. 51—68, 75—184; 40, с. 12—17, 25—34; 36, с. 85—88; 35, с. 17—24].

⁹ Граматична єдність прийменника і відмінка кваліфікується мовознавцями по-різному. Зокрема, Г. О. Золотова включає прийменниково-відмінкові форми до складу синтаксичних форм або синтаксем [63, с. 50—63, 66—120; 65, с. 39—83], В. І. Кононенко поєднання прийменника з іменем називає прийменниково-субстантивним комплексом, різновидом синтаксичної форми, неподільним із семантико-синтаксичного і формально-синтаксичного погляду компонентом речення або словосполучення [81, с. 4, 11—12].

¹⁰ При зміні синтетичних засобів на аналітичні, як справедливо вказував І. О. Бодуєн де Куртене, менше, ніж де-небудь, можна визначити суворі межі, а навпаки, тут спостерігається велика різноманітність і безмежний ряд перехідних станів [19, т. 1, с. 72].

¹¹ Виділення числівника як окремої частини мови пов'язується в лінгвістів із пошуками диференційних його ознак. А. Є. Супрун вважає, що лексико-семантичною передумовою становлення слов'янських числівників як окремої частини мови є: а) сформування загального кількісного значення; б) перебудова основних іменних граматичних категорій (числа, роду і відмінка), що виявляється в більшому або меншому ступені тенденції до втрати числівниками граматичного числа, нейтралізації ознак граматичного роду, в руйнуванні відмінкових опозицій та певних спрощеннях відмінювання; в) витворення специфічних числівникових синтаксичних ознак [164, с. 194—215]. П. Ондрус зазначає, що у словацькій мові числівник не становить підгрупи іменників, прикметників або прислівників, а є граматичним класом слів із специфічними лексичними і граматичними властивостями, виділеним на основі загальнограматичного значення квантитативності [122, с. 352—356]. Дослідниця числівників української мови К. Г. Городенська вказує, що числівник як окрема частина мови вирізняється за ознакою семантичного плану. На її думку, числівник у сучасній українській мові — повнозначна частина мови, яка означає кількість предметів (певну або точно не визначену) та абстрактно-математичну кількість. При цьому зазначається, що з граматичних категорій числівники мають категорію відмінка, яка не може представляти їх частини мови своєрідність, оскільки вона властива також іменникам і прикметникам; граматичні ж категорії роду і числа числівниками майже втрачені [9, с. 18—19].

¹² Зараховуючи вигук української мови до слів (специфічних частин мови), деякі дослідники відзначають, що належність окремих вигуків до певної класифікаційної групи простежується тільки в конкретних мовленнєвих реалізаціях [103, с. 7—8].

¹³ Різні аспекти двобічної (семантико-граматичної — з урахуванням формальної структури) концепції граматичних категорій знайшли відображення у працях О. М. Пешковського, Л. В. Щерби, І. І. Мещанінова, В. В. Виноградова, О. І. Смирницького, М. Докуліла, О. В. Бондарка та ін. [129, с. 53—58; 192, с. 78—81; 110, с. 236—237; 31, с. 31—38; 152, с. 28—30; 50, с. 5—8; 21, с. 29—30; 45, с. 119—120; 48, с. 121—124].

¹⁴ Аргументоване відмежування граматичних категорій від інших відображуваних у мові понять проведено у працях І. І. Мещанінова. Зокрема, він підкреслював, що «у граматичних категоріях відображаються аж ніяк не всі виявлені в мові поняття, а тільки ті, які набувають у мові свого формального вираження засобами морфології або синтаксису» [110, с. 237]. Пор. протилежну думку Т. В. Булігіної про те, що «ознака безпосередньої формальної вираженості не є, строго кажучи, ні достатнім, ні необхідним для визнання того або іншого значення граматичним» [28, с. 331].

¹⁵ В. Г. Адмоні звертає увагу на різні ступені узагальненості значення граматичних форм і наявність у деяких із них загального (інваріантного) значення [4, с. 45—46; 5, с. 15]. Пор. кваліфікацію О. В. Бондарко структурних типів категоріальних граматичних значень морфологічних форм [22, с. 163—169; 23, с. 60—64].

¹⁶ Деякі лінгвісти будують різномірну систему морфологічних категорій, до якої входять категорії, що складаються з певної кількості членів, і ізольовані (одночленні) категорії. Подібну класифікацію морфологічних категорій знаходимо в Докуліла [50, с. 10—12].

¹⁷ Як зазначає В. Г. Адмоні, конкретний характер парадигматичних відношень, тобто тих відношень, які поєднують члени парадигматичного ряду, аж ніяк не зводиться до відношень протиставленості, опозиції [3, с. 14—15]. Необхідність розрізняти в змістовій структурі граматичних категорій опозиції і неопозитивні відмінності обґрунтовує О. В. Бондарко [24, с. 17—27; 25, с. 7—20; 26, с. 42—45].

¹⁸ Граматичні категорії іменника можна було б доповнити категоріями типу означеності / неозначеності, збірності, істот / неістот тощо. Проте, з огляду на «плаваючий» (тобто у граматичному плані концентровано не виражений) характер подібних категорій, їх варто вважати понятійними категоріями, морфологічно не закріпленими, наприклад, в українській мові. Зокрема, категорія означеності / неозначеності «розсіяна» в різних сферах мови: в займенникових іменниках типу *хтось, щось, усі, кожний*; у відмінковій системі — грамами знахідного і родового відмінків; у синтаксичній структурі мови — так званими неозначено-особовими реченнями.

¹⁹ Традиційно відмінками вважають ряд слів форм іменника, що об'єднуються в парадигму на основі зовнішніх (формальних) критеріїв. За такої умови ігнорується семантико-синтаксична членованість іменникових форм, які важко згрупувати в однорідну граматичну єдність. Суто формальний підхід не розкриває справжньої природи форм, а суто семантичний не зважає на морфологічну структуру конкретної мови. Через те найдоцільніше застосовувати комплексний критерій встановлення відмінків, який враховує їх семантику та формальне вираження. Ф. де Сосюр слушно вказував, що різні форми іменника об'єднуються в єдину парадигму відмінювання тільки завдяки пов'язаності з функціями, властивими цим формам; з другого боку, ці функції входять у морфологію лише остільки, оскільки кожний із них відповідає певний звуковий показник. На його думку, відмінювання не є ні переліком форм, ні рядом логічних абстракцій, а поєднанням того й іншого [154, с. 168]. Подібно твердження висловив І. Леков про слов'янську категорію відмінка як граматичну одиницю на об'єднаному (морфологічному і синтаксичному) рівні [92, с. 219]. Див. також міркування Є. В. Чешко, І. І. Ревзіна і М. Я. Плющ про співвідношення морфологічного й синтаксичного рівнів у категорії відмінка на матеріалі окремих слов'янських мов [186, с. 435—440, 456—457; 131, с. 4].

²⁰ В останні десятиріччя різні підходи до визначення загального (інваріантного) значення відмінків відбито, зокрема, у працях Є. В. Чешко, Фр. Міка, Р. Мразека, Й. Ф. Андерша, Г. Беличової, Е. Пауліні, Є. В. Клобукова [185, с. 50—56; 216, с. 88—97; 116, с. 15—16; 7, с. 34; 8, с. 15—19, 104—117; 197, с. 80—81; 219, с. 168—169; 72, с. 74—78].

²¹ Пор. аргументовану критику (щоправда, виходячи з різного розуміння явища) М. Докулілом і Н. Ю. Шведовою загального значення в застосуванні до окремих грамам морфологічних категорій [51, с. 115—116; 189, с. 453, 467].

²² Зіставляючи відмінки в семантичному і формальному аспектах, А. А. Залізняк правильно вказує на те, що відмінки в семантичному розумінні можна так чи інакше виразити в будь-якій мові, тому, якщо їх розглядати безвідносно до способу вираження, вони виступають як елементи деякої універсальної системи одиниць смислу. Відмінки ж у формальному розумінні не мають універсального характеру, а завжди складають елемент граматичного ладу конкретної мови [59, с. 55—56]. Тут доречно вказати на широке (у бік семантичної кваліфікації) трактування категорії відмінка, яке подав Л. Єльмслев. Визначення відмінка як відмінювання іменника він вважав помилковим, оскільки воно ґрунтується на зовнішньому критерії, а не на необхідній у таких випадках внутрішній значущості категорії. Для Л. Єльмслова специфічний характер вираження категорії відмінка

не був важливим для лінгвістичної її кваліфікації [209, с. 20, 96—97, 105]. Суто семантичну класифікацію відмінків знаходимо, наприклад, у У. Л. Чейфа, який виділяє сім глибинних відмінків типу агента, пацієнта, інструмента і под. [183, с. 113—123, 167—191].

²³ Типовим прикладом іншого (широкого) розуміння категорії відмінка є включення В. О. Богородицьким прийменниково-відмінкових форм до відмінкової парадигми: «Якщо відмінкова форма складається із слова і прийменника, то прийменник стає такою ж необхідною частиною форми, як і закінчення; тому коли наявна відмінкова форма без прийменника і та ж форма з прийменником, то семасіологічно це будуть окремі відмінки» [16, с. 222]. А. М. Мухін слушно вказує на те, що в таких випадках довелося б включити всі прийменникові сполуки в парадигму відмінювання іменника, що мало б наслідком виділення величезної кількості відмінків, а також створювало б непереборні труднощі в морфологічній кваліфікації іменникових синтаксичних компонентів речення [117, с. 22].

²⁴ «Можливість різного представлення в описі однієї і тієї ж сукупності морфологічних явищ, — визначає Т. В. Булигіна, — звичайно пов'язане з конфліктними показаннями різних рівнів, тобто з незбігом різних критеріїв, зокрема — з омонімією і синонімією мовних форм, або, як тепер прийнято називати, з різними «неоднозначностями» [27, с. 159]. Складність визначення кількості відмінків пояснюється багатомірністю структури відмінка і відповідно орієнтацією мовознавців на одну з його сторін (синтаксичну, морфологічну або власне-семантичну). Наприклад, Є. К. Тимченко, О. С. Мельничук, І. К. Кучеренко, С. П. Бевзенко, С. П. Самійленко, І. І. Ковалик, М. В. Леонова, М. Я. Плющ вважають українську відмінкову систему семичленною [168; 169; 170; 171; 172; 39, с. 446—488; 166, с. 75—87; 87, с. 13—17; 88, ч. 1, с. 134—167; 11, с. 14—15, 27—75; 145, ч. 1, с. 109—161; 68, с. 74—128; 76, с. 13; 93, с. 52—54; 132, с. 15], а В. С. Ільїн, М. А. Жовтобрюх, І. Р. Вихованець, А. П. Грищенко — шестичленною [85, т. 1, с. 306; 57, с. 126—127; 40, с. 19—25; 175, с. 56—57]. Пор. різну кількість відмінків, тепер виділювану деякими дослідниками в російській мові: А. А. Залізняк виділяє 9 відмінків для іменників, а разом із займенниками-іменниками 14 відмінків; І. Г. Милославський — 11 відмінків; автори пражської «Русской грамматики» — 6 основних відмінків і 2 спеціальні відмінки, які розрізняються у зв'язку з ознакою об'ємності лише в деяких парадигмах; автори академічної «Русской грамматики» — традиційні 6 відмінків [58, с. 36—55; 114, с. 75—77; 142, с. 295—303; 143, т. 1, с. 475].

²⁵ Іншу природу має тільки місцевий із прийменником-постфіксом *о* у російській мові. Сфера вживання й коло значень цього місцевого зазнали найбільших змін в історії російської мови, зокрема втратилися локальні значення форми і виникло нове парадигматичне утворення, яке багато лінгвістів визнають абсолютно самостійним відмінком, лише генетично пов'язаним із старим локативом [173, с. 38]. У зв'язку з тим, що прийменник *о(об)* у російській мові десемантизувався і став постфіксом дієслова, є підстави кваліфікувати відмінкову форму місцевого в даній позиції як окремий відмінок.

²⁶ Розрізнення двох типів відмінкового функціонування варіюється з давніх пір у назвах «залежні і незалежні відмінки», «функції синтаксичні і семантичні», «граматичні і семантичні відмінки», «граматичні і конкретні відмінки», «прислівні і неспривні відмінки» та ін. Варіації виділення двох відмінкових угруповань наявні, зокрема, у працях О. В. Попова, А. В. де Гроота, А. Гайнца, Р. Мразека, Я. Оравця, Н. Ю. Шведової [133, с. 102—140; 203, с. 122; 206, с. 33—34; 207, с. 38—41; 116, с. 8—9; 218, с. 38; 189, с. 458]. Зазначені класифікації з першого погляду не перетинаються, але при детальнішому розгляді мають принципову спільну основу, що виявляється в уявленні про відмінки як неодномірні величини. Інші виміри покладено в основу кваліфікації типів відмінкових значень у З. Д. Попової, яка передусім членує їх на денотативні (первинні) і конотативні (вторинні). Денотативні відмінкові значення у свою чергу поділяються на конкретні і абстрактні, конкретні реальні і номінальні, абстрактні мотивовані і немотивовані, основні і спеціалізовані значення, а з-поміж конотативних значень виділяються чотири основних функціональних типи: об'єктний, суб'єктний, атрибутивний і предикативний [134, с. 93—101].

²⁷ Деякі лінгвісти заперечують семантичну своєрідність відмінків. Тотального заперечення семантичної своєрідності відмінків дотримується Г. О. Золотова.

Свою позицію з даної проблеми вона формулює у такий спосіб: «Спостережувана, отже, в рамках однієї (прийменниково-) відмінкової форми різноманітність значень і семантико-синтаксичних умов їх реалізації служить новим стимулом для обговорення теоретичних питань, пов'язаних із протиставленням і взаємодією лексики і граматики, синтаксису і морфології, а також повернутих у сферу так званої відмінкової граматики або проблеми відмінкових значень. Стає очевидним, що неправомірно говорити ні про єдине відмінкове значення, ні про багатозначність відмінка стосовно категорії іменника взагалі. Різними відмінковими значеннями наділені різні підкласи і розряди іменників, флексія орудного відмінка *-ом, -ою* (у російській мові.— *І. В.*) не сигналізує значень ні об'єкта, ні суб'єкта, ні предиката, ні часу, ні знаряддя, ні шляху руху — значень, які звичайно приписуються орудному відмінкові. Але це все не значення орудного відмінка як такого, вони не належать взагалі іменникові в орудному відмінку, це значення певних граматико-семантичних підкласів або розрядів імен, що реалізуються ними у формі орудного відмінка в певній синтаксичній позиції. Так, слова *вечір, осінь* не виражать значення суб'єкта дії або знаряддя, тому що в їх семантиці відсутнє значення особи або предмету, але наявне значення часового поняття, і з їх семантики це значення видобуто і приписано орудному відмінкові. Так само слова з предметним значенням (*молоток, олівець, камінь, голка*) не здатні прийняти часового або суб'єктного «значення орудного відмінка», вони будуть виражати в орудному відмінку своє значення знаряддя, а імена особові — значення суб'єкта дії» [65, с. 72].

²⁸ В. Скалічка основними з типологічного погляду відмінками вважає називний, знахідний, давальний і родовий [222, с. 141].

²⁹ Д. С. Станишева підкреслює, що, на відміну від інших відмінків, насамперед орудного, який вражає багатоманітністю семантико-синтаксичних можливостей безприйменникових конструкцій, знахідний безприйменниковий характеризується відносною єдністю всіх часткових випадків вживання [155, с. 31]. Див. також монографію автора «Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові» [32, с. 10—46].

³⁰ Вузька лексична база давального відмінка (назви осіб) робить його семантико-синтаксичні функції компактними, згрупованими навколо основної функції адресата і дозволяє узагальнити, на думку Є. К. Тимченка, О. С. Мельничука і Й. Ф. Андерша, майже всі семантико-синтаксичні різновиди під назвою «давального особи» [170, с. 32; 106, с. 261—262; 7, с. 40].

³¹ Орудний відмінок має різноманітні граматичні значення і розгалужене синтаксичне використання також в інших слов'янських мовах [167, с. 351—365; 116, с. 16—18].

³² Поняття «об'єктний суб'єкт» вказує на складну семантичну природу називного відмінка пасивних конструкцій, а також родового відмінка похідних пасивних субстантивних словосполучень: пасивна конструкція являє собою немовби контамінацію двох конструкцій, одна з яких (активна) чітко зберігає суб'єктно-об'єктну реляційну структуру відображеної ситуації, а друга (пасивна) акцентує увагу на транспонованій у позицію суб'єкта об'єкт і приписує останньому виниклу в результаті дії предикатну ознаку стану. Назвою «об'єктний суб'єкт» підкреслюється двоїстий характер відповідного семантико-синтаксичного компонента.

³³ Ми виділяємо родовий відмінок в окрему відмінкову підсистему за семантико-синтаксичними і формально-синтаксичними ознаками. Інші дослідники нерідко розглядають родовий як специфічне відмінкове утворення за іншими показниками. Зокрема, Ю. С. Степанов вважає, що творення родовим відмінком у російській мові окремої підсистеми підтверджується різними спостереженнями, наприклад тим, що з усіх відмінкових форм множини тільки родовий може правити за розпізнавальний відмінок для розрізнення родів і типів відмінювання. До того ж, на його думку, з усіх відмінків саме родовий в абстрактній синтагматичній, а не інші відмінки бере участь у трьох видах залежностей, або функцій: двобічній залежності, однібічній залежності і двобічній незалежності [156, с. 37—39]. Особливе місце займає родовий і у відмінкових парадигмах типологічно інших мов. Так, Н. В. Чанішвілі вважає, що навіть основне приєменне (функціонально ад'єктивне) вживання родового в грузинській мові випливає з його відмінкової семантики, і вказує на те, що відмінковий формант у даному випадку наділений не тільки граматичним, але і додатковим словотвірним значенням [182, с. 25—26].

³⁴ Питання про семантико-синтаксичний статус родового відмінка детальніше розглядається у статті автора «Родовий відмінок на тлі синтаксичної деривації» і в монографії «Семантико-синтаксична структура речення» [34, с. 65—71; 36, с. 134—137].

³⁵ У багатьох лінгвістів явно чи приховано відчувається кваліфікація кличного відмінка як певною мірою «ущербного», «неповноцінного» відмінка. Пор. таке висловлювання О. Есперсена: «У деяких мовах, наприклад у латинській, він (кличний відмінок.— *І. В.*) має особливу форму, а тому повинен вважатися окремим відмінком. Проте в більшості мов він збігається з називним відмінком, і тому не потребує окремої назви. Кличний відмінок там, де він існує, вказує на те, що іменник ужитий як друга особа і що він стоїть поза реченням або сам по собі утворює речення. Він має точки дотику з наказовим способом; про нього також можна сказати, що він виражає спонукування» [53, с. 211]. Частковий збіг форм кличного відмінка з формами називного відмінка в українській мові (тобто морфологічне нерозрізнення кличного в деяких випадках) дало підставу М. Затоканюкові кваліфікувати кличний як відмінок дефектний з погляду категоріально-морфологічного [60, с. 150]. З. Тополінська взагалі заперечує відмінковий характер вокатива, розглядаючи цю форму як автономну граматикалізовану семантичну категорію, виражену просодичними, синтаксичними або морфологічними засобами. З іншого боку, вона відшукує в ньому елементи категорії відмінка, зазначаючи, що категорія відмінка у вокативі граматикує інформацію про синтаксичну функцію іменникової фрази в межах іншої (домінуючої) фрази [225, с. 270].

³⁶ В. І. Дегтярьов слушно відзначає, що в мовах флективного ладу, зокрема в слов'янських, співвідносні іменникові форми однини і множини утворюють еквіполентну опозицію рівноправних, тобто однаковим чином організованих, граматичних значень. Водночас, на його думку, на вираження власне-кількісних відношень більш строго націлені форми множини, тоді як форми однини насамперед виконують номінативну функцію, і внаслідок цього кількісний аспект значення форми однини немовби послаблений, точніше — відсунутий на другий план; тому семантико-граматичний зміст категорії числа чіткіше виявляють значення форм множини [49, с. 10].

³⁷ Окремі дослідники вказують на таке застосування числа, яке не пов'язане з вираженням якихось реальних значень. В. І. Дегтярьов підкреслює, що стосовно іменників, що не утворюють співвідносних форм, одна або множина виступає конструкційною, формальною ознакою, тобто граматичні форми однини або множини іменників збірних, речовинних і абстрактних кількісних значень не виражають [49, с. 15]. З іншого боку, він вважає, що граматичний зміст категорії числа складає опозиція (в широкій парадигмі форм) формалізованих (власне-граматичних) функціональних значень однинності (у форм однини) і множинності (у форм множини) у всій різноманітності їх дійсних значень. Однинність і множинність у таких випадках не є семантичними інваріантами форм однини і множини, оскільки вони мають структурний, формально-граматичний характер [49, с. 17].

³⁸ У граматичній категорії числа, на думку В. І. Дегтярьова, об'єднуються і взаємодіють різні типи граматичних форм: 1) словозмінні форми, що виражають кількісні відношення і не порушують лексичної єдності слова; 2) семантизовані, що змінили лексичне значення і виражають новий смисловий відтінок, або лексикалізовані форми, які перетворили граматичну форму в нове, самостійне слово, тобто словотвірні форми, що виражають лексико-граматичні значення і порушують лексичну тотожність слова; 3) експресивно-стилістичні форми, пов'язані з емоційно-вольовими функціями в мовленні; 4) узгоджувальні форми, які виконують структурно-організуючі функції в реченні [49, с. 21].

³⁹ Пор. протилежний твердження В. М. Жирмунського і О. В. Бондарка про те, що форма множини походить від форми однини, тобто мається на увазі існування в мові форм, поєднаних морфологічною деривацією [56, с. 136; 21, с. 99—103, 106, 108—110].

⁴⁰ У сучасній лінгвістиці по-різному розв'язується питання включення / невключення значення віднесеності до статі у зміст граматичної категорії роду. Наприклад, Фр. Міко, І. П. Мучник, В. І. Кодухов, І. Г. Матвієв включають значення віднесеності до статі у зміст граматичної категорії роду [216, с. 26, 37—43, 56—57; 121, с. 177—185, 205—212; 77, с. 141; 165, с. 51—52; 102, с. 25—26].

І. Польдауф розглядає ці значення у лексичному-плані, як значення відповідних лексичних одиниць [220, с. 157—158], О. В. Бондарко — у лексико-граматичному плані, як лексико-граматичні розряди статі [21, с. 190—196]. В останньому випадку підкреслюється, що вираження відношення до статі становить опозицію лексико-граматичних розрядів.

⁴¹ І. П. Іванова зараховує рід до формальних класів, розглядаючи його (подібно до роду, числа і відмінка прикметників) нарівні з типами відмінювання як «власне-формальні граматичні категорії» [67, с. 57—59]. Проте дослідниця змушена визнати, що рід «також являє собою повністю позбавлену змісту класифікацію, хоча це не такою мірою яскраво виражене, як у випадку типів відмінювання» [67, с. 58].

⁴² Іноді інфінітив намагаються «врятувати» як дієслівну форму приписуванням йому загальнодієслівних категорій. Подібної думки дотримується В. М. Русанівський, який вважає, що «інфінітив є дієслівним утворенням, для якого характерні загальнодієслівні граматичні категорії виду і перехідності/неперехідності... Інші дієслівні категорії інфінітиву не властиві. Тому інфінітив, як найбільш загальне дієслівне утворення, вважають вихідною формою дієслова» [165, с. 423]. Деякі так звані загальнодієслівні категорії логічніше було б трактувати як дієслівні категорії транспозиційного типу, тобто такі, які можна транспонувати в інші частини мови. Наприклад, категорія виду найбільш «транспозиційна» категорія, що не зникає при переведенні дієслова в іменниковий, прикметниковий і прислівниковий класи.

⁴³ У. Чейф на матеріалі англійської мови поділяє предикати на чотири групи: предикати стану, процесу, дії і процесу-дії, а з-поміж предикатів стану і дії відповідно до відсутності аргументів додатково виділяє амбінтний (всеохоплюючий) стан і амбінтну дію [183, с. 114—121]. Він визначає чотири групи (з двома додатковими підгрупами) предикатів за характером супровідних іменників-аргументів. Так, предикат дії вимагає, щоб його супроводжував іменник із семантичною функцією діяча і щоб іменник стосувався назв істот; предикат стану супроводжується іменником-носієм стану, пацієнтом; предикат процесу має аргументом іменник, який змінює свій стан; предикат процесу-дії виявляє подвійну сутність: як процес він викликає зміну стану іменника-пацієнта, а як дія він виражає, що робить хтось, його діяч, агент. Крім того, у межах дії і стану У. Чейфом визначаються амбінтний (всеохоплюючий) предикат дії і стану. У поданій класифікації не досить аргументовано виділення предикатів процесу і процесу-дії.

⁴⁴ Слід визнати цікавою спробу І. К. Кучеренка провести внутрішню членування частин мови (у тому числі й дієслова) за двома параметрами, що дає можливість, на думку вченого, побачити деякі важливі риси частин мови семантично-го і тісно пов'язаного з ним морфологічного та синтаксичного (передусім функціонального) характеру. У першу чергу виділяється те, що кожна частина мови характеризується подвійним обсягом, або двома обсягами — обсягом широтним і обсягом, який можна назвати глибинним. Перший обсяг визначається кількістю слів, що є назвами фактів даного роду, а другий — специфікою самого відображення цих фактів у значенні частин мови, реальному значенні. У менш дослідженому другому обсязі частин мови виділяються основні діапазони, чи періоди, з типовим для кожного характером відображення [88, ч. 1, с. 86—89]. Слова із значенням, характерним для першого періоду, у дієслові кількісно переважають. Це слова з яскравою визначеністю свого основного значення: *стоїть, дивиться, працює, вірить*. Другий період різко не відокремлюється від першого, але все-таки він досить помітний своєю специфікою. Значення слів цього періоду характеризується тим, що в них відображається не явище як таке, а більше узагальнена суть явища. Це значення виділяється чітко в контексті. Належні до другого періоду дієслова *бути, ставати, здаватися* та ін. з узагальненим значенням вирізняються в контекстах типу *бути свідомим, хотіти малювати, став розпитувати*. Нарешті, третій період має ту специфіку, що в значенні слів, які в ньому об'єднуються, дається лише узагальнена вказівка на те, що йдеться, наприклад, про дію. Третій період є періодом узагальнено-вказівної семантики. Про дієслово третього періоду можна говорити тільки в одному випадку, де воно набуває узагальнено-вказівного значення. І. К. Кучеренко зазначає, що таке дієслово спостерігається у виразі *що робити*. Розмежування І. К. Кучеренком трьох періодів семантики дієслова не

зовсім точно відбиває граматичну сутність деяких дієслівних елементів. З цього ряду явно випадають елементи типу *бути*, які переводять у дієслівну позицію інші частини мови, а отже, функціонують як аналітичні синтаксичні морфеми.

⁴⁵ У сучасному українському мовознавстві найбільш повно кваліфікує дієслівну категорію перехідності/неперехідності В. М. Русанівський. Він зазначає, що «категорія перехідності/неперехідності впливає з семантики дієслова; вона виявляється в здатності лексеми виражати ознаку або самостійно, або в безприменниковому поєднанні з іменниками, що мають форму знахідного відмінка», підкреслюючи, що «усі без винятку дієслова поділяються на перехідні і неперехідні. Сталих морфологічних ознак, які б відрізняли перехідні дієслова від неперехідних, немає, а тому категорію перехідності/неперехідності не можна вважати морфологічною категорією. Поділ дієслів на перехідні і неперехідні здійснюється за синтаксичною ознакою: здатністю дієслова поєднуватися з іменниками у формі знахідного відмінка без применника. Однак категорія перехідності/неперехідності повинна розглядатися і в морфології, оскільки вона, з одного боку, є характерною для морфологічного класу — класу дієслів, а з другого — з нею тісно пов'язана і їй підпорядкована категорія стану, що виявляється як в синтаксичних, так і в морфологічних формах» [141, с. 210—211]. У наведених міркуваннях відображено і хитання щодо причетності категорії перехідності/неперехідності до морфологічного ярусу мови і поширене в мовознавстві вузьке її розуміння. Адже з граматичного погляду (мається на увазі послідовне його застосування) відсутня відмінність між перехідними дієсловами, які керують знахідним безприменниковим відмінком, та перехідними дієсловами, що керують іншими безприменниковими відмінками (пор. *докоряю когось* і *докоряю когось, кидати каміння* і *кидати камінням, очоловати бригаду* і *керувати бригадою*).

⁴⁶ Заперечення синтаксичного статусу керування і тісно пов'язаної з ним перехідності чітко висловлене А. М. Мухніним [119, с. 111—126; 120, с. 98—133]. Учений відзначає, що «при вивченні поверхневої і глибинної структури речень ми по суті абстрагуємося від керування, воно безпосередньо не відображається ні на диференційних синтаксичних ознаках компонентів речення, ні на диференційних семантико-синтаксичних ознаках синтаксем. Це, проте, зовсім не означає, що керуванню взагалі немає місця серед лінгвістичних зв'язків, на базі яких вивчаються відповідні лінгвістичні елементи. Сказане означає, лише те, що керування не може бути віднесено до числа синтаксичних зв'язків, на основі яких вивчаються елементи у структурі речень. Звертаючись до поняття рівнів мови, можна стверджувати, що керування не має безпосереднього стосунку до синтаксичного рівня мови, основною одиницею якого є речення. Керування не має стосунку і до морфологічного рівня мови, оскільки воно не може бути включено у число зв'язків, наявних між морфологічними елементами в рамках дієслова або іншої частини мови. Керування характеризується лише стосовно лексичного рівня мови — як лексичний зв'язок, що виникає в рамках лексичної конструкції, звичайно іменованої «словосполученням». Необхідним елементом такої конструкції є перехідне дієслово, протиставлене неперехідному дієслову, яке не здатне до керування» [119, с. 116—117].

⁴⁷ Якщо поняття керування можна зберегти і, переформулювавши, застосувати для позначення форми синтаксичного зв'язку, то введення поняття дієслівної валентності робить розмежування явищ перехідності і неперехідності зайвим, тобто таким, що не відбиває сутності граматичних зв'язків опорного дієслова і залежного іменника.

⁴⁸ Категорія дієслівного стану висвітлюється в лінгвістичній літературі суперечливо і неоднозначно. Це дало підстави В. М. Русанівському зазначити, що хоча протягом останніх десятиріч категорії дієслівного стану присвячено чимало праць, особливо в російській і чеській лінгвістиці, все ж ті суперечності у вивченні станових відношень, які нагромадилися протягом кінця минулого — початку цього століття, не усунуто ще й тепер, оскільки форми вираження пасивного значення в слов'янських мовах порівнювалися переважно у плані формально-структурному [140, с. 3—6; 141, с. 281—282]. Звернення до семантико-функціональної інтерпретації співвідносних дієслівних синтаксичних структур нерідко давало неоднакові результати, проте уможливило відшукування семантичного центру цього явища — активних і пасивних конструкцій.

⁴⁹ Г. Кржижкова вважає, що «частіше порівняно з минулим і майбутнім часом вживання теперішнього у вторинних функціях (тобто для позначення дій у минулому й майбутньому) викликане центральним положенням теперішнього в рамках категорії часу» [213, с. 175].

⁵⁰ О. С. Мельничук відзначає у слов'янських мовах семантичний відтінок певності, властивий у ряді випадків загальному змісту оформлюваних графемою майбутнього часу речень [108, с. 106]. Пор. також висловлювання В. М. Ярцевої про майбутній час дієслова: «Що стосується майбутнього часу дієслова як такого, то слід зазначити, що ця дієслівна категорія завжди викликає багато суперечок і сумнівів» [195, с. 14—15].

⁵¹ У світлі загальної теорії граматичних категорій, на думку В. С. Храковського і О. П. Володіна, імператив не входить до сукупності графем категорії дієслівного способу. Вважаючи, що час характеризує повідомлюваний факт стосовно факту повідомлення з погляду мовця, а спосіб виражає точку зору мовця на реальність / нереальність повідомлюваного факту щодо факту повідомлення, вони роблять висновок про наявність єдиної категорії часу-способу. Форми категорії способу кваліфікуються як форми, призначені для реалізації комунікативної функції, а форми імператива, оскільки не стосуються сфери категорії способу, не комунікативні, — для реалізації апелятивної функції [38, с. 48—54; 181, с. 54—88].

⁵² Цікавими є міркування Вл. Граб'є про те, що інваріантною семантичною ознакою російського імператива виступає не значення спонукання, а поряд з ним існуюча семантична ознака суб'єктивного ставлення мовця до дії [46, с. 111].

⁵³ Ю. С. Степанов підкреслює, що на відміну від аспектуальності взагалі вид полягає в можливості двоякого зображення тієї самої об'єктивної дії, у вбаченні / усуненні межі дії залежно від точки зору суб'єкта мовлення на об'єктивну ситуацію і що семасіологічно вид повинен бути визначений як категорія, орієнтована на позначення поняття; сигніфіката, як категорія сигніфікативна [157, с. 338].

⁵⁴ Див. характеристику Ю. С. Масловим сфер застосування графемі недоконаного виду і специфіки головного смислового протиставлення доконаного й недоконаного виду в слов'янських мовах [98, с. 82—83; 100, с. 16—17, 28, 32].

⁵⁵ Пор. аналіз Є. В. Петрухіною явищ нейтралізації видового протиставлення і транспозиції виду на матеріалі російської і чеської мов [128, с. 33—40].

⁵⁶ У зв'язку з багатоярусністю і опосередкованістю мовної структури таку ж природу виявляють і її окремі ланки, тобто підсистеми. Деякі дослідники вказують на неодномірний (неоднорядний) характер дієслівної валентності. Зокрема, Т. Гельб'іг розрізняє логічну, семантичну і синтаксичну валентність, які, перебуваючи в тісному зв'язку і діалектичній взаємодії, не співвідносяться одно-однозначно [159, с. 154—159]. Логічна валентність має позамовний і універсальний характер і являє собою відображення відношень між позамовними явищами. З логічною валентністю пов'язується наявність логічного предиката (або функтора) і залежних від логічного предиката аргументів. Семантична валентність є проекцією логічної валентності на мовну структуру. Вона показує, як аргументи до певних предикатів орієнтовані на відповідні змінні, що належать до певних семантичних класів. Синтаксичну валентність репрезентують аргументи, певним чином організовані у формально-синтаксичному плані, у певний спосіб представлені формально-синтаксичними членами речення і частинами мови у певній формі.

⁵⁷ І. І. Мещанинов вказував на те, що дієслівні й іменні форми присудка далеко не в усіх мовах чітко протиставляються, особливо за наявності спільних предикативних ознак, що зближують дієслово й ім'я тотожними синтаксичними позначниками [111, с. 155].

⁵⁸ «Інфінітив не центр дієслівної системи, а її окраїна», — влучно сказав В. В. Виноградов [31, с. 652]. З цією думкою перегукується твердження Р. Якобсона про те, що «з усіх дієслівних форм найменшу граматичну інформацію має інфінітив. Він нічого не говорить ні про учасника описуваної події, ні про стосунок цієї події до інших описуваних подій або події мовлення. Отже, інфінітив виключає категорії особи, роду, числа, таксису і часу» [194, с. 108]. Г. О. Золотова, зараховуючи інфінітив до дієслівних форм, відзначає, що в морфології інфінітив приймається за вихідну форму, а в синтаксисі він є вторинною, «похідною» фор-

мою і стоїть у ряду конструктивних форм периферійної сфери. На її думку, морфологічна невираженість предикативних категорій особи, часу і модальності в інфінітиві переборюється мовою синтаксично [64, с. 50; 65, с. 272—273]. Суперечливу характеристику східнослов'янському інфінітиву дає Г. П. Півторак, кваліфікуючи його то як вихідну форму дієслова, базу інших дієслівних форм, то як форму, що поєднує в собі вербальні і субстантивні риси [130, с. 3, 128].

⁵⁹ В. М. Русанівський включає дієприкметник у неособові дієслівні утворення, які поєднують у собі дієслівні і прикметникові ознаки, І. К. Кучеренко зараховує його до віддієслівних прикметників, Г. М. Гнатюк кваліфікує дієприкметник як самостійну міжчастиномовну категорію з ознаками дієслова і прикметника [165, с. 408—409; 89, с. 12—20; 44, с. 9, 12—18, 104—111, 216—228]. Проте кожна з наведених концепцій зорієнтована на частину вживань дієприкметника, тоді як він у граматичній системі сучасної української літературної мови виразно розчленовується на дієслівні і прикметникові утворення.

⁶⁰ Як зазначає В. В. Лопатін, при порівнянні підсистем словотвору різних частин мови виявляються такі релевантні відмінності, як неоднакове використання способів творення слів, специфічні афікси, різна типологія словотвірних значень, що визначається категоріальними властивостями частин мови, ступінь злиття словотвірних значень із морфологічними тощо [95, с. 14].

⁶¹ Питання особливостей іменникового суфіксального словотвору в українській мові на тлі словотвірної системи і структури слов'янських мов всебічно опрацьовано у студії І. І. Ковалика [73, вип. 1, с. 25—39, 49—61; 73, вип. 2, с. 7—14, 16—30; 74, с. 26—131; 75, с. 4—18; 148, с. 5—53].

⁶² Н. Ф. Клименко, вивчаючи систему афіксального словотвору української мови, встановила, що послідовне приєднання морфем у слові української мови має свої межі (на досліджуваному матеріалі 12 морфем), як має свої межі кількість тактів породження слів (11 тактів) [70, с. 141, 181].

⁶³ Словотвірні процеси в іменникові та дієслові звичайно ґрунтуються на синтаксичному механізмі творення мовних одиниць. Нехтування синтаксичного механізму словотвору нерідко призводить до поверхового (а також викривленого) пояснення співвідношення непохідних і похідних іменників та дієслів, їх граматичної природи. Творення похідних слів будується на предикатних і непередикатних знаках, зокрема перетворенні предикатних і непередикатних слів на співвідносні морфемі предикатного й непередикатного типу.

⁶⁴ Часто у словотворі механічно пояснюють явища похідності слів, виключаючи з аналізу їх синтаксичну базу. Через те слушними виявляються міркування О. А. Земської і О. С. Кубрякової про те, що зіставлення семантики похідних слів і співвідносних із ними синтаксичних конструкцій корисне для визначення всіх компонентів значення, не виражених морфемним складом слова, і що з розвитком семантичного синтаксису проблема зв'язку словотвору і синтаксису набула особливої актуальності [62, с. 119—120].

⁶⁵ У працях останніх двох десятиріч дедалі наполегливіше стала повторюватися думка про зв'язок словотвору і синтаксису. Див., зокрема, дослідження О. А. Земської, О. С. Кубрякової і Н. Ф. Клименко [61, с. 184—192, 241—244; 83, с. 3—4, 5—21, 115—132, 145—158; 71, с. 25—28, 232—244]. Продуктивні також ідеї словотвірного синтезу [113, с. 14—20, 69—224].

⁶⁶ Н. Ф. Клименко зауважує, що в українській мові складні дієслова порівняно з іменниками, прикметниками і прислівниками охоплюють незначну кількість слів [148, с. 382—390, 402; 71, с. 164—175]. На наш погляд, це пов'язане з тим, що дієслово у структурі української мови переобтяжене показниками морфологосинтаксичних категорій і центральною роллю в організації семантико-синтаксичної та формально-синтаксичної структури речень.

⁶⁷ Найпродуктивнішими дієслівними словотворчими суфіксами виступають суфікси *-ува-*, *-у-*, *-і-*, *-ну-*, *-ва-* [148, с. 171—209; 37, с. 25—180].

⁶⁸ Е. Секанінова, відзначаючи продуктивність префіксальних дієслів у словниковому складі слов'янських мов, виділяє три типи дієслівних префіксів на основі ступеня їх семантичної значущості: 1) префікси в ролі власне-семантичного модифікатора дієслова, які ведуть до виникнення нових лексем; 2) префікси у функції виразника способу перебігу дієслівної дії, що позначають окремі фази перебігу дії, її міру, інтенсивність і суто спосіб; 3) префікси в ролі видового позначника, які не змінюють лексичного значення слова [146, с. 351].

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

⁶⁹ Дж. Лайонз вважає відмінність між «якістю» і «станом» (якщо вона взагалі не ілюзорна) менш різкою, ніж відмінність між «дією» і «станом» [90, с. 343]. На аналогічне твердження натрапляємо у В. М. Алпатова: «Нарешті, розрізнення станів і якостей далеко не очевидне, що показує зіставлення різних мов» [6, с. 38].

⁷⁰ У прислівникові слід розрізнати два сектори функціонування: власне-прислівниковий сектор, який ґрунтується на часових, причинових, цільових, допустових і под. семантико-синтаксичних відношеннях і становить конденсат підрядної частини складнопідрядного речення, і атрибутивний сектор, що є «передприкметниковим» ступенем функціонування прислівника і будується за моделлю прикметника. Власне-прислівниковий сектор є по суті єдиною (що відбиває специфіку прислівника як частини мови) сферою функціонування прислівника.

⁷¹ У граматичних дослідженнях типовим є нерозрізнення специфіки окремих форм у структурі прикметника — форм звичайного ступеня (вихідної прикметникової форми), вищого ступеня (компаратива) і найвищого ступеня (суперлатива). Зокрема, дослідники часто не зважають на те, що первинною функцією компаратива є предикативна функція, а вторинною — атрибутивна. Прикладом такого нерозмежування є приписування А. П. Грищенком усім прикметниковим формам єдиних синтаксичних характеристик [47, с. 7].

⁷² Цікаву думку про семантику прислівника висловив В. М. Алпатов: «Надзвичайно важке й семантичне визначення прислівника; характерно, що в книзі В. В. Виноградова («Русский язык». — I. В.) прислівник — єдина частина мови, у визначенні якої не говориться про семантику» [6, с. 38].

⁷³ Якщо порівняти прикметник і прислівник як периферійні частини мови, то у сфері прикметника більшою мірою, ніж у прислівникові, можна виявити «первинні» елементи. Хоча і в прикметника первинні для нього слова виступають як відносно первинні, оскільки вони у структурі думки є похідними від предиката в предикативній формально-синтаксичній функції одиницями. Прислівник у граматичній структурі мови завжди немовби розташований на «вершині» похідності, яка є для нього визначальною рисою. Він перебуває в зоні між «справжніми» словами й аналітичними морфемами і спрямований на вираження відношень, через що виступає резервом формування службових елементів мови.

⁷⁴ І. К. Кучеренко кваліфікує прийменники як прислівники узагальненого значення [88, ч. 2, с. 131—152].

⁷⁵ У дериватології набула поширення продуктивна ідея розрізнення транспозиційних, модифікаційних і мутаційних словотвірних процесів і відношень між частинами мови та всередині однієї частини мови. За М. Докулілом, транспозицією називається перехід слова з однієї частини мови в іншу без зміни лексичного значення цього слова, модифікацією — часткова зміна або уточнення семантики вихідного слова, мутацією — виникнення абсолютно нового лексичного значення на базі старого [200, с. 29—49, 68—76].

⁷⁶ Часто в рамках префіксально-суфіксального словотвору розглядається варіант суфіксального словотвору, типовою ознакою якого є семантична й формальна наявність словотворчого суфікса, а також зрощення вихідної прийменниково-іменникової основи. У розширеному плані, наприклад, трактують префіксально-суфіксальний словотвір української мови А. П. Грищенко і К. Г. Городенська [47, с. 179—180; 148, с. 285—313; 175, с. 201—204, 217—221, 236—241].

⁷⁷ Думку про обов'язковий ступінь прислівника при переході слів у прийменники обстоювали, зокрема, Ф. Міклошич, О. О. Потебня, О. М. Пешковський, О. О. Шахматов, В. О. Богородицький, Є. Курилович, М. М. Петерсон, О. І. Смирницький [215, с. 151; 135, т. 1/2, с. 128; 129, с. 157—158; 188, с. 357, 388—389, 425—426, 504; 16, с. 197—198; 17, с. 203—204, 207; 84, с. 177; 214, с. 178; 127, с. 178; 153, с. 375—376]. О. Белич, визнаючи типове творення прийменників від прислівників, підкреслював, що якщо прийменник може й утворюватися від певних форм поза прислівником, то такі форми обов'язково стосуються значення, тотожного прислівниковому [12, с. 15; 13, кн. 1, с. 68—69; 13, кн. 2, с. 167, 170].

1. Адамец П. О семантико-синтаксических функциях девербативных и deadъективных существительных // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки—1973.— № 4.— С. 40—46.
2. Адмони В. Г. О «портативности» грамматических структур // Морфологическая структура слова в языках различных типов.— М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1963.— С. 173—179.
3. Адмони В. Г. Основы теории грамматики.— М.; Л.: Наука, 1964.— 105 с.
4. Адмони В. Г. Статус обобщенного грамматического значения в системе языка // Вопр. языкознания.— 1975.— № 1.— С. 39—54.
5. Адмони В. Г. Структура грамматического значения и его статус в системе языка // Структура предложения и словосочетания в индоевропейских языках.— Л.: Наука, 1979.— С. 6—36.
6. Алпатов В. М. О разных подходах к выделению частей речи // Вопр. языкознания.— 1986.— № 4.— С. 37—46.
7. Андерш Й. Ф. Семантична характеристика давального відмінка в сучасній українській мові // Укр. мова і літ. в шк.— 1974.— № 10.— С. 34—40.
8. Андерш Й. Ф. Семантична структура безприйменникового давального відмінка в чеській і німецькій мовах.— К.: Наук. думка, 1975.— 134 с.
9. Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови.— К.: Наук. думка, 1980.— 242 с.
10. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка.— М.: Изд-во иностр. лит., 1955.— 416 с.
11. Бевзенко С. П. Исторична морфологія української мови: (Нариси із словозміни та словотвору).— Ужгород: Закарп. обл. вид-во, 1960.— 416 с.
12. Белич А. Падежная система и происхождение предлогов // јужнослов. филолог.— 1957—1958.— Т. 22, кн. 1/4.— С. 1—17.
13. Белич О. О језичкој природи и језичком развјтку: Лингвистичке испитивања.— 2-о изд.— Београд: Нолит, 1958.— Кн. 1.— 357 с.; Београд: Научно дело, 1959.— Кн. 2.— 184 с.
14. Бенвенист. Э. Общая лингвистика.— М.: Прогресс, 1974.— 447 с.
15. Блумфилд Л. Язык.— М.: Прогресс, 1968.— 607 с.
16. Богородицкий В. А. Общий курс русской грамматики.— 5-е изд., перераб.— М.; Л.: Соцэкгиз, 1935.— 356 с.
17. Богородицкий В. А. Очерки по языковедению и русскому языку.— 4-е изд., перераб.— М.: Учпедгиз, 1939.— 223 с.
18. Богуславский В. М. Слово и понятие // Мышление и язык.— М.: Политиздат, 1957.— С. 213—275.
19. Бодуэн де Куртене И. А. Избранные труды по общему языкознанию: В 2 т.— М.: Изд-во АН СССР, 1963.— Т. 1.— 384 с.; Т. 2.— 392 с.
20. Бокарев Е. А. О категории падежа; (Применительно к даг. яз.) // Вопр. языкознания.— 1954.— № 1.— С. 30—46.
21. Бондарко А. В. Теория морфологических категорий.— Л.: Наука, 1976.— 255 с.
22. Бондарко А. В. Грамматическое значение и смысл.— Л.: Наука, 1978.— 175 с.
23. Бондарко А. В. Принципы описания категориальных значений морфологиче-

- ских форм в современных славянских языках // Славянское языкознание: VIII Междунар. съезд славистов (Загреб — Любляна, сент. 1978 г.) Докл. сов. делегации.— М.: Наука, 1978.— С. 58—75.
24. *Бондарко А. В.* О структуре грамматических значений: (Отношения оппозиции и неопозитивы различия) // Вопр. языкознания.— 1981.— № 6.— С. 17—28.
 25. *Бондарко А. В.* Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии.— Л.: Наука, 1983.— 208 с.
 26. *Бондарко А. В.* Проблемы и методы сопоставительного изучения грамматических категорий в славянских языках // Славянское языкознание: IX Междунар. съезд славистов, Киев, сент. 1983 г. Докл. сов. делегации.— М.: Наука, 1983.— С. 34—47.
 27. *Булыгина Т. В.* Проблемы теории морфологических моделей.— М.: Наука, 1977.— 287 с.
 28. *Булыгина Т. В.* Грамматические и семантические категории и их связи // Аспекты семантических исследований.— М.: Наука, 1980.— С. 320—355.
 29. *Вандриес Ж.* Язык: Лингв. введ. в историю.— М.: Соцэкгиз, 1937.— 410 с.
 30. *Васильева А. К.* О природе частей речи как системы классов полнзначных слов: На материале индоевроп. яз. // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки.— 1973.— № 6.— С. 65—75.
 31. *Виноградов В. В.* Русский язык: (Граммат. учение о слове).— М.; Л.: Учпедгиз, 1947.— 784 с.
 32. *Вихованець І. Р.* Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові.— К.: Наук. думка, 1971.— 120 с.
 33. *Вихованець І. Р.* Прийменникова система української мови.— К.: Наук. думка, 1980.— 286 с.
 34. *Вихованець І. Р.* Родовий відмінок на тлі синтаксичної деривації // Мовознавство.— 1983.— № 2.— С. 65—71.
 35. *Вихованець І. Р.* Семантико-синтаксичні параметри прийменника (на матеріалі східнослов'янських мов) // Мовознавство.— 1986.— № 6.— С. 17—24.
 36. *Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М.* Семантико-синтаксична структура речення.— К.: Наук. думка, 1983.— 219 с.
 37. *Возний Т. М.* Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською.— Львів: Вища шк., 1981.— 187 с.
 38. *Володин А. П., Храковский В. С.* Об основаниях выделения грамматических категорий (время и наклонение) // Проблемы лингвистической типологии и структуры языка.— Л.: Наука, 1977.— С. 42—54.
 39. *Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О. С. Мельничука.*— К.: Наук. думка, 1966.— 595 с.
 40. *Выхованец И. Р.* Функциональная типология предлогов и падежей: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук.— Киев, 1983.— 48 с.
 41. *Гавранек Б. К.* вопросу о порядке размещения частей речи в грамматике // Языкознание в Чехословакии: Сб. ст., 1956—1974 / Под ред. А. Г. Широковой.— М.: Прогресс, 1978.— С. 49—54.
 42. *Гак В. Г.* К типологии лингвистических номинаций // Языковая номинация: Общ. вопр.— М.: Наука, 1977.— С. 230—293.
 43. *Гальперин И. Р.* Текст как объект лингвистического исследования.— М.: Наука, 1981.— 139 с.
 44. *Гнатюк Г. М.* Дієприкметник у сучасній українській літературній мові.— К.: Наук. думка, 1982.— 248 с.
 45. *Головин Б. Н.* К вопросу о сущности грамматической категории // Вопр. языкознания.— 1955.— № 1.— С. 117—124.
 46. *Грабье Вл.* Семантика русского императива // Сопоставительное изучение грамматики и лексики русского языка с чешским языком и другими славянскими языками.— М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983.— С. 105—128.
 47. *Грищенко А. П.* Прикметник в українській мові.— К.: Наук. думка, 1978.— 207 с.
 48. *Гухман М. М.* Грамматическая категория и структура парадигм // Исследования по общей теории грамматики.— М.: Наука, 1968.— С. 117—174.
 49. *Дегтярев В. И.* Категория числа в славянских языках.— Ростов н/Д.: Изд-во Рост. ун-та, 1982.— 320 с.
 50. *Докулил М. К.* вопросу о морфологической категории // Вопр. языкознания.— 1967.— № 6.— С. 3—16.
 51. *Докулил М. К.* вопросу о морфологических противопоставлениях: (Критика теории бинар. корреляций в морфологии чеш. яз.) // Языкознание в Чехословакии: Сб. ст., 1956—1974 / Под ред. А. Г. Широковой.— М.: Прогресс, 1978.— С. 88—118.
 52. *Дорошевский В.* Элементы лексикологии и семиотики.— М.: Прогресс, 1973.— 287 с.
 53. *Есперсен О.* Философия грамматики.— М.: Изд-во иностр. лит., 1958.— 404 с.
 54. *Жирмунский В. М.* О границах слова // Морфологическая структура слова в языках различных типов.— М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1963.— С. 6—33.
 55. *Жирмунский В. М.* О природе частей речи и их классификации // Вопросы теории частей речи: На материале яз. различ. типов.— Л.: Наука, 1968.— С. 7—32.
 56. *Жирмунский В. М.* Общее и германское языкознание.— Л.: Наука, 1976.— 695 с.
 57. *Жовтюх М. А.* Українська літературна мова.— К.: Наук. думка, 1984.— 255 с.
 58. *Зализняк А. А.* Русское именное словоизменение.— М.: Наука, 1967.— 370 с.
 59. *Зализняк А. А.* О понимании термина «падеж» в лингвистических описаниях. I. // Проблемы грамматического моделирования.— М.: Наука, 1973.— С. 53—87.
 60. *Затовканюк М.* Словоизменение существительных в восточнославянских языках.— Прага: Univerzita Karlova, 1975.— 194 с.
 61. *Земская Е. А.* Современный русский язык: Словообразование.— М.: Просвещение, 1973.— 304 с.
 62. *Земская Е. А., Кубрякова Е. С.* Проблемы словообразования на современном этапе // Вопр. языкознания.— 1978.— № 6.— С. 112—123.
 63. *Золотова Г. А.* Очерк функционального синтаксиса русского языка.— М.: Наука, 1973.— 351 с.
 64. *Золотова Г. А.* О синтаксической природе современного русского инфинитива // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки.— 1979.— № 5.— С. 43—51.
 65. *Золотова Г. А.* Коммуникативные аспекты русского синтаксиса.— М.: Наука, 1982.— 368 с.
 66. *Ибраев Л. И.* Надзнаковость языка: (К проблеме отношения семиотики и лингвистики) // Вопр. языкознания.— 1981.— № 1.— С. 17—35.
 67. *Иванова И. П.* Структура слова и морфологические категории // Вопр. языкознания.— 1976.— № 1.— С. 55—61.
 68. *Історія української мови: Морфологія.*— К.: Наук. думка, 1978.— 539 с.
 69. *Кацнельсон С. Д.* Типология языка и речевое мышление.— Л.: Наука, 1972.— 216 с.
 70. *Клименко Н. Ф.* Система афіксального словотворення сучасної української мови.— К.: Наук. думка, 1973.— 186 с.
 71. *Клименко Н. Ф.* Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові.— К.: Наук. думка, 1984.— 251 с.
 72. *Клобуков Е. В.* Семантика падежных форм в современном русском литературном языке: (Введение в методику позиционного анализа).— М.: Изд-во Моск. ун-та, 1986.— 119 с.
 73. *Ковалик І. І.* Вчення про словотвір.— Львів: Вид-во Льв. ун-ту, 1958.— Вип. 1.— 78 с.; 1961.— Вип. 2.— 83 с.
 74. *Ковалик І. І.* Питання слов'янського іменникового словотвору.— Львів: Вид-во Льв. ун-ту, 1958.— Ч. 1.— 153 с.
 75. *Ковалик І. І.* Про деякі питання слов'янського словотвору.— К.: Вид-во АН УРСР, 1958.— 24 с.
 76. *Ковалик І. І.* Про лінгвальні категорії, їх властивості і види // Мовознавство.— 1980.— № 5.— С. 10—13.
 77. *Кодухов В. И.* Общее языкознание.— М.: Высш. шк., 1974.— 303 с.
 78. *Кодухов В. И.* Введение в языкознание.— М.: Просвещение, 1979.— 351 с.
 79. *Колшанский Г. В.* Соотношение субъективных и объективных факторов в языке.— М.: Наука, 1975.— 231 с.

80. *Комарек М., Корженский Я.* Место частей речи и морфологии в модели естественного языка // Языкознание в Чехословакии: Сб. ст., 1956—1974 / Под ред. А. Г. Широковой.— М.: Прогресс, 1978.— С. 55—68.
81. *Кононенко В. І.* Прийменниково-субстантивний комплекс в аспекті синтаксису // Мовознавство.— 1978.— № 3.— С. 3—12.
82. *Кубрякова Е. С.* Части речи в ономаσιологическом освещении.— М.: Наука, 1978.— 115 с.
83. *Кубрякова Е. С.* Типы языковых значений: Семантика производного слова.— М.: Наука, 1981.— 200 с.
84. *Курилович Е.* Очерки по лингвистике.— М.: Изд-во иностр. лит., 1962.— 456 с.
85. *Курс сучасної української літературної мови* / За ред. Л. А. Булаховського: В 2 т.— К.: Рад. шк., 1951.— Т. 1.— 519 с.; Т. 2.— 407 с.
86. *Кучеренко И. К.* К вопросу о категории падежа // Рус. яз. в шк.— 1957.— № 5.— С. 41—45.
87. *Кучеренко І. К.* Категорія відмінка в сучасній українській мові.— Львів: Вид-во Льв. ун-ту, 1961.— 52 с.
88. *Кучеренко І. К.* Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія: В 2 ч.— К.: Вид-во Київ. ун-ту.— 1961.— Ч. 1.— 172 с.; 1964.— Ч. 2.— 159 с.
89. *Кучеренко І. К.* Граматична характеристика дієприкметника і його місце в системі частин мови // Мовознавство.— 1967.— № 4.— С. 12—20.
90. *Лайонз Дж.* Введение в теоретическую лингвистику.— М.: Прогресс, 1978.— 543 с.
91. *Левковская К. А.* Теория слова, принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала.— М.: Высш. шк., 1962.— 296 с.
92. *Лехов И.* Славянская категория падежа — грамматическая единица на объединенном (морфологическом и синтаксическом) уровне // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие.— М.: Наука, 1969.— С. 216—219.
93. *Леонова М. В.* Сучасна українська літературна мова: Морфологія.— К.: Вища шк., 1983.— 264 с.
94. *Ломтев Т. П.* Предложение и его грамматические категории.— М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972.— 199 с.
95. *Лопатин В. В.* Русская словообразовательная морфемика: Пробл. и принципы описания.— М.: Наука, 1977.— 315 с.
96. *Мартынов В. В.* Категории языка: Семиол. аспект.— М.: Наука, 1982.— 192 с.
97. *Маслов Ю. С.* Глагольный вид в современном болгарском литературном языке: (Значение и употребление) // Вопросы грамматики болгарского литературного языка.— М.: Изд-во АН СССР, 1959.— С. 157—312.
98. *Маслов Ю. С.* Универсальные семантические компоненты в содержании грамматической категории совершенного / несовершенного вида // Сов. славяноведение.— 1973.— № 4.— С. 73—83.
99. *Маслов Ю. С.* Введение в языкознание.— М.: Высш. шк., 1975.— 327 с.
100. *Маслов Ю. С.* К основаниям сопоставительной аспектологии // Вопросы сопоставительной аспектологии.— Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1978.— С. 4—44.
101. *Маслов Ю. С.* К семантической типологии морфем // Русский язык: Вопр. его истории и соврем. состояния.— М.: Наука, 1978.— С. 5—18.
102. *Матвієв І. Г.* Іменник в українській мові.— К.: Рад. шк., 1974.— 184 с.
103. *Мацько Л. І.* Інтер'єктиви в українській мові: Навч. посібник.— К.: КДПІ.— 130 с.
104. *Мельников Г. П.* Природа падежных значений и классификация падежей // Исследования в области грамматики и типологии языков.— М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980.— С. 39—64.
105. *Мельничук А. С.* Синтаксис как сфера проявления смыслообразующей и формообразующей роли языковой структуры // Proc. eleventh Intern. congr. Linguists, Bologna; Florence, Aug. 28 Sept. 2, 1972 / Ed. by L. Neilmann.— Bologna: Mulino, 1972.— Vol. 1.— P. 647—651.
106. *Мельничук О. С.* Історія вживання давального безприйменникового відмінка в українській мові // Дослідження з синтаксису української мови.— К.: Вид-во АН УРСР, 1958.— С. 261—295.
107. *Мельничук О. С.* Історичний розвиток функцій і складу прийменників в українській мові // Слов'ян. мовознавство.— 1961.— Т. 3.— С. 124—194.
108. *Мельничук О. С.* Розвиток структури слов'янського речення.— К.: Наук. думка, 1966.— 324 с.
109. *Мещанинов И. И.* Проблемы развития языка.— Л.: Наука, 1975.— 351 с.
110. *Мещанинов И. И.* Члены предложения и части речи.— Л.: Наука, 1978.— 387 с.
111. *Мещанинов И. И.* Глагол.— Л.: Наука, 1982.— 272 с.
112. *Мико Фр.* Характер предложной системы в словацком языке // Языкознание в Чехословакии: Сб. ст., 1956—1974 / Под ред. А. Г. Широковой.— М.: Прогресс, 1978.— С. 321—344.
113. *Милославский И. Г.* Вопросы словообразовательного синтеза.— М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980.— 296 с.
114. *Милославский И. Г.* Морфологические категории современного русского языка.— М.: Просвещение, 1981.— 254 с.
115. *Москальская О. И.* Проблемы системного описания синтаксиса (на материале нем. яз.).— М.: Высш. шк., 1974.— 156 с.
116. *Мразек Р.* Синтаксис русского творительного: Структур.-сравн. исследование.— Praha: Stát. ped. nakl., 1964.— 285 с.
117. *Мухин А. М.* Функциональный анализ синтаксических элементов: На материале древнеангл. яз.— М.; Л.: Наука, 1964.— 292 с.
118. *Мухин А. М.* Части речи и синтаксические единицы // Вопросы теории частей речи: На материале яз. различ. типов.— Л.: Наука, 1968.— С. 158—176.
119. *Мухин А. М.* Лингвистический анализ: Теорет. и методол. пробл.— Л.: Наука, 1976.— 282 с.
120. *Мухин А. М.* Синтаксемный анализ и проблема уровней языка.— Л.: Наука, 1980.— 308 с.
121. *Мучник И. П.* Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке.— М.: Наука, 1971.— 298 с.
122. *Ондрус П.* Место числительных в системе частей речи // Языкознание в Чехословакии: Сб. ст., 1956—1974 / Под ред. А. Г. Широковой.— М.: Прогресс, 1978.— С. 352—356.
123. *Панов М. В.* О частях речи в русском языке // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки.— 1960.— № 4.— С. 3—14.
124. *Панфилов В. З.* Взаимоотношение языка и мышления.— М.: Наука, 1971.— 232 с.
125. *Паулини Э.* К вопросу о сущности частей речи // Slovo a slovesn.— 1978.— Рос. 39. № 3/4.— С. 255—258.
126. *Пауль Г.* Принципы истории языка.— М.: Изд-во иностр. лит., 1960.— 500 с.
127. *Петерсон М. Н.* О частях речи в русском языке // Вопросы грамматического строя.— М.: Изд-во АН СССР, 1955.— С. 175—187.
128. *Петрухина Е. В.* Категория глагольного вида и транспозиция морфологических форм (на материале чеш. яз. в сравнении с рус.) // Вестн. Моск. ун-та. Серия IX. Филол.— 1977.— № 6.— С. 32—41.
129. *Пешковский А. М.* Русский синтаксис в научном освещении.— 6-е изд.— М.: Учпедгиз, 1938.— 451 с.
130. *Півторак Г. П.* Морфологія інфінітива в східнослов'янських мовах.— К.: Наук. думка, 1974.— 144 с.
131. *Плющ М. Я.* Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення: (Навч. посібник).— К.: Київ. пед. ін-т, 1978.— 107 с.
132. *Плющ М. Я.* Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення.— К.: Вища шк., 1986.— 175 с.
133. *Попов А. В.* Синтаксические исследования. 1.— Воронеж: Исаев, 1881.— 307 с.
134. *Попова З. Д.* К теории падежного значения // Вопр. языкознания.— 1970.— № 4.— С. 92—101.
135. *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике: В 4 т.— М.: Учпедгиз, 1958.— Т. 1/2.— 536 с.; М.: Просвещение, 1968.— Т. 3.— 551 с.; 1985.— Т. 4, вып. 1.— 287 с.; 1977.— Т. 4, вып. 2.— 406 с.
136. *Потебня А. А.* Эстетика и поэтика.— М.: Искусство, 1976.— 614 с.
137. *Принципы описания языков мира.*— М.: Наука, 1976.— 343 с.

138. *Ревзин И. И.* Трансформационное исследование конструкций с субъектным и объектным примененным дополнением (Genitivus subjectivus и Genitivus objectivus) // Проблемы грамматического моделирования.— М.: Наука, 1973.— С. 88—96.
139. *Реформатский А. А.* Введение в языкознание.— 4-е изд., испр. и доп.— М.: Просвещение, 1967.— 542 с.
140. *Русанівський В. М.* Порівняльно-типологічна характеристика дієслівного стану в сучасних слов'янських мовах: VI Міжнар. з'їзд славістів.— К.: Наук. думка, 1968.— 37 с.
141. *Русанівський В. М.* Структура українського дієслова.— К.: Наук. думка, 1971.— 315 с.
142. *Русская грамматика:* В 2 т.— Прага: Academia, 1979.— 1092 с.
143. *Русская грамматика:* В 2 т.— М.: Наука, 1980.— Т. 1.— 788 с.; Т. 2.— 709 с.
144. *Савченко А. Н.* Части речи как грамматические и лексико-грамматические классы слов в индоевропейских языках // Вопросы теории частей речи: На материале яз. различ. типов.— Л.: Наука, 1968.— С. 185—190.
145. *Самійленко С. П.* Нариси з історичної морфології української мови: В 2 ч.— К.: Рад. шк., 1964.— Ч. 1.— 234 с.; Ч. 2.— 190 с.
146. *Секанинова Э.* Классификация приставок в славянских языках: На основе структурно-семантического анализа // Языкознание в Чехословакии: Сб. ст., 1956—1974 / Под ред. А. Г. Широковой.— М.: Прогресс, 1978.— С. 345—351.
147. *Сепир Э.* Язык: Введ. в изуч. речи.— М.; Л.: Соцгиз, 1934.— 220 с.
148. *Словотвір* сучасної української літературної мови.— К.: Наук. думка, 1979.— 406 с.
149. *Слюсарева Н. А.* Проблемы функциональной морфологии современного английского языка.— М.: Наука, 1986.— 215 с.
150. *Смирницкий А. И.* Значение слова // Вопр. языкознания.— 1955.— № 2.— С. 79—89.
151. *Смирницкий А. И.* Лексикология английского языка.— М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1956.— 260 с.
152. *Смирницкий А. И.* Синтаксис английского языка.— М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1957.— 286 с.
153. *Смирницкий А. И.* Морфология английского языка.— М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1959.— 440 с.
154. *Соссюр Ф. де.* Труды по языкознанию.— М.: Прогресс, 1977.— 695 с.
155. *Станишева Д. С.* Винительный падеж в восточнославянских языках.— София: БАН, 1966.— 295 с.
156. *Степанов Ю. С.* Проблема классификации падежей: (Совмещение классификаций и его следствия) // Вопр. языкознания.— 1968.— № 6.— С. 36—48.
157. *Степанов Ю. С.* Славянский глагольный вид и балтийская диатеза (проблема общего генезиса и реконструкции) // Славянское языкознание: VIII Междунар. съезд славистов (Загреб—Любляна, сент. 1978 г.). Докл. сов. делегации.— М.: Наука, 1978.— С. 335—363.
158. *Степанов Ю. С.* Имена. Предикаты. Предложения.— М.: Наука, 1981.— 360 с.
159. *Степанова М. Д., Хельбиг Г.* Части речи и проблема валентности в современном немецком языке.— М.: Высш. шк., 1978.— 258 с.
160. *Сумарокова Л. Н.* Служебные слова и понятия // Логико-грамматические очерки.— М.: Высш. шк., 1961.— С. 154—159.
161. *Суник О. П.* Общая теория частей речи.— М.; Л.: Наука, 1966.— 131 с.
162. *Суник О. П.* Вопросы общей теории частей речи // Вопросы теории частей речи: На материале яз. различ. типов.— Л.: Наука, 1968.— С. 33—48.
163. *Супрун А. Е.* Грамматические свойства слов и части речи // Там же.— С. 208—218.
164. *Супрун А. Е.* Славянские числительные: Становление числительных как особой части речи.— Минск: Изд-во Белорус. ун-та, 1969.— 232 с.
165. *Сучасна українська літературна мова:* Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда.— К.: Наук. думка, 1969.— 583 с.
166. *Сучасна українська літературна мова:* Синтаксис / За заг. ред. І. К. Білодіда.— К.: Наук. думка, 1972.— 515 с.
167. *Творительный падеж* в славянских языках / Под ред. С. Б. Бернштейна.— М.: Изд-во АН СССР, 1958.— 379 с.
168. *Тимченко Е. К.* Функции генетива в южнорусской языковой области.— Варшава: Тип. Варшав. учеб. окр., 1913.— 278 с.
169. *Тимченко Е. К.* Льюктив в українській мові: (З укр. складні).— К.: Вид-во Укр. АН, 1925.— 71 с.
170. *Тимченко Е. К.* Номінатив і датив в українській мові.— К.: Вид-во Укр. АН, 1925.— 64 с.
171. *Тимченко Е. К.* Акюзатив в українській мові: (З укр. складні).— К.: Вид-во Укр. АН, 1928.— 101 с.
172. *Тимченко Е. К.* Вокатив і інструменталь в українській мові.— К.: Вид-во Укр. АН, 1928.— 118 с.
173. *Топоров В. Н.* Локатив в славянских языках.— М.: Изд-во АН СССР, 1961.— 379 с.
174. *Травничек Фр.* Некоторые замечания о значении слова и понятия // Вопр. языкознания.— 1956.— № 1.— С. 74—76.
175. *Українська грамати́ка.*— К.: Наук. думка, 1986.— 360 с.
176. *Уфимцева А. А.* Типы словесных знаков.— М.: Наука, 1974.— 206 с.
177. *Уфимцева А. А.* Семантика слова // Аспекты семантических исследований.— М.: Наука, 1980.— С. 5—80.
178. *Филлмор Ч.* Дело о падеже // Новое в зарубеж. лингвистике.— 1981.— Вып. 10.— С. 369—495.
179. *Филлмор Ч.* Дело о падеже открывается вновь // Там же.— С. 496—530.
180. *Фортунатов Ф. Ф.* Избранные труды: В 2 т.— М.: Учпедгиз, 1956.— Т. 1.— 450 с.; Т. 2.— 471 с.
181. *Храковский В. С., Володин А. П.* Семантика и типология императива: Русский императив.— Л.: Наука, 1986.— 272 с.
182. *Чанишвили Н. В.* Падеж и глагольные категории в грузинском предложении.— М.: Наука, 1981.— 208 с.
183. *Чейф У. Л.* Значение и структура языка.— М.: Прогресс, 1975.— 482 с.
184. *Черкасова Е. Т.* Переход полнозначных слов в предлоги.— М.: Наука, 1967.— 280 с.
185. *Чешко Е. В.* К вопросу о падежных корреляциях // Вопр. языкознания.— 1960.— № 2.— С. 50—56.
186. *Чешко Е. В., Ревзин И. И.* Соотношение морфологического и синтаксического уровней в категории падежа (падежи старославянского языка) // Славянское языкознание: VII Междунар. съезд славистов (Варшава, авг. 1973. Докл. сов. делегации.— М.: Наука, 1973.— С. 435—457.
187. *Шаранда А. Н.* Сравнительная типология категории предлога: (На материале нем., рус. и белорус. яз.).— Минск: Наука и техника, 1981.— 230 с.
188. *Шахматов А. А.* Синтаксис русского языка.— 4-е изд.— Л.: Учпедгиз, 1941.— 620 с.
189. *Шведова Н. Ю.* Дихотомия «присловные—неприсловные падежи» в ее отношении к категориям семантической структуры предложения // Славянское языкознание: VIII Междунар. съезд славистов (Загреб—Любляна, сент. 1978 г.). Докл. сов. делегации.— М.: Наука, 1978.— С. 450—467.
190. *Шмелев Д. Н.* Современный русский язык: Лексика.— М., 1977.— 335 с.
191. *Щерба Л. В.* О дальше неделимых единицах языка // Вопр. языкознания.— 1962.— № 2.— С. 99—101.
192. *Щерба Л. В.* Языковая система и речевая деятельность.— Л.: Наука, 1974.— 428 с.
193. *Якобсон Р.* Морфологические наблюдения над славянским склонением: Состав рус. падеж. форм.— S.— Grahenvage, 1958.— 30 с.
194. *Якобсон Р. О.* Шифтеры, глагольные категории и русский глагол // Принципы типологического анализа языков различного строя.— М.: Наука, 1972.— С. 95—113.
195. *Ярцева В. Н.* Иерархия грамматических категорий и типологическая характеристика языков // Типология грамматических категорий: Мещаниновские чтения.— М.: Наука, 1975.— С. 5—23.
196. *Admoni W.* Der deutsche Sprachbau.— Л.: Просвещение, 1972.— 312 S.
197. *Běličová H.* Semantická struktura věty a kategorie pádu (Přispěvek k rogovnaváci syntaxe ruské a české jednoduché věty).— Praha: Academia, 1982.— 160 s.

198. *Brendal V.* Théorie des prépositions: Introduction à une sémantique rationnelle.— Copenhagen: Munksgaard, 1950.— 145 p.
199. *Bühler K.* Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache.— Jena, 1934.— 434 S.
200. *Dokulil M.* Tvoření slov v češtině.— Praha: Nakl. C. akad. věd. 1962.— Sv. 1.— 263 s.
201. *Filipec J.* K otázce konverze a přechodu slovních druhů v dnešní češtině // Slovo a slovesn.— 1972.— Roč. 33, N 2.— S. 122—129.
202. *Fries Ch.* The structure of English: An introduction to the construction of English sentences.— 2nd impress.— London: Longmans, 1959.— XI, 304 p.
203. *Groot A. W. de.* Les oppositions dans les systèmes de la syntaxe et des cas // Mélanges de linguistique offerts à Charles Bally.— Genève, 1939.— P. 107—127.
204. *Groot A. W. de.* Classification of Cases and Uses of Cases // For Roman Jakobson: Essays on the Occasion of his Sixtieth Birthday.— Hague, 1956.— P. 187—194.
205. *Groot A. W. de.* Classification of the Uses of a Case illustrated on the Genitive in Latin // Lingua.— 1956.— Vol. 6.— P. 8—65.
206. *Heinz A.* Genitivus w indoeuropäischem systeme przypadkowym.— Warszawa: PWN, 1955.— 112 s.
207. *Heinz A.* System przypadkowy języka polskiego.— Kraków: PAN, 1965.— 113 s.
208. *Helbig G.* Die Funktionen der substantivischen Kasus in der deutschen Gegenwartssprache.— Halle; Saale: VEB Max Niemeyer Verl., 1973.— 296 S.
209. *Hjelmslev L.* La catégorie des cas: Étude de grammaire générale.— Aarhus: Univ.—forl., 1935.— XII, 184 p. (Acta Jutlandica Aarsskrift for Aarhus Universitet; Bd. 7).
210. *Jakobson R.* Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre: Gesamtbedeutungen der russischen Kasus // Trav. cercle ling. Prague.— 1936.— Vol. 6.— S. 240—288.
211. *Katz J. J.* Interpretative semantics vs. generative semantics // Found. Lang.— 1970.— Vol. 6, N 2.— P. 220—259.
212. *Kořenský J.* Komplexní popis výrazové struktury pádu substantiva v češtině.— Praha: Academia, 1972.— 96 s.
213. *Křižková H.* Первичные и вторичные функции и т. наз. транспозиция форм // Trav. ling. Prague.— 1966.— Vol. 2.— С. 171—182.
214. *Kurylowicz J.* The inflectional categories of Indo-European.— Heidelberg: Karl Winter Universitätsverl., 1964.— 246 p.
215. *Miklosich F.* Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen.— Wien: Braumüller, 1868—1874.— Bd 4.— 896 S.
216. *Miko Fr.* Rod, číslo a pad podstatných mien.— Bratislava: Vyd-vo Sloven. akad. vied, 1962.— 254 s.
217. *Miller J.* Towards a generative semantic account of aspect in Russian // J. Ling.— 1972.— Vol. 8, N 2.— P. 217.— 236.
218. *Oravec J.* Vázba slovíč v slovenčine.— Bratislava: Vyd-vo Sloven. akad. vied, 1967.— 389 s.
219. *Pauliny E.* Poznámky k pomocným slovesám a k významu pádov // Slov. reč.— 1980.— Roč. 45, N 3.— S. 165—174.
220. *Poldauf I.* Form and Meaning — their Interplay in Morphology // Trav. ling. Prague.— 1971.— Vol. 4.— P. 157—187.
221. *Polivanov E.* Zur Frage der Betonungsfunktionen // Trav. ling. Prague.— 1936.— Vol. 6.— P. 75—81.
222. *Skalička V.* Poznámky k teorii pádů // Slovo a slovesn.— 1950.— Roč. 12, N 3/4.— S. 134—152.
223. *Straková V.* Pádové kontrasty (Rusko-česká konfrontace) // Slavica Slovaca.— 1981.— Roč. 16, N 1.— S. 43—56.
224. *Tesnière L.* Éléments de syntaxe structurale.— 2-e ed., revue et corrigée.— Paris: Klincksieck, 1969.— 670 p.
225. *Topoliňská Z.* Vokativus — kategorie gramaticzna // Otázky slovanské syntaxe.— Brno, 1973.— Sv. 3.— S. 269—274.
226. *Weinreich U.* Explorations in semantic theory // Current Trends in Linguistics.— Hague; Paris: Mouton, 1966.— Vol. 3.— P. 395—477.

ЗМІСТ

Передмова 3

Розділ I

ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ЧАСТИН МОВИ

- § 1. Проблема визначення слова. Поняття морфологічного слова. Слово як морфологічна одиниця-конструкція. Слово і частини мови 5
- § 2. Критерії класифікації частин мови. Переваги гетерогенної класифікації 10
- § 3. Склад і ієрархія частин мови 14
- § 4. Три ступені взаємопереходу частин мови 19
- § 5. Не-частини мови: характер так званих службових слів, числівника і вигуків 23

Розділ II

СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНИЙ ЦЕНТР ЧАСТИН МОВИ

- § 1. Іменник і дієслово як центральні (основні) частини мови 41
- § 2. Семантична характеристика іменника. Первинні і вторинні іменники 45
- § 3. Займенникові іменники 49
- § 4. Граматичні категорії іменника 52
- § 5. «Невідмінювані іменники» на тлі флективного ладу української мови 75
- § 6. Синтаксичний, морфологічний і семантичний ступені переходу дієслова, прикметника і прислівника в іменник 76
- § 7. Двоїста граматична природа інфінітива. Інфінітив як синтаксичний субстантив 79
- § 8. Семантична характеристика дієслова. Первинні і вторинні дієслова 82
- § 9. Граматичні категорії дієслова 89
- § 10. Семантико-синтаксична валентність дієслова 107
- § 11. Синтаксичний, морфологічний і семантичний ступені переходу іменника, прикметника і прислівника в дієслово 115
- § 12. Проблема слів категорії стану (предикативних прислівників) 119
- § 13. Інфінітив у складі аналітичних дієслів 122
- § 14. Двоїстий характер дієприкметника. Дієприкметник у складі аналітичного дієслова 128
- § 15. Словотвірні особливості іменника і дієслова 133

Розділ III

ГРАМАТИЧНА ПЕРИФЕРІЯ ЧАСТИН МОВИ

- § 1. Прикметник і прислівник 153
- § 2. Семантико-синтаксичні ознаки прикметника. Первинні і вторинні прикметники 156
- § 3. Займенникові прикметники 162
- § 4. Тотожність і відмінність граматичних категорій прикметника й іменника 166
- § 5. Синтаксичний, морфологічний і семантичний ступені переходу іменника, дієслова і прислівника у прикметник 169
- § 6. Семантико-синтаксичний характер ступенів порівняння прикметника 173

§ 7. Дієприкметник як синтаксичний і морфологічний ад'єктив	176
§ 8. Синтаксична ад'єктивація відмінкових і прийменниково-відмінкових форм	180
§ 9. Семантико-синтаксичні ознаки прислівника	185
§ 10. Згасання у прислівнику морфологічної розчленованості слова і граматичних категорій іменника, дієслова і прикметника	190
§ 11. Займенникові прислівники	195
§ 12. Синтаксичний, морфологічний і семантичний ступені переходу іменника, прикметника і дієслова у прислівник	197
§ 13. Аналітичні прислівники	202
§ 14. Дієприслівник як синтаксичний і морфологічний прислівник	207
§ 15. Словотвірні параметри прикметника і прислівника	212
§ 16. Прислівник як граматична база аналітичних синтаксичних морфем	217
Закінчення	223
Примітки	236
Список літератури	247

Академия наук Украинской ССР
Институт языковедения им. А. А. Потебни

МОНОГРАФИЯ

Иван Романович Выхованец

**ЧАСТИ РЕЧИ
В СЕМАНТИКО-ГРАММАТИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ**

(На украинском языке)

Киев Наукова думка 1988

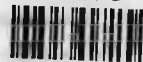
Затверджено до друку вченою радою Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР

Редактор О. А. Дігель. Художній редактор Р. І. Калиш.
Технічний редактор О. М. Капустіна. Коректори Л. П. Рябцева, Л. В. Мalyта.

ИБ № 9318

Здано до набору 17.06.87. 111 л.
Літ. гарн. Вис. друк. Ум. л.
Тираж 1

НБ ПНУС

526146

Формат 60x90/16. Папір друк. № 1.
дб. 16,0. Обл.-вид. арк. 19,65
л. 30 к.

Видавництво «

і, вул. Рєпіна, 3

Віддруковано з матриць Голд
«Поліграфкнига», 252057 Київ
Нестеров, Л

зньського виробничого об'єднання
звської міської друкарні. 292310
В. Зам. 5375.